

Қазақстан Республикасының Білім және ғылым министрлігі ұсынған

Т.Н. Ермакова, Г.М. Найманбаева, Б.М. Найманбаева

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбының қоғамдық-гуманитарлық бағытына арналған оқулық

11

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2 Қаз-922
Е 69

Е 69 Ермекова Т.Н. ж.б.
Қазақ тілі: жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбының қоғамдық-гуманитарлық бағытына арналған оқулық. / Т.Н.Ермекова, Г.М.Найманбаева, Б.М.Найманбаева. – Нұр-Сұлтан: «Арман-ПВ» баспасы, 2020. – 304 бет.

ISBN 978-601-318-287-2

Оқулықта оқушылардың дүниетанымын кеңейтіп, алған білімдерін өмірде қолдана білуге машықтандыратын, сонымен бірге қосымша ізденісті, қазіргі ақпараттық технологияның кең мүмкіндіктерін пайдалануды, шығармашылықпен жұмыс жасауды қажет ететін тапсырмалар қамтылды.

ӘОЖ 373.167.1
КБЖ 81.2 Қаз-922

ISBN 978-601-318-287-2

© Ермекова Т.Н.,
Найманбаева Г.М.,
Найманбаева Б.М., 2020
© «Арман-ПВ» баспасы, 2020

Барлық құқығы қорғалған. Баспаның рұқсатынсыз көшіріп басуға болмайды

Оқулықта қолданылған шартты белгілер:

- **Грамматикалық материалдар.** Анықтамалар, ережелер
- **Шешендік сөздер.** Шешендік сөздер туралы ұғым-түсінік
- **Грамматикалық материалдарға, шешендік сөздерге қатысты тапсырмалар**
- **Ойгүрткі.** Тақырыпқа бағдар беретін сұрақтар
- **Оқылым.** Оқулықта ұсынылған тақырыптар бойынша танымдық мәтіндер
- **Тыңдалым және айтылым.** Аудиомәтіндер бойынша берілген тапсырмалар
- **Жазылым.** Оқылым және тыңдалым материалдары негізінде өзіндік тұжырым жасауға бағытталған жаттығулар
- **Әдеби тіл нормалары.** Тілдік сауаттылықты арттыруға арналған жаттығулар
- **Фибратты сөз.** Тағылымы мол даналық сөздер
- **Сұхбат.** Сұрақ-жауап түрінде тілдік қарым-қатынасқа түсуге арналған тапсырмалар
- **Артық болмас білгенің.** Тақырып бойынша тың деректер, қызық мәліметтер
- **Ізденімдік тапсырма.** Ақпараттық деректерді іздеп тауып, зерттеу жүргізуге бағытталған тапсырмалар
- **Жағдаяттық тапсырма.** Түрлі жағдаяттарда шешім қабылдауға дағдыландыратын тапсырмалар
- **Топтық тапсырма.** Топқа бөлініп орындалатын тапсырмалар
- **Жасап көр.** Сабақта меңгерген білімді тексеретін тест сұрақтары
- **Үй тапсырмасы.** Тақырып бойынша алған білім негізінде үйде орындалатын тапсырмалар

Назар аудар

Электронды қосымша жүктелген CD қолжетімсіз болған жағдайда, қосымшаны *arman-pv.kz* сайтынан тауып, өз компьютеріңе жүктеп алуыңа болады

Алғы сөз

Қымбатты оқушылар!

Қазақстан Республикасының азаматы ретінде мақтан ететін мына мәлімет естеріңде жүрсін: еліміздің мемлекеттік тілі – қазақ тілі – әлемдегі алты мыңға жуық тілдердің ішінде тіл байлығы мен көркемдігі, оралымдылығы жағынан алдыңғы қатардан орын алатын тіл. Сондай-ақ ол дүниежүзіндегі ауызша және жазбаша тіл мәдениеті қалыптасқан алты жүз тілдің және мемлекеттік мәртебеге ие екі жүз тілдің қатарында тұр. Осындай тілдің мұрагері болу, оның грамматикалық құрылымы мен тіл байлығын игеру үлкен мәртебе және жауапты іс екенін түсінген боларсыңдар?!

«Қазақ тілі» оқу-әдістемелік кешені оқулықтан, электронды қосымшадан (СД дискі) және Дидактикалық материалдардан тұрады. Қолдарыңдағы оқулық ана тілінің құдіретін сезіндірумен бірге, сендердің тұлға ретінде, қоғамның белсенді мүшесі ретінде қалыптасуларыңа көмегін тигізеді, мәтіндердегі ақпараттар сендердің танымдарыңды кеңейтеді. Қазіргі заман оқушыдан көп ізденуді, жалықпай үйренуді талап етеді. Сол себепті оқулықта қосымша ізденісті, қазіргі ақпараттық технологияның кең мүмкіндіктерін пайдалануды, шығармашылықпен жұмыс жасауды қажет ететін тапсырмалар да берілді. Ал түсінуге қиындық тудыратын сөздердің мағынасымен оқулық соңындағы глоссарийде танысасыңдар. Оқулықтан алған білімдеріңді күнделікті өмірде қолдана білуге тырысыңдар.

Халқымыздың өмірінде шешендік сөздер ерекше орын алады. Шешендік сөздің сүйенер дәлелі мықты, эстетикалық қасиеті, тәрбиелік мәні басым сөз екенін белгілі ғалым, академик Р.Сыздық баса айтқан. Оқулықты меңгеру барысында халықтың тіршілігі мен тұрмысындағы, тарихы мен тағдырындағы түрлі мәселелер жөнінде ойталқы, ойкөкпар, пікір алмасу, пікірсайыс және әңгіме ұйымдастыру арқылы сыни пікір айта білуге дағдыланасыңдар. Ендеше, еркін ойлап, дербес пікір айту үшін шешендерден үйрене жүріп, сөз мәнерлілігін сақтай отырып, үздіксіз сөйлеп жаттығу арқылы шешен бола аласыңдар. Нәтижесінде ойын ауызша және жазбаша сауатты жеткізе алатын, ой-өрісі дамыған, туындаған мәселелерді еркін шеше білетін, шынайы өмірге бейім, жаңашыл жеткіншек болатындарыңа сенеміз.

Тіл әлеміне қош келдің, саналы ұрпақ!

I

БӨЛІМ

ҚАЗАҚСТАН БЕЙНЕСІ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН КЕЛЕШЕГІ

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Бұл бөлімде сендер:

- көне түркі жазба ескерткіштері, Қазақстан аумағындағы Ұлы Жібек жолы, Отырар кітапханасы, көшпенділер мәдениеті, қазақтың ат әбзелдері туралы деректермен, Ұлы даладағы ежелгі металлургия, алма және қызғалдақ тарихы сияқты еліміз үшін маңызды құндылықтармен танысасындар;
- шешендік өнердің тарихына қатысты ақпаратты меңгересіңдер;
- мәтіндегі негізгі ойды анықтап, берілген мәліметтер мен пікірлерді өңдеуді және таза ғылыми стильді ажыратуды үйренесіңдер.

Уақыт қарқыны – зымыран. Күні кеше өткен уақиғалар бүгінде тарих беттеріне айналып та үлгерді... Ең қиын белестерден аса білдік. Ең қиын жылдар артымызда қалды, сондықтан мен еліміздің еңсесі биіктей беретініне сенемін.

Нұрсұлтан Назарбаев

§1.

Ұлы даланың рухани құндылықтары

1. Төменде берілген көне түркі жазуы туралы қандай мәлімет білесіңдер? Әліпби тарихы туралы ой бөлісіңдер. Латын әліпбиінің болашағына болжам жасаңдар.

Орхон-Енисей таңбалары	Дыбыстық мағына	Орхон-Енисей таңбалары	Дыбыстық мағына
𐰇 𐰈 𐰉	а, ә (е)	𐰍 𐰎 𐰏 𐰐	м, м
𐰑 𐰒 𐰓	ы, і (е)	𐰔 𐰕	н
𐰖 𐰗	о, у	𐰘 𐰙 𐰚 𐰛	н'
𐰜 𐰝 𐰞	ө, ү	𐰟	ñ (ий)
𐰠 𐰡 𐰢	б	𐰣 𐰤 𐰥 𐰦	ң, ң'
𐰧 𐰨 𐰩 𐰪	б	𐰫 𐰬	п, п'
𐰭 𐰮 𐰯 𐰰	ғ	𐰱 𐰲 𐰳	р
𐰴 𐰵 𐰶 𐰷	г	𐰸 𐰹	р'
𐰺 𐰻 𐰼 𐰽	д	𐰾 𐰿 𐱀	с
𐰿 𐱀 𐱁 𐱂	д'	𐱃	с'
𐱄 𐱅 𐱆 𐱇	з, з	𐱈 𐱉 𐱊 𐱋 𐱌	т
𐱍 𐱎	й	𐱏 𐱐 𐱑 𐱒	т'
𐱓 𐱔 𐱕	й	𐱖 𐱗 𐱘 𐱙	ч, ч'
𐱚 𐱛 𐱜	қ	𐱝 𐱞 𐱟 𐱠 𐱡	ш
𐱢 𐱣	қ (оқ, уқ)	𐱤 𐱥 𐱦 𐱧	ш'
𐱨 𐱩	қ (ық)	𐱪	лт, л' т'
𐱫 𐱬	к	𐱭 𐱮 𐱯 𐱰	нт, н' т'
𐱲 𐱳 𐱴	к (өк, үк)	𐱶 𐱷 𐱸 𐱹	нч, н' ч'
𐱺 𐱻 𐱼	л	𐱽	рт
𐱾	л'	𐱿 𐲀 𐲁 𐲂 𐲃 𐲄	сөз айыру белгісі

2. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтап, өз пікірлеріңмен толықтырыңдар.

Мәдениетіміздің баға жетпес байлығы

Кез келген қоғам мәдениетінің баға жетпес байлығы әрі зор табысы – әліпби, әліпбилік жазу. Түркі дүниесінің дертеден қалыптасқан жазу мәдениеті, әліпби жүйесі болғаны

бәрімізге белгілі. Осы жазу мәдениетіміздің қалыптасуына ең бірінші үлес қосқан арғы ата-бабамыз, яғни түркілер болғандығын бүгінде зор мақтанышпен айта аламыз. Көне түркі заманындағы жазбалар – Ұлы дала көшпенділерінің мәдениеті мен білім өресінің ең жоғарғы көрсеткішін танытатын асыл мұра.

Бабаларымыздан қалған көне түркі жазуының түп-тамыры сонау V–VIII ғасырларға барып тіреледі. Бәлкім, одан да ертеректен бастау алатын шығар. Ол кездері түркі халықтары Еуразияның ұлы даласын ортақ иеленіп мекендегендіктен, әдет-ғұрып, салт-дәстүр, тіпті өмір сүру дағдылары да ортақ болды. Өз алдына жеке-дара мемлекет болып ыдырап кеткендеріне көп ғасыр өтсе де, түркі тектес мемлекеттердің арғы рухани қазыналары бір арнада тоғысқан. Тілі, діні, салты мен тұрмысы, мекендеген жерлері ортақ бауырлас елдер. Осы бауырлас елдердің көне дәуірдегі жазу мәдениеті Орхон-Енисей, Талас жазба ескерткіштерінде бейнеленген. Бұл жазу – түркі халықтарының әлем мәдениетіне қосқан орасан зор үлесі әрі көшпелілердің төл туындысы.

Күлтегін ескерткіші

Түркі қағанатында өмірге келген Орхон-Енисей, Талас жазбалары өзінен кейінгі қарахандықтар дәуірінде дәстүрлі түркі және ислами әдебиетпен жалғасып, араб таңбалары

негізіндегі жазу мәдениетін одан әрі дамытты. Бұған Алтын Орда мемлекетіндегі ғұламалардың араб жазуымен қалдырған еңбектері дәлел бола алады. VIII ғасырдан XX ғасырдың басына дейін қолданыста болған араб әліпбиі күллі түркі жұртына ортақ болып, жазба мәдениеттің түркілік дәстүрін қалыптастырды. Араб жазуы тұсында ғылым мен білім қатар дамып, мәдениет пен өркениетке жол ашылды, бұл кезең «Мұсылмандық гүлдену» деген атпен тарихта қалды. Өз бастауын орта ғасыр жазбаларынан алып, оны XX ғасырға дейін жалғастырып әкелген араб жазба дәстүрімізді «рухани-мәдени феномен» деуге болады.

Елбасымыз Нұрсұлтан Назарбаев 2017 жылғы 31 қаңтардағы Қазақстан халқына Жолдауында: «Ұлтжандылықты дамытуға баса көңіл бөлу керек!» – деп атап өтеді. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында ХХІ ғасырдағы ұлттық сана туралы айта отырып: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның тамырында тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай... Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды», – деген еді.

Ұлттық кодты сақтай отырып, рухани жаңғыруға аса қажетті болып табылатын дүниелердің бірі – Орхон-Енисей руникалық жазбалары, араб жазулы ескерткіштеріміз, сондай-ақ латын әліпбиімен сақталған мұраларымыз. Осындай тарихы тереңге кеткен жазба мәдениетіміздің бүгінге дейінгі жетістіктерін саралап, бүгінгі ұрпаққа насихаттау – біздің басты парызымыз!

(Ерден Қажыбектің «Тамыры терең әліпби: жалпытүркілік бірегейліктің мызғымас негізі» атты халықаралық конференциясында жасаған баяндамасынан)

- 3.** Аудиожазбадан (01. mp3) «Қазақтың қонағы неше түрлі болады?» тақырыбындағы шешендік сөзді тыңдаңдар. Төленді бидің қазақтың қонағы туралы айтқан пікіріне мән бере отырып, «Дастарқаны жиылмаған қазағым» тақырыбында ой бөлісіндер. Қазақтың төрт түрлі қонағын жаттап алыңдар.

Ойталқы (диспут)

Ойталқы (лат. *disput* – «таласамын») – ғылыми немесе қоғамдық мәселені көпшілік алдында талқылайтын пікірталастың түрі. Ойталқы ғылыми диссертациялар қорғау кеңестерінде, белгілі бір салаға байланысты даулы мәселені немесе өнер туындысын талқылау жиындарында жүзеге асырылады. Ойталқыға жиналған қауым өз көңіліндегі күмәнді, екіұшты ойларын нақтылау, ортақ шешімін қарастыру, мәселенің шынайы мүмкіндіктерін іздестіру мақсатында бас қосады. Ортақ шешімге келмеген күнде де шындыққа жанасар мүмкіндіктер туралы пікірлерін ортаға салуға еркіндік беріледі. Тақырып аясында баяндама жасалады.

Ойталқы – тамаша идеялар туындату алаңы. Жиналған идеяларды қайта қарастыра отырып, нәтижелі жетістіктерге жетуге мүмкіндік туады. Адамның дүниетанымын қалыптастыруға септігін тигізеді.

Мақсаты	Бағдар берер ой-пікірді ортаға сала отырып, мәселенің ортақ шешімін табу жолдарын қарастыру.
Ерекшелігі	Ойталқыға қатысатындар саны үш адамнан кем болмауы керек. Алдын ала белгіленген күн тәртібіндегі тақырып, яғни баяндама тыңдалады. Пікір айтушылар өз еркімен сөйлейді. Сөйлеуші өзіндік көзқарасын білдіруге құқылы. Талас диалог түрінде жүреді. Баяндамашы туындаған сұрақтарға жауап береді. Сұрақ тоқтаған соң төраға қорытындылайды.
Мәдениеті	Тақырыптан ауытқымау. Сөйлеу барысында уақыт мөлшерін сақтау. Баяндамашының ойын анықтап сұрап, күмәнді тұстарын айқындап алу. Баяндама туралы өз пікірін дәлел, дәйектермен жеткізу. Мәселеге көзқарасын жеке мүдде тұрғысынан емес, қоғам, ғылым-білім, адамдық қажеттіліктер тұрғысынан қарастыру. Әділеттілікке, дұрыс пікірге қолдау көрсету.

4. Оқылым мәтінінде аталған әліпбилік жазулардың қайсысын ұстанған дұрыс деп ойлайсыңдар? Өз ойларыңды тұжырымдап жазыңдар. Жұптарыңмен алмасып, бір-біріңнің жазба жұмыстарыңның қатесін түзеп, редакциялаңдар.

5. Ойталқы өткізу тәртібімен танысып, төменде берілген сұрақтар төңірегінде ойталқы ұйымдастырыңдар.

Ойталқы өткізу тәртібі	Уақыты
Ойталқыға қатысушылар: 1) төраға; 2) ой-пікірге бағдар беретін баяндамашы; 3) баяндамашының ойын жақтайтындар не жоққа шығаратындар болып бөлінеді.	1 минут
Баяндама жасалады.	3 минут
Сұрақ-жауап түрінде пікір таластырады.	4 минут
Қорытынды жасалады.	3 минут

1. Оқылым мәтінінен қандай ой түйдіңдер?
2. V–VII ғасырлардағы руна жазуларының қазіргі таңдағы құндылығы неде?
3. Ахмет Байтұрсынұлының араб әліпбиіне негізделген төте жазуы өз заманында қандай рөл атқарды? Бұл әліпбиді қазір қай елдердегі қандастарымыз қолдануда?
4. Қазақ кириллица әліпбиінің артықшылығы мен кемшілігі неде деп ойлайсыңдар?
5. Болашақта латын әліпбиіне көшу туралы пікірің қандай?

6. Қате берілген тілдік бірліктерді орфографиялық нормаға сай жазып, мәтін құрастырыңдар. Жай сөйлем түрлерін ажыратыңдар.

Түркі қаһанаты, арап жазуы, тамыры терен тарих, насикаттау, Орхон-енесей, евразия, Ахмет Байтұрсынұлының әліпбиі, руқани жанғыру, рунна жазуы, латиница әліпбиі, мәдениет мен өркениет.

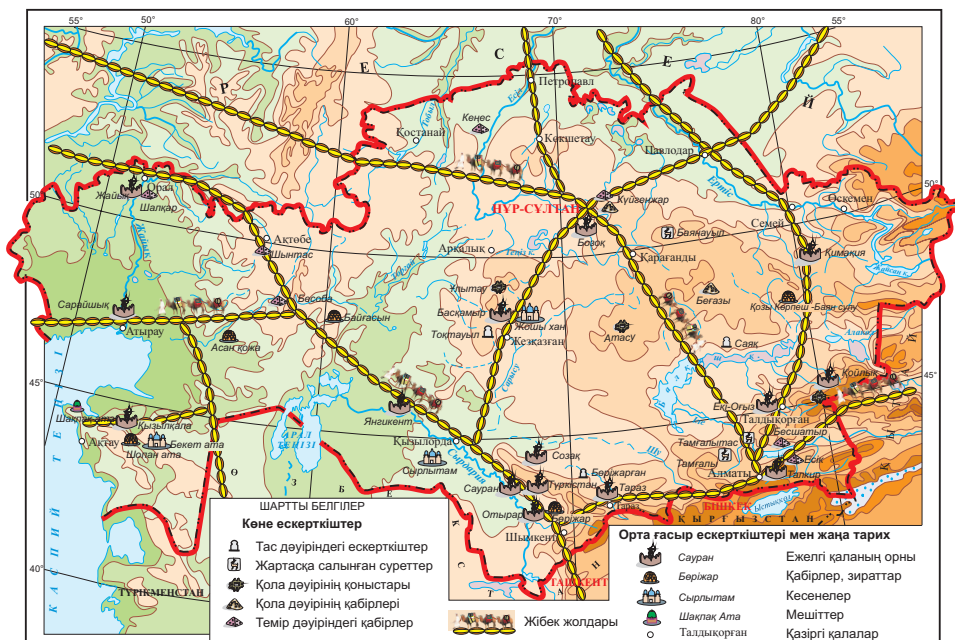
7. «Латын әліпбиіне көшу – қазақ тілінің жаңғыруы» тақырыбында ойтолғау жазыңдар.

§2.

Қазақстан аумағындағы Ұлы Жібек жолы

1. Төменде берілген карта бойынша нақты 4–5 мәлімет іріктендер.

Ғылыми стиль

Ғылыми стиль ғылымның әр саласында жазылған еңбектерде қолданылады. Бұл стильге нақтылық, логикалық, мазмұн дәлдігі тән. Ғылыми стильдің лексикасындағы ерекшеліктер: сөз тек өзінің негізгі мағынасында жұмсалады, көпмағыналы, образды сөздер аз кездеседі. Сөйлемдегі сөздердің қалыпты орын тәртібі, тіл нормасы қатаң сақталады және ой күрделі баяндалып, анықтама, дәлелдеме және формулаларға негізделеді.

Монография, оқулық, мақала, ғылыми есеп, диссертация, реферат, баяндама, тезис, патент т.б. ғылыми стильде жазылады.

Мақсаты	Заттар мен құбылыстардың жалпы ерекшелігін ашып, мәлімет беру.
Қолданылу аясы	Ғылыми еңбек, баяндама, мақала, оқулықтарда қолданылады.
Стильдік сипаты	Ресми, анық, дәл, нақты, дәлелді.

Ғылыми стильдің тілдік амал-тәсілдері

1. Әр ғылым саласының өзіне тән терминдері мен атаулары қолданылады. Мысалы, химия ғылымында: *элементтер, минералдар*; физика ғылымында: *атом, күш*; лингвистика ғылымында: *морфология, фонетика*; биология ғылымында: *ағза, жасуша* т.б.
2. Ғылыми стильдің өзіне тән синтаксистік құрылымы болады. Тұрақты үлгідегі сөйлемдер, сөз тіркестері молынан жұмсалады.
3. Өткен шақ, осы шақтағы хабарлы сөйлемдер жиі қолданылады.
4. Ырықсыз етістіктен жасалған баяндауыштар көп жұмсалады.
5. Ойдың ағынын білдіретін үстеулер мен шылаулар кездеседі. Мысалы: *сондықтан, содан кейін, әрі қарай, бойынша* т.б.
6. Сөйлемдердегі ойдың бір-бірімен өзара қатынасын білдіретін қыстырма сөздер де ұшырасады. Мысалы: *біріншіден, екіншіден, қорыта келгенде, зерттеу нәтижесінде* т.б.

2. Мәтінді оқыңдар. Терминдері мен сөз оралымдарына қарап, қай ғылым саласына жататынын анықтаңдар.

Ұлы Жібек жолы

Ұлы Жібек жолы шығыста Қытай империясынан басталып, Батыста Рим империясында аяқталды. Кушан, Соғды және Парфия империяларын басып өткен жүктерді тасымалдап жеткізуді Еуразияның таулы және далалық аймақтарын мекендеген малшылар іске асырған.

Жібекпен сауда жасау б.з.б. II және б.з.б. I мыңжылдықта ғана болды, яғни Ұлы Жібек жолы екі мың жыл бойы өмір сүрген. Ол – әлем тарихындағы ерекше дара құбылыс еді, себебі Тынық мұхит пен Атлант мұхитының арасындағы көптеген халықты байланыстырды.

Ұлы Жібек жолы сауда мен мәдени жаңалықтардың жолы, Еуразиядағы көшпенділер мен отырықшы халықтың даму жолы, демек, өркениет жолы болды.

Ұлы Жібек жолы тек бір бағытпен өтпеген және оның көптеген баламасы мен нұсқасы болған. Бастапқы кезде асыл тастарды сатумен байланысты «Лазурит жолы», «Нефрит жолы» деп аталатын бағыттар табысты әрекет еткен. Олар Солтүстік Ауғанстандағы Бадахшан тауынан лазурит кені және Қашқариядағы Хотан аймағындағы Жаркент өзенінің

маңайынан нефрит кені ашылуына орай жолға қойылды. Ұлы Жібек жолының алғашқы нұсқалары мен параллельдері б.з.б. III–II мыңжылдықтарда басталған.

Осындай Ұлы Жібек жолының бір сыңарына Қазақстан аумағына қатысты б.з.б. I мыңжылдықтың орта кезінен әрекет еткен «Дала жолы» жатады.

(Эльдар Темірханұлының «Ұлы Жібек жолы мәдениетінің өркениеттер сұхбатындағы орны» мақаласынан)

3 Оқылым мәтінінің ғылыми стильде жазылғанын дәлелдендер.

Мәтіннің мақсаты	Стильдік сипаты	Тілдік амал-тәсілдері

4. Мәтінді оқыңдар. «Кітапхана – қоғамды тәрбиелейтін орын» деген пікірмен келісесіңдер ме? Өз ойларыңды дәлелдеп, дискуссивті эссе жазыңдар.

Отырар кітапханасы

Ежелгі Отырар қаласы Арыс өзенінің Сырдарияға құяр жерінде, Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан. Төбе басында хан сарайы, жан-жағында тас, болат тамдар және қару-жарақ, теңге соғатын ұстаханалар, шәкірттер дәріс алатын бірнеше медресе (мұсылман университеті) болған.

Қалаға иір мойын түйелерге тауар артқан керуендер күндіз-түні келіп жатқан. Қаланың батыс жағындағы қақпа арқылы орыс көпестері, шығыс жағынан моңғол, қытай кезбелері кіретін. Ал түстіктен Шаш, Бұхара қалаларынан шыққан араб саудагерлері, терістіктен башқұрт, саха ханзадaları жіберген керуен тізбектері келетін. Бұл керуендермен әртүрлі әшекей бұйымдар, маталар, тең-тең кітаптар әкелетін. Әр жақтан әкелінген кітаптар Отырар кітапханасына жиналған. Бұл кітапхана өз заманында әлемнің әр түкпірінен жиналған сирек кездесетін кітаптарымен аты шыққан.

Отырарда жұлдыз санаған сәуегейлер, ойшылдар, ғалымдар, дүниенің сырын болжаған көріпкелдер өмір сүрген. Олар Отырар кітапханасынан сол кездегі барлық кітапты алып оқыған. Өздері ғажайып дастандар жазған. Әлемге аты шыққан ғалымдардың басым көпшілігі осы кітапханадан

білім алып, қаншама зерек шәкірт ғұлама атанды, кейінгілерге ойлы сөздерін қалдырды. Отырар медресесін бітірген шәкірттерден қалған қағазға, сақиянға (теріден жасалған кітап), қамысқа жазылған қолжазбалар Қазақстанның әр жерінен табылып жатыр. Көне заман кітаптары тек қана қолмен, қауырсын қаламмен жазылған. Бабаларымыз өздерінің тарихын, келер ұрпаққа арнаған сөзін қышқа, тасқа ойып қалдырған. Сүйекке, ыдысқа, теріге сіңіріп келтірген сөз, сөйлемдер қаншама?!

Отырар кітапханасы сөрелерінде ақ теріге жазылған, алтын жалатқан кітаптар көз жауын алатын. Мұнымен қоса күйген қышқа түсірген, ыдысқа ойған, ағашқа қашап қалдырған бабалар қолтаңбасы да мол болған.

Аңыз бойынша, әлемге аты шыққан кітапхананы Шыңғыс хан әскерлері өртеп кеткен. Алайда біраз кітапты қала қорғаушылары құмыраларға салып, жер астына тығып, сақтап қалған деседі. Елімізде қолжазба ескерткіштерін іздеу жұмыстары жүргізілуде.

Астанада «Отырар кітапханасы» ғылыми орталығы ашылып, табылған жазба деректер жинақталуда. Көп ұзамай мың жылдық тарихы бар білім ордасы – Отырар кітапханасы екінші өмірін бастамақ.

(«Отырар» энциклопедиясынан)

5. Екі топқа бөлініп, оқылым және жазылым мәтіндері бойынша кестені толтырыңдар. Орфографиялық нормаға сай жазылғанына назар аударыңдар. Жалаң және жайылма сөйлемдерді ажыратыңдар.

Мәтін бойынша маңызды үш дерек	
Мәтін бойынша екі сұрақ	
Қызығушылық танытқан бір мысал	

6. «Ұлы Жібек жолы – әлемдік өркениет тарихындағы елеулі жетістіктің бірі» тақырыбында сұхбаттасыңдар. Сұхбат барысында кімнің шешен сөйлегенін анықтаңдар.

Шешендік өнер

Шешендік өнер қай қоғамда болса да, халыққа, қалың көпшілікке әсер ететін, оның санасын, сезімін баурап, жігерін тасытатын қуатты құрал болып келген және күні бүгінге дейін сол күшін, қасиетін жойған жоқ. Демек, әрбір білімді, мәдениетті адам үшін шешендік өнердің тарихымен танысып, теориясымен қарулану әсте артық емес. Шешендік сөздерді зерттеу, талдау, оқып-үйрену ана тіліміздің байлығын, дұрыс сөйлеу заңын жетік білуімізге, ой-өрісімізді кеңейтуге себепші болады.

7. Елбасы пікірін негізге алып, «Батыс Еуропа – Батыс Қытай» жолының тарихи құндылығын «Дербес пікір» әдісі арқылы жазыңдар. Ойларыңды шешен тілмен жеткізуге тырысыңдар.

«Батыс Еуропа – Батыс Қытай» жолының Қазақстан жері арқылы өтетін бөлігі мыңдаған шақырымды құрайды. Ұлы Жібек жолы ХХІ ғасырда да бүкіл адамзат назарын өзіне аударуда.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

§3.

Егемендік – елдіктің белгісі

1. Мәтінді түсініп оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Тақырып қойып, өз ойларыңмен толықтырыңдар.

Дүниеде барлық халықтың тәуелсіздік пен бостандықты, теңдікті аңсайтыны анық. Тәуелсіздік ұғымының терең астарын тарих қойнауынан, ата-бабамыздың өткенінен, оның сан ғасырлық арманынан іздегеніміз абзал. Елбасы Н.Назарбаев айтқандай, «Қазақстанның бүгіні мен болашағы – халқымыздың ынтымақ-бірлігінде, ырыс-құты – тірлігінде». Сол бірліктің арқасында еліміз экономикалық даму, әлеуметтік жаңару мен жаңғырудың даңғыл жолына түсті. Кешегі Астана Саммитінде де әлем жұртшылығы еліміздегі ынтымақ-бірліктің қуаты мен құндылығына көз жеткізді. Жалпы, дер кезінде айтылған сөз – тарихи ерлік, тындырылған шаруа – тарихи әрекет. Тек сондай өрелі ізденіс қана халқымызды босағада қалдырмай, төрге алып шыға алады. Мұны көпті көрген көне тарих талай дәлелдеп те берді. Осындай ізденістер мен еңбектің нәтижесінде жүзеге асқан, әлем жұртшылығының жоғары бағасын алған Астана Саммиті еліміздің абырой-беделін арттыра түскені анық.

Бабалар көксеген тәуелсіздік туын желбірету бақыты бүгінгі заманда тірлік кешіп жатқан бізге бұйырыпты. Қазіргі басты міндет те, парыз да тәуелсіздікті көздің қарашығындай сақтау әрі оны одан әрі нығайту. Елдің, халықтың мүддесін қорғап, тәуелсіздіктің мүддесіне негіз, тірек қаласақ, тәуелсіздік рухы мемлекетімізді нығайта түседі.

Бүгінгі таңда біздің еліміз әлемдік өркениетте өзінің айшықты орнын алған мемлекетке айналды. Қазақстан өзінің экономикалық дамуының жаңа үрдістерімен де сыртқа танылып, саяси тұрақтылықтың арқасында өрелі биіктерге қол созды. Тәуелсіздік – төтті сөз ғана емес, ұлттық жауапкершілік. Тәуелсіздік бәрінен де қымбат, бәрінен де қастерлі. Еліміздің ертеңі үшін аянбай еңбек ету, оқу оқып, білім игеру, жас тәуелсіз мемлекетіміздің іргетасын бекіту, ұлттар арасындағы ынтымақтастық пен достықты нығайту – ең басты парызымыз!

(Құрастырғандар: Б.Қабдылова, М.Жанысбекова)

2. Шешендік сөзді оқып, тақырыппен байланысын анықтаңдар. Төле бидің тағы қандай шешендік сөздерін білесіңдер? Дәйексөз келтіріп, сілтеме жасаңдар.

Көсіле шабар жерің бар...

1740 жылы қалмақ билеушісі Қалдан Сереннің қолшоқпарлары Ұлы жүздің ханы Жолбарысты өлтіреді. Төле бастаған ел Ташкенттен қуылады. Жау жағы Ташкентке Қоқым манапты әкімдікке тағайындайды. Бұл кезде Сыр бойы қалаларының біразы жоңғарлардың қол астында қалады. Осы тұста Күлтөбенің басында үлкен жиын ашылып, оған ел басшылары түгел жиналады. Сонда Қарабек батыр: «Жауға тізе бүгуден басқа амал жоқ», – деген пікір айтады. Қарабекке ашуланған Төле би:

Атадан ұл туса игі,
Ата жолын қуса игі.
Өзіне келер ұятын
Өзі біліп тұрса игі.
Жаудан бұққан немені
Ортасынан қуса игі! –

деп, шырық бұзғандарды жиыннан қудырып жібереді. Содан соң айналасындағыларға қарап:

Уа, көсіле шабар жерің бар,
Ту көтерер ерің бар,
Қол боларлық елің бар,
Атадан қалған жолың бар.
Құлдық ұрсаң дұшпанға,
Арылмайтын сорың бар...
Құлдық ұрсаң дұшпанға,
Еркек болып туды деп
Мына сені кім айтар? –

деп толғайды. Төленің осы төрелік сөзін өзгелер түгел құп алып, жауға қарсы күш біріктіріпті деседі.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

3. Шешендік сөзді талдаңдар.

Шешендік сөз қандай жағдайда туған?	Шешендік сөздің көтерген тақырыбы	Шешендік сөз бізге қалай жеткен?

Эссе және оның түрлері

Эссе – шағын көлемді прозалық мәтін. Эссеге батыл болжамдар, өткір ұсыныстар, талас тудыратын пікірлер, ойлар, қозғау саларлық байламдар тән. Онда автордың жеке көзқарасы, өзіндік пікірі көрініс табады.

Эссеге мынадай талаптар қойылады: еркін композиция, автор ұстанымы, баяндау еркіндігі, тосын, жаңа пікірге бейімділік.

Эссенің түрлері:

1. Аргументті эссе. Пікірді, көзқарасты растайтын, қолдайтын немесе жоққа шығаратын дәлелдер келтіріліп, аргументтермен түйінделіп отырады.
2. Салыстырмалы эссе. Бірнеше мәселе талқыланып, олардың арақатынасын ажыратып жазу көзделеді.
3. Сипаттамалық эссе. Детальдар арқылы жер, зат, адам бейнесіне сипаттама беріледі.
4. Хабарламалық эссе. Адам өз тәжірибесіне сүйене отырып, өз тұрғысынан, өзіндік көзқараспен оқиғаны сипаттап жазады. Бұл эссе өткен шақта немесе осы шақта жазылады.
5. Дискуссивті эссе. Екі жақты пікірді салыстырмалы түрде талдай отырып, қорытынды шығарып жазады.
6. Анықтамалық эссе. Нақты дәлелдер арқылы терминнің мағынасын ашу көзделеді.

4. Оқылым мәтіндері туралы өз пікірлеріңді жазыңдар. Жұптарыңның жазба жұмысына логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

Қажетті ақпаратқа назар аударып, жағымсыз кезеңдерді көрсетіндер.

Эмоцияларыңды, позитивті ойларың мен болашаққа деген көзқарастарыңды бейнелендер.

Материалдарды пысықтап, қорытындылаңдар.
--

5. Аудиожазбадан (02. mp3) Кенен Өзірбаевтың «Үш бидің жер бөлуі» өлеңін тыңдаңдар. Талқылау сұрақтарын құрастырып, сыни тұрғыда баға беріңдер.

Ойталқы – көпшіліктің пікір таластыруына жол ашатын мүмкіндік. Ойталқыда ғылыми не қоғамдық тақырып төңірегінде пікірталастыру жүреді. Бір мәселе жөнінде ой, идея алмасатын адамдар тобының арасындағы таласты мәселе проблемалық сипатқа ие болады.

Ойталқыға қатысушылар проponentтер мен оппоненттер болып бөлінеді.

Пропоненттің міндеті – өзі ұсынған пікірді не мәселені оппоненттерге түсіндіре және сендіре білу. Ал оппоненттердің міндеті – тезис пен оның негіздемесін жақтау не жоққа шығару. Нәтижесінде проponentпен келісуге не келіспеуге болады.

6. Төменде берілген сұрақтардың бірін тақырып етіп алып, ойталқы ұйымдастырыңдар. (Оппоненттер проponentтің пікірін талқылайды).

1. Ата-бабамыздан мұра болып қалған ұлан-ғайыр жерімізді сақтап қалу үшін не істеу керек?
2. Еліміздің байлығы мен сұлу табиғатын сарқып алмай, келешек ұрпаққа жеткізу үшін қандай іс-шаралар жасалуы қажет?
3. Көпұлтты мемлекетіміздің тыныштығын, ұлтаралық татулықты қалай сақтап қалуға болады?

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

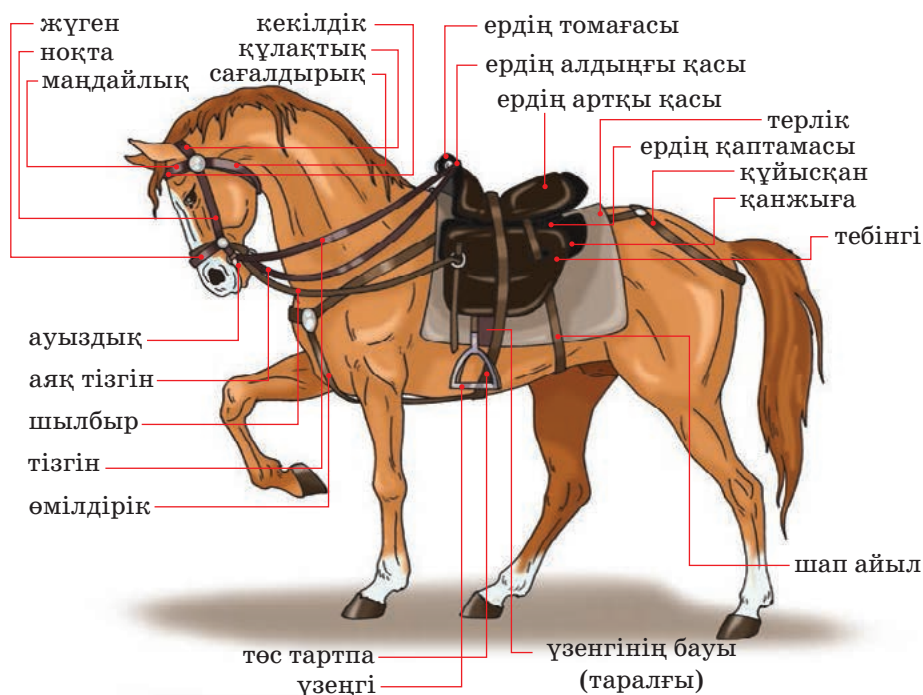
1. «Елімнің дамуына өз үлесімді қосу үшін мен не істей аламын?» тақырыбында эссе жазыңдар. Эссе түрін өздерің таңдаңдар.
2. Несіпбек Айтұлының «Тәуелсіздік – тірегім» жинағынан «Азаттығым» өлеңін тауып, жаттап алыңдар.

§4.

Көшпенділер мәдениеті. Қазақтың ат әбзелдері

1. Суретте бейнеленген ат әбзелдері, олардың атқаратын қызметтері туралы пікірлесіңдер.

2. Жылқы малы, оның әбзелдері туралы өздерің білетін мәліметтердің дереккөзіне (БАҚ, энциклопедиялық, ғылыми-көпшілік еңбектер) сілтеме жасаңдар, дәйексөздер келтіріңдер. Елбасы пікірімен байланыстырыңдар.

Қазіргі киім үлгісінің базалық компоненттері Дала өркениетінің ерте кезеңінен тамыр тартады. Атқа міну мәдениеті салт атты жауынгердің ықшам киім үлгісін дүниеге әкелді. Ат үстінде жүргенде ыңғайлы болу үшін бабаларымыз алғаш рет киімді үстіңгі және астыңғы деп екіге бөлді. Осылайша кәдімгі шалбардың алғашқы нұсқасы пайда болды. Бұл салт атты адамдардың ат құлағында ойнауына, ұрыс кезінде еркін қимылдауына мүмкіндік берді. Дала тұрғындары

теріден, киізден, кендір мен жүннен, кенептен шалбар тікті. Содан бері мыңдаған жыл өтсе де, киімнің осы түрі өзгере қоймады. Қазба жұмыстары кезінде табылған көне шалбарлардың қазіргі шалбардан еш айырмасы жоқ. Сонымен қатар бүгінгі етіктердің барлық түрі көшпенділер атқа мінгенде киген жұмсақ өкшелі саптама етіктің «мұрагерлері» екені белгілі.

Ат үстінде жүрген көшпенділер тақымына басқан сәйгүлігіне неғұрлым еркін мініп жүруі үшін биік ер-тұрман мен үзеңгіні ойлап тапты. Бұл жаңалық салт атты адамның ат үстінде қаққан қазықтай мығым отыруына, сонымен бірге шауып бара жатып, қолындағы қаруын еш қиындықсыз және неғұрлым тиімді қолдануына мүмкіндік берді. Бабаларымыз шапқан аттың үстінен садақ тартуды барынша жетілдірді. Соған байланысты қарудың құрылымы да өзгеріп, күрделі, ыңғайлы әрі қуатты бола түсті. Масағына қауырсын тағылып, металмен ұшталған жебе берен сауытты тесіп өтетін көбебұзарға айналды.

Қазақстан аумағында өмір сүрген түркі тайпалары ойлап тапқан тағы бір технологиялық жаңалық – қылыш. Оның оқтай түзу немесе иілген жүзі – ерекше белгісі. Бұл қару ең маңызды әрі кең таралған соғыс құралына айналды.

Сарбаз бен оның мінген атын қорғауға арналған сауытты да алғаш рет біздің бабаларымыз жасаған. Еуразия көшпенділерінің айрықша маңызды әскери жаңалығына баланған мұздай темір құрсанған атты әскер осылайша пайда болды. Отты қару пайда болып, жаппай қолданысқа енгенге дейін атты әскердің дамуы біздің дәуірімізге дейінгі I мыңжылдық пен біздің дәуіріміздің I ғасыры арасында көшпенділердің ұзақ уақыт бойы бұрын-соңды болмаған жауынгерлік үстемдік орнатуын қамтамасыз еткен жасақтың ерекше түрі – айбарлы атты әскердің қалыптасуына ықпал етті.

(Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласынан)

3. Ат әбзелдерінің атқаратын қызметі туралы таратып жазыңдар. Мәнмәтін бойынша тілдік бірліктердің орфографиялық нормаға сай болуын қадағалаңдар. Толымды, толымсыз сөйлемдерді ажыратыңдар.

4. Көшпенділердің өркениетке қосқан үлесі туралы пікірлеріңді «ПСМТ формуласы» әдісімен жазыңдар. Жұптарыңның жазба жұмысын азатжолдарға бөліп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін...».

3-сөйлем: «Оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын...».

Соңғы сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім...».

5. Тест сұрақтарына жауап беріңдер.

- Ат әбзелдеріне қатысы жоқ сөзді белгілеңдер.
  - Ноқта
  - Қамшы
  - Тізгін
  - Жол
  - Тебінгі
- «Сәйгүлік» сөзінің синонимдерін анықтаңдар.
  - Тұлпар, арғымақ
  - Тай, бәйге
  - Жабағы, пырақ
  - Бие, жорға
  - Қазанат, құлын
- «Ауыздығымен алысқан» тіркесінің мағынасын белгілеңдер.
  - Жуас жылқы
  - Асау жылқы
  - Қарабайыр жылқы
  - Шайқалған жорға
  - Жетекке алатын жылқы
- Ат үстінде жүргенде ыңғайлы болуы үшін бабаларымыз киімді қалай бөлді?
  - Ұзын шапан мен бөрік
  - Етік пен кебіс
  - Астыңғы және үстіңгі

- D) Қолғап пен орамал
 E) Қамзол мен жейде
5. Биік ер-тұрман мен үзеңгінің не үшін қажет екенін ажыратыңдар.
 A) Аттан құлап кетпес үшін
 B) Сәйгүлігіне неғұрлым еркін мініп жүруі үшін
 C) Көшкенде жүк арту үшін
 D) Биік болып отыру үшін
 E) Ұйықтауға ыңғайлы болу үшін
6. Еуразия көшпенділері ойлап тапқан айрықша маңызды әскери жаңалық:
 A) Ат үстінде тік тұрып шабу
 B) Жерден қаруын іліп алу
 C) Ат үстінде қылыштасу
 D) Ат үстінде садақ тарту
 E) Сарбаз бен оның мінген атын қорғауға арналған сауыт

6. Қаздауысты Қазыбек бидің жеті жасында бәйгеден озып келген атқа таласқан екі адамның дауын шешкені туралы шешендік сөзді тауып, оқыңдар. Тақырыппен байланысын анықтаңдар. Шешендік сөзді талдаңдар.

Шешендік сөз қандай жағдайда туған?	Шешендік сөздің көтерген тақырыбы	Шешендік сөздің тәрбиелік мәні

7. Мәтінді өз ойларыңмен жалғастырып, атқа мінудің денсаулыққа пайдасы туралы ойтұжырым жазыңдар.

Арғымақты ауыздықтап міну кімге болсын қанат бітіреді. Еркіндікті сезіндіреді. Қазақ еркіндікті ат үстінде сезінген. Тәй-тәй басқан сәтінен қу шыбықты ат қып ойнаған қазақ баласы өсе келе шыбыққа «жан бітірген». Ат үстінде рухы тасып, қайраты қалыптасқан.

Атпен серуендеу әртүрлі ауруға емдік тәсіл ретінде қолданылады...

(old.baq.kz)

§5.

Қазақстан – алма мен қызғалдақтың Отаны

1. Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы бойынша жасалған сызбамен танысып, сұрақтарға жауап беріп, ойларыңды ортаға салыңдар.

1. Қазақстанның танымал брендтері қатарына нелерді немесе кімдерді қосар едіңдер?
2. Елімізді шетелге танымал етіп, атақ-дәрежесін аспандататын жәдігерлерімізді, ұлттық құндылықтарымызды сақтап, көркейту үшін не істеу керек?

2. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Алма туралы өздерің білетін мәліметтермен толықтырыңдар.

Жабайы алма

Тау бөктері тұтасқан жабайы алма болатын. Соғыс жылдары біз, жас балалар, қалың бөргезге қол-аяғымызды қызыл ала жоса ғып жырғызып, ұзақты күнге алмадан алма таңдап, сол бөктерде тентіреп жүруші едік. Қышқылтым ақ алманы тістегеніңде, мұз шайнағандай қаршылдайтын. Сәлден кейін тісті қамап қалатын да, зар қақтырып бастырмай тастайтын. Сонда да жейтінбіз... Қоңыр самал соғатын, итмұрын, қарақаттың неше алуан иісі аңқитын. Бірақ ақ алманың, жабайы алманың қымыз иісі бәрінен де ерекше еді. Қай жағыңа

қарасаң да, бұтақтары сынып кетердей боп иіліп, көзді арбаған ақ алма сықасып тұратын. Кешке қарай өрістен қайтқан малмен бірге алма толы бір-бір дорба-қоржындарымызды арқалап, біз де ауылға бет алатынбыз.

Күзге қарай алып алма ағаштың ақ алмасы сарғыштанып, уылжып пісе бастайды. Қанша жесең де, тісіңді қармамайды. Дорбаға толтырып үйге әкелгеніңше езіліп кетеді. Ортасынан тіліп, жіпке тізіп, қақ жасаймыз. Ауыл балалары жиналып, күнде тасимыз алманы. Аз күннің ішінде алма ағаштың алмасы тек биіктегі бұталарының ұшар бастарында ғана қалды.

Біздің ауыл «Алмалы» деп аталады, өйткені жабайы алма сыңсып өскен тау бөктерін солай деп атайды. Бұрын бұл тауда жабайы алманы қорек етіп, аю өріп жүреді екен. Сондықтан болар кейбір үлкендер күні бүгінге дейін жабайы алманы «аю алма» деп атайды. Ол кезде алма жегісі келгендер жүйрік атпен келіп, алманы ат үстінде тұрып жинайды екен. Егер адамның алманы үзіп жатқанын бір аю көріп қалса, қазандай тасты көтеріп алып, ақырып қуатын көрінеді. Сонда бүкіл Алмалы бойының аюлары тегіс үн қосып: «Біздің алмамызда адамзаттың не қақысы бар?» – десіп долданысып, жер-көкті азан-қазан етіп, тітірентіп жібереді екен. Әжеміз осы әңгімені айтып отырған кезде, біздің зәреміз ұшушы еді.

(Сайын Мұратбековтің «Жабайы алма» повесінен)

- 3.** Тілдік құралдары арқылы (терминдер мен ұғымдар, синтаксистік құрылымы) стилін ажыратыңдар.

Жетісу жеріндегі сақ қорғандарынан қызғалдақ гүлі өрнектелген алтын тіліктер табылған. Қолөнер бұйымдарында да гүл пішіндес ою-өрнектер жеткілікті. Кезінде Ұлы Жібек жолы арқылы саудагерлер Орта Азия мен қазақ жерінен қызғалдақтың пиязшықтарын Түркияға жеткізген. XV–XVII ғасырларда ол Германия, Ұлыбритания, Голландия елдеріне таралды. Қазір де шетел ғалымдары селекциялық жолмен мәдени сұрыптарын алып жатыр. Бірақ олар бізге – қызғалдақтың Отанына қайта-қайта келуге мәжбүр. Себебі әрбір мәдени сұрып 2–3 жыл, әрі кеткенде 5 жыл ғана өзінің жаңа алынған кездегі қасиеттерін сақтайды. Енді қайтадан жаңа сұрып алу үшін оның табиғи атасы керек. Сондықтан голландық селекционер ғалымдар Қазақстанға көңіл бөліп отыр.

Енді бұрынғыдай кілемдей құлпырған қызғалдақты қырларды аз көреміз. Ең екіншісі, табиғи қызғалдақтың арамшөп сияқты гүл күлтелері кішкентай түрлері қаулап келе жатыр. Бұлай кете берсе, табиғатымыздың сұлулығы мен тепе-теңдігінің жойылып кету қаупі бар. Бүгін біз соны жойып алатын болсақ, болашақ ұрпағымыз қызғалдақтың тек суретін тамашалап отыруы әбден мүмкін. Сондықтан БҰҰ-ның тікелей тапсырмасымен халықаралық ұйымдар мәдени өсімдіктердің ата-тегі – табиғи қызғалдақтарды, табиғи алмаларды, бидайларды, дәрілік шөптерді зерттеуге қаржы бөліп, әр елдің өзіне тән өсімдіктер жүйесін сақтап қалуға назар аударып отыр. Ғалымдардың есебі бойынша, қазіргі Қазақстан жерінде қызғалдақтың 34 түрі белгілі, оның 18-і сирек кездесетін түрге жатады және «Қызыл кітапқа» енгізілген.

(Қуралай Кәрібаеваның «Көктем аруы – қызғалдақ» мақаласынан)

4. Мәтінді азатжолдарға бөліп, ойын дұрыс жүйелеп, стильдік және логикалық түзетулер енгізіп, редакцияландар.

Мен жарық дүние есігін ашқаннан соң, ата-анам Қызылқұмға көшіп барыпты. Ол кезде елдің тіршілік көзі – малшаруашылығы. Менің отбасым да ес білгенімше Қызылқұмда мал баққан. Әкем жылқысын таң атысымен ерттеп мініп, уақ малдарды жайылымға айдап кетеді... Көктем шыға төбешіктерді, жазықтықты қаптайтын қызғалдақты айтсаңызшы! Әкемнің екі сөзінің бірі – сол қырмызы гүлдер. «Аяқ басуға қимайсың, жазықтық түгел қызыл-сары түске енген», – дейтін. Қызылқұмнан көшіп кеткен соң аңсарым ауып, сол гүлдерді көргім келді. Көктем шыға Қызылқұмға арнайы барып, көздің жауын алатын қызғалдақтың табиғатты қандай әсемдікке бөлегеніне куә болдым... Мен үшін балалық шағымда әдемі естеліктерімен, әсемдігімен есімде қалған қызғалдақ гүлі сұлулықтың символы іспеттес. Әңгімемізге тұздық болған да осы қызғалдақ гүлінің қазақ жерінен бүкіл жер жүзіне таралуы... Қызғалдақтың біздің жерімізде 34 түрі кездеседі екен. Оның 12-сі тек қазақ жерінде ғана өседі. Осыдан болар Қазақстанның «Қызғалдақтың Отаны» аталуы. Расында, қызғалдақты Қазақстанның бренді ретінде мақтаным етуге толық құқығымыз бар.

(Нұржәмила Алмасқызы)

5. Мәтіндегі ақпаратпен танысып, қоғам белсенділерінің пікіріне қатысты ойларыңды жазыңдар. Мәнмәтін бойынша тілдік бірліктердің орфографиялық нормаға сай болуын қадағалаңдар. Жақты, жақсыз сөйлемдерді ажыратыңдар.

Жабайы алманың эволюциялық тарихын зерттеуші ғалымдар әлемдегі алма атаулының арғы атасы Қазақстанда, оның ішінде Алматыда екенін дәлелдеді. «Nature Communications» журналында «Malus domestica» атты алма сұрыбының біздің елімізден тарағандығы, Жібек жолымен Шығыспен Батыс елдеріне жетіп, одан әрі Американы жаулағандығы жазылды.

Алатаудың бөктерінде 950–1250 метр биіктікте «Сиверс» жабайы алмасы өседі... Миллиондаған жыл осы өңірді мекен еткен алма бағы қазір жойылуға шақ тұр.

Соңғы жылдары қоғам белсенділері: «Алматының символы, қазақстандықтардың мақтанышы – «Апорт» алмасы азайып барады», – деп дабыл қағуда. «Олардың бұл алаңдаушылығы негізсіз емес, – дейді Экология және орнықты даму институтының директоры Құралай Кәрібаева. – Бір кездегі жасыл желекке оранған ару қалада бақтар оталып, орнына зәулім ғимараттар тұрғызылды. Ол тұрмақ, ерекше қорғалатын аумақ санатындағы Алатау бөктеріне зәулім сарайлар салынып, алма бағы аяусыз қиратылды. Соның салдарынан алма түрлерінің атасы – Алматы «Апорты» жойылып кетудің аз-ақ алдында тұр», – дейді ол...

(Дина Имамбаева)

6. Жағдаяттық тапсырманы орындаңдар.

Жапонияда Сакураның гүлдегенін тамашалау сияқты дәстүр бар. Осындай шаралар экологиялық мәдениетті қалыптастырады. Егер сендер эколог маман болсаңдар, алма мен қызғалдақтың табиғи атасын сақтап қалу үшін қандай іс-шаралар ұйымдастырар едіңдер?

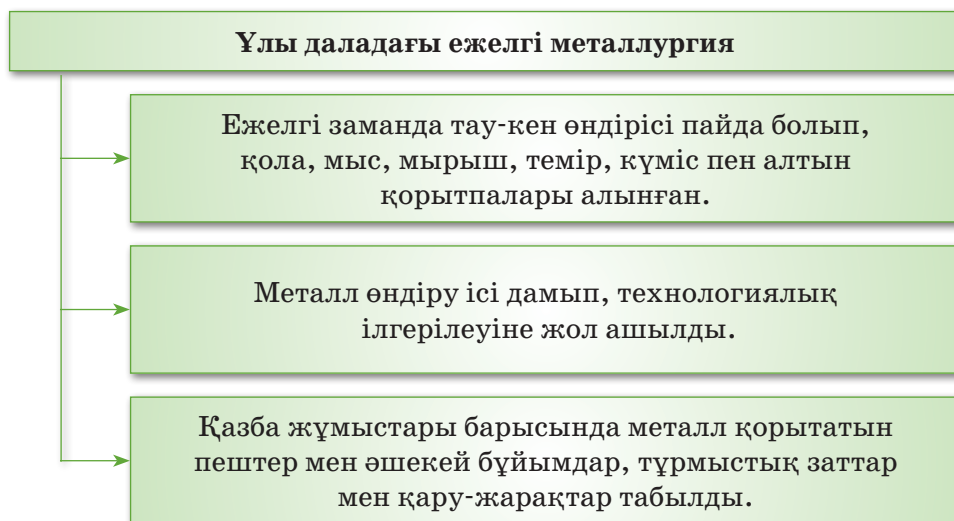
7. «Қазақстан – алма мен қызғалдақтың Отаны» тақырыбында анықтамалық не сипаттамалық эссе жазып, жай сөйлемдер мен құрмалас сөйлемдерді ажыратыңдар.

§6.

Ұлы даладағы ежелгі металлургия

1. Елбасының Ұлы даладағы ежелгі металлургияға берген анықтама-сымен танысып, ойларыңды ортаға салыңдар.

2. Мәтінді оқып, «Үш жақты күнделік» әдісі бойынша талдаңдар.

1-қадам	Сабақ тақырыбымен, оқылатын мәтінмен танысу
2-қадам	Мәтінді оқу барысында жеке күнделік толтыру. Терминдері мен ұғымдары арқылы стилін анықтау
3-қадам	Жұмыс нәтижесін жұпта, топта талқылау

Шілікті мен Берел қорғандарындағы қазба жұмыстары барысында скиф-сібір аң стиліне, сақ өнеріне (б.з.б. V–III ғғ.) жататын алтын бұйымдар табылды. Бұл – Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласында айтылғанындай, жылқыны алғаш қолға үйретуден бөлек, бабаларымыздың металлургияны да алғаш болып меңгергенінің дәлелі. Қорымнан табылған бұл бұйымдар далалықтардың металл өндіру мен оны қорытудың, әртүрлі бұйымдар жасаудың шебері болғанын әлемге әйгіледі. Одан беріде Берел, Шілікті, Аблайкит, Қырықүңгір қорымдарында археологиялық зерттеу жұмыстары жүргізіліп, бағзы замандағы тарихымыз бен мәдениетімізден белгі беретін жәдігерлер табылды.

Бұл жәдігерлер, біріншіден, біздің бағзы заманнан келе жатқан ұлы өркениеттің мұрагерлері екенімізді нақтылай түседі. Екіншіден, бұл – металл өңдеуді игеру арқылы әлемдік өркениеттің дамуын Ұлы дала ұрпақтары жеткізгенінің бұл тартпас айғағы.

Берел қорымынан табылған жәдігерлер үлгісінің лабораториялық зерттеу жұмыстары қазір шетелдік зерттеу орталықтарында – Токиодағы Ұлттық генетика институты мен Ресей ғылым академиясының Археология және этнография институтының Сібір бөлімінде, сондай-ақ өз елімізде – Ә.Марғұлан атындағы археология институтында, Л.Н.Гумилев атындағы Еуразиялық ұлттық университетінде, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінде жүргізілуде.

Арнайы бағдарлама түзіліп, құрамында Зейнолла Самашев, Карл Байпақов, Әбдеш Төлеубаев сынды археологтер бар арнайы жұмыс тобы құрылды және зерттеу жұмыстарына Ұлыбритания, АҚШ, Италия, Бельгия, Венгрия, Польша, Жапония, Түркия, Қытай және Ресей мемлекеттерінің белгілі ғалымдары да қатысты. Сөйтіп, ұзын саны 3000-нан астам жәдігер музей қорына берілді.

Еліміздің ортағасырлық тарихы мен мәдениетін білуге, өркениеттің қозғаушысы болған ел ретінде Қазақ елін әлемге танытуға бұл зерттеулердің септігі тиері анық.

(Әділбек Қабаның «Әлем дамуындағы алғашқы үш секірісті Ұлы далалықтар жасаған» мақаласынан)

3. Оқылым мәтінінің ғылыми стильде жазылғанын дәлелдеңдер.

Мәтіннің мақсаты	Стильдік сипаты	Тілдік амал-тәсілдері

4. Автор пікіріне қосыласыңдар ма? Көтерілген мәселенің оңтайлы шешілу жолдары немесе себептері туралы өз ойларыңды дәлелдеп, дискуссивті эссе жазыңдар.

Неліктен біз индустрияландырумен айналысып жатырмыз? Бізде пайдалы қазбалар бар, бірақ олар күндердің күнінде таусылады. Мысалы, мұнай мен газ есебінен өркендеген Оманның мұнайы таусылды, бірақ оған дейін қамданып, басқа индустрия құрып үлгерді. Пайдалы қазбалары аз болса

да, гүлденген экономикасы бар Оңтүстік Корея, Швейцария, Сингапур секілді елдерді мысалға келтіруге болады. Бұл елдер білімнің есебінен дамуда. Болашақ – ірі кәсіпорындарда емес, технологияларда.

(Нұрсұлтан Назарбаевтың «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласынан)

5. Шешендік сөзді оқып, «Ғылым артық па, әлде мал артық па?» сұрағына қазіргі заман тұрғысынан жауап беріп, ойталқы өткізіңдер.

Ғылым артық па, әлде мал артық па?

Бір топ адам бірде Әзірет Әлі шешеннен: «Ғылым артық па, әлде мал артық па?» – деп сұрапты. Сонда шешен:

– Біріншіден, ғылым артық. Ғылым – әулие-әнбиелердің мирасы, ал мал – перғауын мен қарынбайдың мирасы. Екіншіден, ғылым сені сақтайды, ал малды сен сақтайсың. Үшіншіден, ғылымның досы көп, ал малдың дұшпаны көп. Төртіншіден, ғылымды жұмсасаң, арта береді, ал малды жұмсасаң, азая береді. Бесіншіден, ғылым саған құрметті атақ береді, ал мал саған сараң деген атақ береді. Алтыншыдан, ғылым өзін-өзі сақтайды, ал малды үнемі бағып-қағу керек. Жетіншіден, ғылым қиямет күні иесіне шапағатын тигізеді, ал мал иесіне қисапсыз жауап бергізеді. Сегізіншіден, ғылым тозбайды, жоғалмайды. Ал мал болса – қолдың кірі, өледі, жоғалады. Тоғызыншыдан, ғылым көңілді нұрландырады, адамға ақыл-ой қосады, ал мал масаттандырады, болған үстіне бола берсем деп, дүниеқоңыз етеді. Оныншыдан, ғылым Құдайға ғибадат қылады, ал мал иесінің көңіліне төкаппарлық салады, – деп жауап беріпті.

(«Шешендік шиырлары» кітабынан)

6. Ойталқыдағы пікірлеріңді жинақтап, кестені толтырыңдар және өз ойларыңды 10 сөйлеммен қорытындылаңдар. Көсемшені анықтаңдар.

Ғылым	Мал

7. Қазақстандағы ірі металлургия зауыттары туралы ақпарат жинақтап, презентация немесе ойтужырым дайындаңдар.

§7.

Шешендік өнер тарихы

1. Мәтінді оқып, Майқы би туралы өздерің білетін мәліметтерден дәйексөздер келтіріп, дереккөздеріне (БАҚ, энциклопедиялық, ғылыми еңбектер) сілтеме жасаңдар.

Майқы би

Майқы би (XII–XIII ғғ.) – халықтың ауызша тарихының айтуында, Шыңғысты хан көтеруге қатысқан атақты он екі бидің бірі. Әділ билігімен, тапқыр шешендігімен атағы шыққан адам.

Майқы есімі қазақтың шығу тегіне қатысты көптеген аңыз-әңгімелерде кездеседі. Тарихшы Рашид ад-Диннің «Жәмиғ ат-тауарих» еңбегінде оның Шыңғыс ханның ақылшысы, өзі жорыққа аттанғанда орнына қалдыратын биі болғаны, Жошы ханның Батысқа жасаған жорығында моңғол әскерінің оң қанатын басқарғаны айтылады. Осыған қарағанда, Майқы бидің жас шамасы Шыңғыс ханмен қарайлас болған.

«Қазақ энциклопедиясында» былай жазылған: «Қазақ аңыздары Майқы биді Шыңғыстан бірер ғасыр кейін жасатып, қазақтың үш жүзге бөліну кезеңінде үлкен рөл атқарғанын айтады. Орманбет би өліп, он сан Ноғай елі бүлінгенде, қазақ ұлысын құрған тарихи қайраткер бейнесінде сипатталады. Майқы би қазақ руларын үш жүзге бөліп, үйсін бастаған бөлікті «Ұлы жүз», арғын бастаған бөлікті «Орта жүз», алшын бастаған бөлікті «Кіші жүз» деп атайды. Ноғайлы хандарының бірі – Ахметті Ұлытауда үш жүздің ханы етіп көтереді. Ол ұрысқа кірген қырық руға таңба таратқан және таңбаны әр рудың ерекшелігіне қарай белгілейді. Ұлыс туын ұстаған үйсінге «жалау», ортада жүрген арғынға «көз», жауға алдымен шабатын алшынға «найза» таңбасын берген».

Ел аңыздарынан Майқы бидің өз заманында ел қамын ойлаған үлкен ойшыл адам болғаны, халықтың әдет-ғұрып, салтын, жол-жоралғысын заңға айналдыруда оның орны ерекше болғаны көрінеді.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

Шешендік өнер тарихы

Шешендік өнер туралы ғылымды халықаралық тілде **риторика** (көне грек сөзі) дейді. Риторика ғылымының негізін салған софист Протагор (б.з.б. 444 жылы туған) болып есептеледі. Протагор шешендік өнерге байланысты «Айтыс өнері», «Тартыс туралы», «Ғылымдар туралы», «Өктем сөз» және «Жарыссөз» атты еңбектер жазған.

Шешендік өнер көне Римде басты орында болды, онда сөз құдіретіне ие адамға тәңіріндей табынған. Сенатта, сотта және т.б. жиындарда әрбір ерікті азаматтың сөйлеу құқығы болған. Сондықтан шешен сөйлеудің қыр-сырын меңгеру мемлекет істеріне араласу талабынан туындады.

Көне Рим шешендік өнерінің алыбы деп Цицеронды танимыз. Марк Туллий Цицерон – шешендік өнердің теоретигі. Ол өзінің шешендік өнер туралы ұлы ойларын «Шешендік өнердің үш трактаты» еңбегінде жазып қалдырды.

Демосфен риторикадан сабақ беріп, пән ретінде негізін қалаған. Оның 170 қолжазбасы мен 60 шешендік сөзі сақталған.

Сондай-ақ Соқрат, Платон, Аристотель, Квинтилиандардың есімдерін атап өтуге болады.

Қазақтың ұлттық шешендік өнерінің тарихы

Қазақтың шешендік өнерінің дәл қай уақыттан басталатынын дөп басып айту қиын. Себебі қазақ шешендік сөздері қағазға түспей, ауызша айтылып, халық жадында сақталып келді. «Түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» дейтін де сөз бар. Бірақ шешендік сөз өнерінің шығу тарихы әлдеқайда әріден басталса керек.

Біз білетін қазақ шешендерінің атасы – Жиренше шешен және ел аузында сақталған шешендік сөздердің ең көнесі де Жиренше атымен байланысты сөздер. Бізге жеткен аңыз-әңгімелерге қарағанда, Жиренше – Өз Жәнібек хан мен Асанқайғы (XIV–XV ғғ.) заманында өмір сүрген адам.

XVI–XVIII ғасырларда шешендік өнерді Шалкиіз, Бұқар, Шортанбай, Дулат, Мұрат, Төле, Қаздауысты Қазыбек, Әйтекелер жалғастырды. Шешендік өнердің кең қанат жайып, биіктеген кезеңі – XVIII ғасыр. Бұл – қазақ халқының жоңғар, қалмақ, қытай басқыншыларына қарсы тұрып, өз тәуелсіздігін қорғау жолындағы күрес жылдары еді.

2. Оқылым мәтінінің ғылыми стильде жазылғанын дәлелдеңдер.

Мәтіннің мақсаты	Стильдік сипаты	Тілдік амал-тәсілдері

3. Берілген тілдік бірліктерді пайдаланып, атаулы сөйлемдерді қатыстырып, мәтін құрастыңдар.

Риторика ілімі, ерте кезден зерттеле бастады, әл-Фараби, шешендік өнердің табиғаты, нағыз шеберлері, жүре қалыптасады, демократиялық қоғамда, адам құқы мен еркіне деген көзқарас, қызығушылық артып отыр.

Сократ сөйлегенде, біреудің бет-ажарына, байлығына не басқа да жұрттан асқан артықшылығына бола үндемей қалмаған. Ол барынша турашыл, қарапайым әрі қайырымды, жаны жайсаң жан болған.

(Платон)

Данышпан Сократ көшеде жас ойшыл Ксенофонтты жолықтырып:

- Ұнды қайдан сатып алуға болады? – деп сұрайды.
- Базардан, – депті Ксенофонт.
- Ал майды ше?
- Оны да базардан.
- Ал даналық пен ізгілік алу үшін қайда баруға болады?
Жас жігіт ойланып қалыпты.
- Маған еріп жүр, мен көрсетейін, – депті Сократ.

Осыдан бастап Ксенофонт Сократтың әрі шәкірті, әрі шешендік жолындағы сапарлас серігі болған екен...

(«*Ғұламалар ғибраттары*» кітабынан)

4. «Даналық пен ізгілікті қайдан алуға болады?» деген сұраққа жауап беріп, өз ойларыңды дәлелдеп, дискуссивті эссе жазыңдар.

5. Шешендік негіздері туралы ойларыңды жинақтап, өз болжамдарыңмен толықтырып, сұхбат құрыңдар. Талқылау сұрақтарын құрастырып, сыни тұрғыда баға беріңдер.

Шешендік өнер үш нәрсеге негізделеді:

- 1) табиғи дарын, тума талант;
- 2) жан-жақты білім;
- 3) тынымсыз еңбек, жүйелі жаттығу.

Марк Туллий Цицерон былай деген: «Өзінің сөзімен тыңдаушысына әрі білім берсе, әрі көңілін көтерсе, ең мықты шешен – сол. Білім беру – шешеннің міндеті, көңілін көтеру – тыңдарманға көрсеткен құрмет, күшті әсер ету – қажеттілік».

(«Шешендік өнер негіздері» жинағынан)

6. Ежелгі Грекия мен Көне Римдегі шешендік өнердің көрнекті өкілдері мен олардың еңбектерін сәйкестендіріңдер.

Аристотель (б.з.б. 384–322)	Сөздің шындықпен арақатынасы жөнінде софистерге қарсы бағыт ұстанған. Абсолютті шындықты адам танымынан жоғары қойған.
Сократ (б.з.б. 470–399)	Сократтың шәкірті. Софистердің риторикасын ғылым ретінде жоққа шығарып, шындыққа негізделген шынайы сөзді ұстанған.
Платон (б.з.б. 427–347)	Атақты қолбасшы А.Македонскийдің ұстазы. «Риторика» атты үш кітаптан тұратын еңбектің авторы.
Квинтилиан (б.з. 35–96)	Шешендік өнердің теоретигі. Өз еңбегін білікті шешендер Лициний Красс пен Марк Антоний арасындағы диалог түрінде жазған.
Цицерон (б.з.б. 106–43)	Он екі кітаптан тұратын «Шешендік тәлім» атты еңбегінде шешендіктің ережелерін белгілеген.

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. «Шешендік сөз – терең ойға, ұтқыр логикаға құрылған құнды мұра, асыл қазына» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.
  2. Риторика ғылымының негізін қалаған шешендер туралы ізденіп, презентация немесе ойтұжырым дайындаңдар.

БӨЛІМ

ЖАСТАР МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕСІ

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Бұл бөлімде сендер:

- саламатты өмір салты, ұлттық мәдениет, мамандық таңдау, жастар мәдениеті мен жастардың ел болашағына ықпалы жөнінде ой қозғайсыңдар;
- әлеуметтік желінің пайдасы мен зиянын талқылап, блогер мамандығының қыр-сырын игеруге талпынасыңдар;
- ойкөкпардың (дебат) мақсаты, ерекшелігі және мәдениетімен танысып, түрлі тақырыптарда ойкөкпар ұйымдастырасыңдар;
- публицистикалық стильдің ерекшеліктерін біліп, тақырыпқа байланысты шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен (өлең, әңгіме, естелік, шығарма, эссе) жұмыс істейсіңдер;
- шешенге, шешендік сөзге қойылатын талаптармен, шешеннің көпшілік алдында өзін ұстау мәдениетімен танысасыңдар.

Өнер, оқу – жастықтың қару-жарағы.

Ілияс Жансүгіров

**Жастардың бүгінгі міндеті – оқу, білім,
тәрбие жұмыстары. Бүгін – жастардың
сөзден іске көшетін заманы.**

Ғани Мұратбаев

§1.

Тіршіліктің негізі – саламатты болашақ

1. Аудиожазбадан (03. mp3) «Жаның жеті жаманнан аман болсын» мәтінін тыңдап, тілдік оралымдарын талдаңдар. Жанның саулығы мен төннің саулығы бір-бірімен байланысты ма?

2. Мәтінді оқып, тыңдалым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

«Жаның жеті жаманнан аман болсын» мәтіні	«Ұлт саулығы» мәтіні
Тақырыбы	
Мәтіндердегі автор көзқарасы	
Көзделген аудиториясы	
Құрылымы мен тілдік ерекшелігі	

Ұлт саулығы

Қазақ халқы ежелден денсаулықты күтуге, күнделікті өмірде денені күтіп ұстауға, тазалықты сақтауға, дұрыс тамақтануға қатты мән берген. Халқымыздың «Бірінші байлық – денсаулық», «Дені саудың жаны сау, жаны саудың төні сау» деген мақалдары терең тәрбиелік және философиялық маңызын осы күнге дейін жоғалтқан жоқ.

Қазақ – судың тұнығын ішіп, малына шөптің шүйгінін беріп, төрт түлігін түгендеп жүрген халық. Төрт түліктің ішінде жылқыны ерекше баптап, бие сауып, қымыз даярлаған.

Жылқы еті – қазақ халқы үшін аса қадірлі тағам. Ол қорытуға жеңіл, тез сіңеді. Жылқы етінен жасалған қазы-қарта, жал-жаяны білмейтін адам сирек, қай жерде де бұл тағамдар үлкен сұранысқа ие.

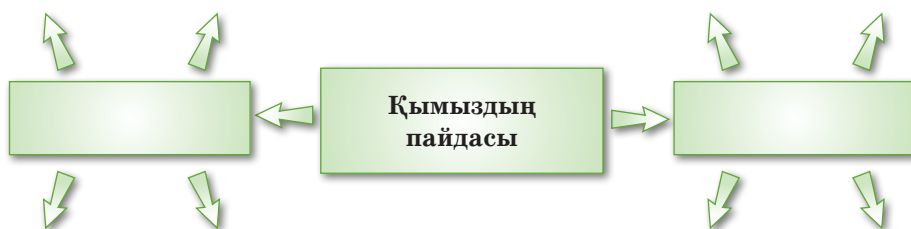
«Биенің сүті – сары бал», «Қымыздан асқан дәм бар ма?» деп, қымызды тек сусын ретінде ғана пайдаланбай, оның аса жоғары емдік-шипалық қасиетін білген. Қымыз – жүйке

ауруына бірден-бір ем, өйткені оның құрамында B2, B12 дәрумендері бар. Қымыз адам ағзасына жан-жақты әсер етеді. Ол ас қорыту мүшелерінің, жүрек қан тамырларының, жүйке жүйесі т.б. ағзалардың қызметін жақсартады. Қымыздың әсері бүкіл ағзаны өзгертеді. Физиологиялық және биохимиялық процестер күшейіп, зат алмасу қалпына келеді.

(Ж.Молдахметұлы)

3. Оқылым мәтіні және өздерің білетін ақпараттар бойынша қымыздың пайдасына кластер құрастырып, сол мәліметтерден мәтін жазыңдар. Жай сөйлемдер мен құрмалас сөйлемдерді ажыратыңдар.

4. Екі топқа бөлініп, оқылым және тыңдалым мәтіндерін түртіп жазу (конспектілеу) арқылы негізгі ақпаратты іріктеңдер.

5. Қазақ шешендік өнерінің көрнекті өкілдері мен олардың нақыл сөздерін сәйкестендіріңдер. Тақырыппен байланысын анықтаңдар.

Төле би	Амандықта қадір жоқ, Алдырған күнде білерсің. Денсаулықта қадір жоқ, Ауырған күнде білерсің.
Бала би	Тұмау түбі құрт болар, Тұман түбі жұт болар, Ақылдың түбі құт болар.
Қазыбек би	Ауру болар түбінде Артық ішкен асыңыз. Орта құрсақ жүрсеңіз, Аман болар басыңыз.
Бөлтірік шешен	Атадан жақсы ұл туса, Елінің зоры болады. Атадан жаман ұл туса, Адам біткеннің қоры болады.

Ойкөкпар

Ойкөкпар (франц. *debat* – «талас», «талқылау») – белгілі бір мәселе, тақырып төңірегінде айтылған ойды қолдау не жоққа шығару. Мұнда нақтылық, бұлтартпас дәлел мен дәйекті пікір қажет.

Ойкөкпарда тақырып белгіленіп, резолюция ұсынылады. Айтылған ойды жақтаушы топтың спикері бірінші сөйлейді. Оған қарсы топ сұрақ қояды. Спикер қолма-қол жауап береді. Ендігі кезекте қарсы пікір айтушылар тобының өкілі сөз алып, өз аргументін ұсынады. Мұнан әрі екі топ бір-біріне сұрақ қоя отырып, қарсылас топтың пікірін жоққа шығарады. Спикерлер өз аргументтеріне көпшілікті сендіріп, өз көзқарасының өміршеңдігін дәлелдейді. Ойкөкпардың нәтижесін арнайы белгіленген сарапшылар мен аудиторияның дауыс саны шешеді.

Мақсаты	Қарсылас топтың ой-пікірін жоққа шығарып, өз көзқарасын дәлелдеп, жеңіске жету.
Ойкөкпарға қатысушылар	Топ мүшелері – спикерлер. Жақтаушы топ – белгілі бір айқын позицияны ұстанушылар. Даттаушы топ – қарсылас ұсынған позицияны сынға алып, кемшілігін көрсетушілер. Жүргізуші – спикерлердің сөйлеу ретін, регламенттен аспауын қадағалаушы. Сарапшылар – ойкөкпарды қорытындылап, баға берушілер.
Мәдениеті	Сыпайылық пен ұстамдылық, ізгілік қасиеттерін таныта білу. Тақырып аясында ғана сөйлеу. Ұтымды да тапқыр, кенеттен сөз табу тәсілдерін шеберлікпен пайдалану. Нақты дереккөздерін пайдалану.

6. «Ұлттық тағамдарды көбірек тұтынған пайдалы» немесе «Ғалымдар бекіткен заманауи тағамдарды тұтынған дұрыс» деген екі пікірдің бірін жақтап, ойкөкпар өткізіндер.

Ойкөкпар өткізу тәртібі	Уақыты
Ойкөкпарға қатысушылар: 1) жақтаушы топ; 2) даттаушы топ; 3) сарапшылар; 4) жүргізуші болып бөлінеді.	1 минут
Жақтаушы топ спикері өз аргументтерін жариялайды және даттаушы топтың 3 сұрағына жауап береді.	4 минут
Даттаушы топ өз аргументтерін ұсынып, қарсы топтың сұрақтарына жауап береді және олардың пікірін жоққа шығарады.	4 минут
Сарапшылар талдау жасап, қорытынды шығарады.	2 минут

7. «Болашақтың қамы үшін аулақ бол, жастар, кеселден!» тақырыбында эссе жазындар. Эссе түрін өздерің таңдаңдар.

§2.

Жастар және ұлттық мәдениет

1. Мәтінді түсініп оқып, стилін анықтаңдар. Мәтінде аты аталған ғұламалар туралы өздерің білетін ақпараттарыңмен бөлісіңдер.

Ұлттық мәдениет – ұлы мерей

Мәдениеттің рухани тірегі – дәстүр. Ол – ұлттық мәдениеттің басты құрамдас бөлігі, ұрпақтың тарихи сабақтастығының жемісі. Мәдениетті ұлт дәстүрсіз болмайды.

Дәстүр жаңа заманға бейімделсе, өміршең болып, адамзат дамуына ықпал етеді. Ұлттық мәдениетті жоғары ұстаған ел – өркениетті ел. Заман өзгерісіне жұтылып кетпей, ата дәстүрді көздің қарашығындай сақтау – біртұтас ұлт болып ұйыстырудың кепілі.

Әл-Фараби, Баласағұн, Иүгінеки, Ясауи, Абай, Шәкәрім секілді ұлылар дүниеге келген қазақ топырағындағы төл мәдениетіміз – дәстүр, әдет-ғұрыппен біртұтас ұғым. Төл мәдениетін бойына дарыту, Абайдың «ыстық қайрат, нұрлы ақыл мен жылы жүректі» бойына жиған «толық адамына» сай келу әр жас ұрпақтың мұраты болуы тиіс. Елбасы: «Абайдың даналығы, Әуезовтің ғұламалығы, Жамбылдың жырлары мен Құрманғазының күйлері, ғасырлар қойнауынан жеткен бабалар үні – барлығы біздің рухани мәдениетіміздің бір парасы ғана», – дейді.

Киіз үй, шаңырақ, туған жер, қасиетті тарихи жәдігерлеріміз, салт-жоралғыларымыз, бай лиро-эпостық жырларымыз, қайталанбас музыкалық өнеріміз, домбырадан төгілген ән-күй, жырларымыз, көмекейінен жыр төгілген жыршыларымыз бен орақ ауыз, от тілді шешендеріміздің туындылары, тереңнен бастау алған төл қолөнер, кең дастарқан, ұлттық тағамдарымыз – бәрі келешек өскелең ұрпаққа қалған мирас. Жастарымыз осындай ұлттық құндылықтарды қастерлеп, бойына сіңіріп, өсіп-өнуі қажет.

Елбасының «Қазақстанның болашағы – қазақ тілінде. Қазақ тілі 2025 жылға қарай өмірдің барлық саласында үстемдік етіп, кез келген ортада күнделікті қатынас тіліне айналады. Қазақ тілі жаппай қолданыс тіліне айналып, шын мәніндегі мемлекеттік тіл мәртебесіне көтерілгенде,

біз елімізді «Қазақ мемлекеті» деп атайтын боламыз» деген асқақ ойы – бүгінгі күннің шындығы.

Ұлттық мәдениеттің ажырамас бөлігі, ең алдымен, адамдар арасындағы қарым-қатынастан, сөз әдебінен көрінеді. Сөз әдебінің негізгі қызметі – айналаңдағы адамдармен сыпайы қарым-қатынас орнату. Сондықтан әрбір жеке тұлғаның, әсіресе жастардың белгілі мәдени ұжымның мүшесі ретінде сөз әдебіне тән дәстүрлі қағидалар мен рухани құндылықтарды құрметтеуі, ұстануы маңызды.

Қорыта айтқанда, жастардың бойында тарихымыз бен мәдениетімізге құрметпен қарау секілді ізгі сезімін қалыптастыру мақсатында ұлттық мәдениеттегі үздіктерді таңдау қажет.

*(Абай Құрманқұлов,
Жарқынбике Сүлейменова)*

2. Мәтінді оқып, алдыңғы оқылым мәтінімен салыстыра (автор көзқарасын, мақсатты аудиториясын, құрылымы мен тілдік ерекшелігін) талдаңдар.

Елбасының Жастар жылының ашылу салтанатында сөйлеген сөзі

Қадірлі қауым! Баршаңызды Жастар жылының басталуымен шын жүректен құттықтаймын!

Бұл – мемлекет тарапынан өскелең ұрпақты қолдауға бағытталған маңызды қадам. Тәуелсіздік рухымен өсіп келе жатқан бүгінгі жас буын – біздің ертеңгі үмітіміз, сенімді тірегіміз. Сондықтан менің Жарлығыммен 2019 жыл «Жастар жылы» деп жарияланғанын білесіздер. Біз бабаларымыз аңсаған Тәуелсіздікке қол жеткізіп, Ұлы дала төсінде әлем мойындаған мемлекет құрдық. Есілдің жағасында еңселі елордамызды тұрғызып, тарихта бұрын-соңды болмаған зор жетістікке қол жеткіздік. Жүзеге асырылып жатқан шаралардың бәрі егемен еліміздің болашағы – сіздер үшін жасалып отыр.

Қымбатты достар! Бүгінде біздің өміріміздің барлық саласы – білім беру, жұмыс, отбасы, тіпті бір-бірімізбен қалай сөйлесетінімізге дейін елеулі өзгеріске ұшырауда. Осының бәрі әрбір адамның даму траекториясына және тұтастай алғанда, бүкіл әлемге түбегейлі ықпал етеді.

Көз алдымызда цифрлы қоғамы мен білім экономикасы бар жаңа жаһандық өркениет туып келеді. Біздің ел уақыттың осы талаптарына сай болуы тиіс. Сондықтан қабылданып жатқан барлық күш-жігер елді болашақ серпіліске әзірлеуді дiттейдi және қуатты Қазақстанды құруға бағытталған.

Бүгінде Қазақстанда жастарды әлеуметтік-мәдени бейімдеу мәселелерін шешу, жас адамдардың бәсекелік қабілетін дамыту өзекті болып отыр. Жастар жылында біз жас қазақстандықтардың маңызды қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған қарапайым және түсінікті қолдау құралдарын әзірлеуіміз керек. Бұл, ең алдымен, қолжетімді және сапалы білім, жұмыстың болуы, баспана және отбасын құру мүмкіндігі. Осыған байланысты Үкіметке мына шараларды пысықтауды тапсырамын.

1. Жас отбасыларға арналған баспана мәселесі ірі қалаларда өткір екенін ескере отырып, Астана, Алматы және Шымкентте жұмыс істейтін жастар үшін жылына 1 мың пәтерден кем емес құрылысты қамтамасыз ету қажет. Бұл пәтерлер жалдамалы баспана санатына жатқызылуы тиіс.
2. Жастар саясатының негізгі мәселесі жұмыспен қамту болып қала береді. Бүгінгі әлемде 18 бен 30 жас аралығындағы 300 миллионға жуық жас адамның тұрақты жұмыс орны жоқ немесе жұмыссыздар болып табылады. Сонымен бірге ғалымдардың болжауынша, 2050 жылға қарай қазіргі кәсіптердің шамамен жартысын жасанды интеллект ауыстыратын болады.
3. Қазіргі таңда өнерлі жастарды қолдау үшін белсенді жұмыстар жүргізілуде. Қоғамда түрлі бағыттар бойынша креативті азаматтардың тұтас шоғыры қалыптасты. Бүгінде талантты жастарымызға селективті көмек көрсету үшін деректер қорын, жастардың зияткерлік банкін құру қажет. Мұндай қадам бізге болашақтың нағыз кристалдарын өсіруге мүмкіндік береді.
4. Біздің жас отбасыларға, олардың денсаулығы мен әлеуметтік инклюзивтілігіне қолдау көрсету саласындағы көзқарасымызды айтарлықтай өзгерту маңызды. Жастарды жаңа әлеуметтік рөлдері мен отбасылық өмірдің ыстық-суығына дайындау қажет. Мұны орта мектептердің жоғарғы сыныптарынан бастаған жөн.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

Публицистика

Публицистика (лат. *publicus* – «көпшілік», «әлеумет») термині «қоғам өмірі үшін маңызды мәселелерді талқылау» деген ұғымда жұмсалады. Публицистикалық стиль қоғамдық талапқа сай жазылған шығармалардың негізінде қалыптасады. Жазбаша түріне газет, журналдардағы мақала, очерк т.б.; ауызша түріне шешендік сөздер жатады.

Публицистикалық стиль жұртқа үндеу, үгіт айтуда пайдаланылады. Мұндай үндеуге, үгітке қоғам үшін маңызды, дәл сол кезеңде мәні зор мәселелер тақырып болады. Мысалы: саяси, экономикалық, экологиялық, мәдени, моральдық мәселелер. Үндеудің мақсаты – жұртшылықты қоғамдық мәні бар іске қатыстыру, олардың санасына ықпал ету. Ол көбіне газет, журнал, радио, теледидар арқылы беріледі.

Публицистикалық стильдің тілдік ерекшеліктері

Қоғамдық-саяси терминдер мен сөздер	<i>Демократия, өркениет, тәуелсіздік туы, саяси партия, қаржы дағдарысы</i> т.б.
Баға беруші сөздер	<i>Еңбек озаты, көшбасшы, ұлтжандылық, бәсекеге қабілетті, ұрпақ сабақтастығы</i> т.б.
Стандарт тілдік бірліктер	<i>Арнайы тілші репортажы, жаһан жаңалықтары, тілшіміз әңгімелейді, хабардар етеміз</i> т.б.
Перифразалар	<i>Ақ алтын – мақта, күріш. Қара алтын – көмір, мұнай. Көгілдір отын – газ</i> т.б.
Қос сөздер	<i>Қоғамдық-әлеуметтік, бұқаралық-саяси, үгіт-насихаттық</i> т.б.
Бұйрық рай тұлғасы	<i>Ана қадірін білейік, жұмыла жасайық, табысқа жетіңдер</i> т.б.
Қаратпа сөздер	<i>Жарқырай бер, Димаш! Арғы беттегі ағайын, халің қалай?</i> т.б.
Инверсиялық орын тәртібі, риторикалық сұрақтар т.б.	<i>Үлгі болса ұлысы, қадірлі болар ұланы. Бүгінгі күннің өзекті мәселесін ашып көрсете алдық па? Қоғамға мұндай түбегейлі өзгерістер қажет пе?</i>

3. Екі топқа бөлініп, оқылым мәтіндерінің публицистикалық стильде жазылғанын дәлелдеңдер. Өз дәлелдеріңді ортаға салып, екі мәтіннің ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтаңдар.

Мәтіннің мақсаты	Стильдік сипаты	Тілдік амал-тәсілдері

4. Елбасы мен М.Жұмабаевтың жастарға деген сенімін, үмітін, қам-қорлығын салыстыра талдап, 10 сөйлеммен қорытындылаңдар. Салалас құрмалас сөйлемдерді анықтаңдар.

Елбасы пікірі	Мағжан ақынның пікірі

Мен жастарға сенемін!

Арыстандай айбатты,
 Жолбарыстай қайратты,
 Қырандай күшті қанатты,
 Мен жастарға сенемін!
 Көздерінде от ойнар,
 Сөздерінде жалын бар,
 Жаннан қымбат оларға ар,
 Мен жастарға сенемін!
 Жас қырандар – балапан,
 Жайып қанат ұмтылған,
 Көздегені көк аспан,
 Мен жастарға сенемін!
 Жұмсақ мінез жібектер,
 Сүттей таза жүректер,
 Қасиетті тілектер,
 Мен жастарға сенемін!..
 Мен сенемін жастарға,
 Алаш атын аспанға
 Шығарар олар бір таңда,
 Мен жастарға сенемін!

(Мағжан Жұмабаев)

5. Елімізді әлемге танытып жүрген жастардың – өнер немесе спорт саңлақтарының бірі туралы шығармашылық жұмыстың бір түрін (өлең, әңгіме, естелік, шығарма) орындаңдар.

6. Жастар және ұлттық мәдениет туралы публицистикалық стильде мақала жазыңдар. Тіл деңгейлеріне байланысты публицистикалық стильдің ерекшеліктерін сақтаңдар. Тақырыбын өздерің қойыңдар. Салалас және сабақтас құрмалас сөйлемдерді ажыратыңдар.

§3.

Мамандықты дұрыс таңдау – болашағыңның кепілі

1. Суреттегі ақпаратты өмірмен байланыстырыңдар. Ойларыңды ортаға салыңдар. Мамандықтар тізімін тақтаға жазып, олардың сыныптағы қай оқушыға сәйкес келетіні туралы сұхбаттасыңдар. (Ғалымдардың пікірінше, мамандық таңдау мәселесінде құрдастарының болжаулары дәл келеді екен).

2. Мәтіндерді түсініп оқыңдар. Екі пікірді салыстырыңдар. Өздерің таңдап отырған мамандық туралы жарнама жасаңдар.

Мамандық таңдауда қателеспеген жөн

Әйгерім Сүлейменова (визажист): Өз жолыңды табу үшін де адасу керек. Бұл – менің өмірлік ұраным. Себебі өзіме ұнайтын мамандықты табу үшін ұзақ іздендім. Мектепті бітірген соң, халықаралық бизнес саласы бойынша білім алдым. Аталмыш мамандықтың қандай қызмет атқаратынын да білмедім. Себебі ол кезде маған тегін оқуға түсу маңызды болды. Грант бөлінген мамандықтардың ішінен көңілге қонымдысы әрі жағымдысы осы сала болып көрінді. Ойланбастан құжаттарымды тапсырып, емтиханнан сүрінбей өттім. Тегін білім алып, бір мамандықтың иесі атандым. Бірақ бұл бағытта жұмыс жасамадым. Аса ұнамады және жұмыс табу да оңай болмады. Сондықтан өзге салада жұмыс жасадым. Алайда кәсібімнен ләззат алдым деп айта алмаймын. Осыдан бес жыл

бұрын жарнамадан визажист мамандығын оқытатын курсты көзім шалды. Біз, қыздар, сұлулыққа құмармыз ғой. Қызыға бастадым. Еліміздегі белді визажистердің жұмыстарын көріп, ішінен ұнайтынын таңдап, курсты бастап кеттім. Кейін кәсіби меңгеру мақсатында оқуымды тереңдете түстім. Қазір өзімнің сұлулық салоным бар. Жұмысыма асығып барамын. Ұйықтамай да жұмыс жасай аламын. Егер жұмысты шынайы беріліп, ләззатпен жасасаңыз, ақша өзі-ақ келеді. Бұрынғы жұмыстарымда тек жалақы үшін еңбектенсем, қазір өзімнің жанымның рақаты үшін жұмыс жасаймын. Мамандық таңдауда қателеспейтін адам өте сирек шығар. Себебі мектепті енді бітірген бойжеткен мен бозбала көп кезде ата-анасының немесе гранттың ықпалына еріп кетеді. Ал бұл қателікке ұрынбау үшін әркім жүрегін тыңдау керек. Сол кезде іздегенін табады деп ойлаймын.

Сымбат Қадырхан (журналист): Менің мамандығым – программалаушы. Мамандығымды растайтын құжат анамның сандығында жатыр. Өзім журналистика бойынша қызмет етіп жүрмін. Тоғызыншы сыныпты бітірген соң ата-анам мен туыстарымның ақылымен колледжге түстім. Төрт жыл бойы ең үздік студент болып, қызыл диплом иегері атандым. Бірақ бұл салада жұмыс жасаған жоқпын. Себебі арманым журналистика саласын меңгеру еді. Мақсатыма жету үшін талай жұмыстарды: даяшы, еден жуушы, көмекші т.б. атқардым. Тіпті үмітімді үзіп, болашаққа деген сенімімді жоғалтқан кездерім де болды. Қолдауды жақын құрбымнан таптым. «Сенен мықты журналист шығады» деген сөздерінен күш алып, бағымды сынап, телеарналар мен радиоларға кастингке барудан шаршамадым.

Еңбегім мен үмітім зая кетпеді. Күндердің күнінде айым оңымнан туып, әуелі журналға редактор, көп ұзамай отандық музыкалық арналардың біріне журналист болып қызметке тұрдым. Телеарнаға жұмысқа қабылдағаннан кейін екі ай тегін еңбек еттім. Кәсіби білім алмағандықтан, білетінім нөл, білмейтінім көп еді. Екі айдың ішінде журналистика саласының біраз құпиясын біліп үлгердім. Күні бүгінге дейін осы салада жұмыс жасап жүрмін. Мүлдем шаршамаймын. Жұмыстан ләззат алу күнде демалысқа барумен тең. Өзім осы сөзді жиі айтамын. Қазір жұмысқа ерте барып, кеш келсем де, көңіл күйім жоғары болып тұрады. Жұмыстан соң үйге

келіп, отбасыма көңіл бөліп, тәттілерді пісіруге де, дастарқанымды жайнатуға да шабытым ашылып тұрады. Нағыз бақыт мамандық пен өмірлік серігіңді дұрыс таңдауда екен.

(comode.kz сайтынан)

Жаңа ғасырдың жаңа мамандықтары

- Web-программалаушы, web-дизайнер – ғаламтор желісінде сайттар құратын маман.
- Аудитор – әртүрлі компаниялар жұмысында қаржы ісін тексеруші және тиімділігін, табыстылығын анықтаушы маман.
- Бренд-менеджер – бренд ойлап табушы және оны нарықта ұсыну жолдарын ойластырушы маман.
- Логистик – қойма, көлік, өндіріс жұмысын реттеуші маман. Көлік логистикасының маманы компания көліктерінің жүк тасымалдау сызбасын ойластырады, ал қойма логистикасының маманы қоймадағы заттардың, тағамдардың сақталуын ұйымдастырады.
- Маркетолог (латын. «нарықты білетін») – нарық сұранысын, тұтынушылар талғамын зерттеуші маман.
- Мерчендайзер – үлкен дүкендерде өз фирмасының тауарларының тұтынушыға қалай ұсынылғанын, қалай жарнамаланғанын қадағалайтын маман. Ол дүкендерді аралап, тауарларды тұтынушыға қалай ұсыну керектігі, дүкен сөрелеріне қалай орналастыру керектігі жөнінде кеңес береді.

(bilim-all.kz)

3. Мәтіндердің стилін анықтап, мақсаты мен тілдік амал-тәсілдерін салыстырыңдар.

«Мамандық таңдауда қателеспеген жөн» мәтіні	«Жаңа ғасырдың жаңа мамандықтары» мәтіні
Мәтіннің стилі	
Мақсаты	
Тілдік амал-тәсілдері	

- 4. «Мамандық таңдауда ата-анаңмен ақылдасқан жөн» немесе «Мамандық таңдауда тек өз жүрегіңді тыңдауың керек» деген пікірлердің бірін таңдап, ойкөкпар ұйымдастырыңдар.

- 5. Қазақ шешендері мен олардың нақыл сөздерін сәйкестендіріңдер. Шешендік сөздерді жаттап алыңдар.

Төле би	Тұлпардан тұлпар туады, Сұңқардан сұңқар туады, Асылдан асыл туады, Масылдан мал бақпас туады, Тілазардан қылжақпас туады. Мылжыңнан езбе туады, Қыдырмадан кезбе туады.
Майқы би	Ақылы жоқты аға тұтпа, Қасиеті жоқты қадір тұтпа. Ақылы жоқты аға тұтсаң, Кішілігіңді кемшіліктей көрер. Қасиеті жоқты қадір тұтсаң, Кісілігіңді ерсіліктей көрер.
Бала би	Қарап отырғанша, Бір нәрсеге жарап отыр. Кәсіп болмай, нәсіп болмас.
Белтірік шешен	Жерден ауыр дегенім – ақыл, білім. Судан терең дегенім – оқу, ғылым. Оттан ыстық дегенім – адамның өмірі. Көктен биік дегенім – төкашпардың көңілі.

- 6. Ж.Аймауытовтың пікірін жалғастырып, «Жүрегімнің қалауы» тақырыбында әңгіме не шығарма жазыңдар.

Ж.Аймауытов: «Мамандықтың жаманы жоқ, бірақ оның кез келгеніне икемділік қажет, бұл – жай күнелту, тамақ асыраудың жолы ғана емес, үлкен өнерді, зор шеберлікті қажет ететін нәрсе», – деген, сондықтан мен...

- 7. Өздерің жазған шығармашылық жұмыстағы төл сөздерді анықтап, тыныс белгілерінің қойылу себептерін түсіндіріңдер.

- 8. «Ата-анамның мамандығы» деген тақырыпта ата-аналарыңнан интервью алыңдар.

§4.

Ғаламтор және жастар

1. Мәтінді «Артық болмас білгенің» айдары мәтінімен салыстыра талдаңдар. Қашықтан оқыту, онлайн жүйесіндегі сабақтар жөніндегі ойларыңды айтыңдар.

«Күн тәртібіндегі кезек күттірмес өзекті мәселе» мәтіні	«Блогер – сегіз қырлы, бір сырлы маман» мәтіні
Тақырыбы	
Мәтіндердегі автор көзқарасы	
Қандай аудиторияға арналған?	
Құрылымы	
Тілдік ерекшелігі	

Күн тәртібіндегі кезек күттірмес өзекті мәселе

Қазақстанның әлемдегі бәсекеге аса қабілетті елу елдің қатарына енуді берік мақсат тұтуы білім беру жүйесінің түбегейлі өзгерістеріне жол ашуда. ХХІ ғасыр ғылым мен техниканың қарыштап дамуымен қатар адамзат тарихында бұрын болып көрмеген жан-жақты ақпараттар ағынының толассыздығымен де танылды. Түрлі елдерде болып жатқан жаңалықтар мен ақпараттар ағынын игеру үшін ғаламтор, электронды пошта құралдары қызметіне жүгіну – уақыт алға қойып отырған міндеттердің бірі. Бұл жас ұрпақ үшін білім беруді ақпараттандыру, ғаламтор жүйесінде жұмыс істей білу, қашықтан оқыту мүмкіндіктерін жан-жақты және білікті түрде игеруге мүмкіндіктер кеңістігін ашып отыр.

Н.Назарбаев замана өзгерістері мен уақыт алға қойып отырған міндеттерді саралай келе, 2007 жылдың 28 ақпанындағы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты Жолдауында: «Онлайн тәсілінде оқыту тәжірибесін дамытып, елімізде оқу теледидарын құру қажет», – деп атап көрсетті.

Елбасы Қазақстан халқына Жолдауында азаматтардың ғаламторды және электронды поштаны қолдана білу дағдысы

мен компьютерлік сауаттылығы міндетті талап екеніне тоқталды. Осыған орай қоғам қажеттігін қанағаттандыру үшін білім беру саласында компьютерлік техниканы, ғаламтор, компьютерлік желі, электрондық телекоммуникациялық құралдарды, электрондық оқулықтар мен онлайн тәсіліндегі сабақтарды оқу процесінде тиімді пайдалану міндеттері күн тәртібіндегі кезек күттірмес өзекті мәселеге айналууда. Бұл бағытта мемлекет тарапынан атқарылып жатқан істер орасан. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2005–2010 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы негізінде жалпы білім беретін мектептерді 100% компьютерлендіру аяқталып, орталық коммуникациялық байланыс торабының қызметі қарқынды жүргізіліп отырғаны, жалпы орта білім беретін ұйымдардың электрондық оқулықтармен қамтылып, қашықтан оқытудың спутниктік арнасына қосылу мүмкіндігіне ие болған республика мектептерінің саны жылдан жылға артуы – болашаққа көз тіккен көзі қарақты жанды қуантатын, жүрекке елдің ертеңіне деген сенім ұялататын шындық.

Тәуелсіз Қазақстанның даму бағыттары мен болашақ міндеттерін айқын саралап көрсеткен бұл сабақ алдағы биіктерге жол сілтеген бағдар іспетті болашаққа деген батыл сенімді алға тартты.

(ҚР Президентінің ресми сайтынан)

Блогер – сегіз қырлы, бір сырлы маман

Блогерлер – мықты бәсекелес. Желіде миллиондаған блог бар. Бір ғана WordPress.com-да 75 миллион блог бар екен. Ал оған Blogger, Tumblr және басқа да блогтұғырларды қосыңыз. Ал солардың ішінде мықты болу үшін еңбек ету қажет.

Блогерлер жан-жақты. Авторлық блог жүргізу кішігірім газет шығарумен бірдей. Бірақ оны жазатын – бір ғана адам. Өзі автор, корректор, редактор, фотограф және өңдеуші. Блогердің арсеналында HTML, SEO, дизайн, тіпті SMM болады. Орфографиялық, пунктуациялық ережелерді білумен қоса оның техникалық білімі болуы тиіс. Бағдарлама жасауда, веб-дизайнда тінтуір қызметтері мен әлеуметтік желідегі жұмысты да біліп алуы керек. Сонымен бірге ол өзінің блогін түрлі спамдар мен фишингтен сақтауы қажет.

Блогерлер – маркетинг «білгіші». Мақала жазады, оны жариялайды. Осымен бітті деп ойлайсыз ба? Жоқ! Аудитория оның мақаласын оқып, пікірлесу керек. Осы үшін де блогерлер интернет-маркетингтің мәселелерімен танысады.

Блогерлер тәуекелшіл. Олар түрлі шараларға қатысып, өз ұсынысын жасайды. Қарым-қатынас маманының да ролін атқарады. Блогерлер кәсіпкерлікпен де айналысады. Тұтынушыны табу, сатумен айналысу, серіктестер өнімін жарнамау сияқты істердің барлығын блогер жасай алады.

Блогерлер – басқарушылар. Егер блог жүргізуде блогер ұжыммен жұмыс жасайтын болса, ол білікті басшы болады, яғни жасампаз авторларды іздейді, контент-менеджерлерді табады, жұмысқа бақылау жүргізеді.

Блогер өз өмірі, өз қызығушылығы жайлы ғана айта бермей, түрлі салаларда ақпарат бере білуі, өзі көрген өмірді сипаттау арқылы, өзгеге сабақ болатын жағдайларды айтып беруі тиіс. Блогерлер қоғамдық пікір құрады. Блог – бұл дискуссия жасауға арналған орын. Ақпараттық мақалалардан гөрі, блогта жазылған ақпарат ел-жұрттың әңгіме ететін мәселесіне бірден айнала кетеді. Ал абыройлы блогердің пікірі сол бетте-ақ танымал бола түседі.

Блогерлер – мәдениетті адамдар. Өз-өзін сыйлайтын, құрметтей білетін блогер ешқашан да сенімсіз ақпаратпен бөліспейді, ешкімді арына тиіп, балағаттамайды. Блогер интернет этикасы мен ар-намыс нормаларын сақтайды.

Бұл тізімде айтылған ойларға қосылуыңыз да, қарсы шығуыңыз да мүмкін. Бірақ бір белгілі нәрсе: блоггинг – өте күрделі еңбек. Егер блогер болуды ойласаңыз, есіңізде болсын: бөрі де тырысып көруі мүмкін, бірақ соның ішінде бірнеше ғана адам әлем мойындалған блогер бола алады. Себебі блогер – үздік мамандық!

(Дайындаған Ардақ Құлтай)

2. «Әлеуметтік желілердің пайдасы мен зияны» тақырыбында ой-көкпар ұйымдастырыңдар. Пікірлеріңді дәлелдендер.

Жақтаушы топтың ұстанатын пікірі	Даттаушы топтың ұстанатын пікірі
Әлеуметтік желілердің пайдасы зор	Әлеуметтік желілердің пайдасынан зияны көп

3. Екі топқа бөлініп, оқылым және «Артық болмас білгенің» айдары мәтіндеріндегі негізгі ақпаратты іріктеп, түртіп жазыңдар (конспектілеңдер).

4. Компьютердің зиянынан қорғану шаралары туралы ереже шығарыңдар. Ережені тұйық етістік арқылы жазыңдар. Тілдік бірліктердің орфографиялық нормаға сай жазылуын қадағалаңдар.

Шешенге қойылатын негізгі талаптар

Шешенге қойылатын талаптар қатарына, әрине, төмендегі қасиеттерді жатқызамыз:

- тіл байлығы, сөз қорының молдығы;
- білімділік және сөйлейтін мәселесін анық білу;
- шыншылдық, адамгершілік, турашылдық;
- жинақылық, тапқырлық, жылдамдық.

Шешенге қойылатын қосымша талаптар

Шешендік сөздің әсемділігін арттыратын факторларға тек тілдік қасиеті мен сөз мәнері ғана емес, шешеннің көпшілік алдында өзін-өзі ұстау әдебі мен сыртқы келбеті де жатады. Сөйлеушінің сыртқы түріне қатысты мәселелер де шешенге қойылатын талап ретінде қарастырылып, шешеннің болмыс мәдениетімен бірлікте қамтылады. Көпшілік алдына шығатын адамның киім киісі, тазалығы, жинақылығы, өзін ұстауы, бет-жүз, дене қимылдарының сөз мазмұнымен үйлесімді болуы да шешен сөзінің мәнін арттырады.

5. Мәтінді оқыңдар. Абайды шешен деп айта аламыз ба? Оның бойында жоғарыда айтылған қасиеттердің қайсысы кездеседі?

Дүние үмітке сүйенеді

Бірде Жанқұтты шешен Құнанбайдың үйінде отырғанда, Абай келіп сәлем береді. Абайдың тапқырлығын, өлең шығаратынын естіген шешен баланы қасына отырғызып:

– Шырағым, дүние неге сүйенеді? – деп сұрайды.

Абай:

– Дүние үмітке сүйенеді, – деп жауап береді.

– Көздің көрмесі бола ма?

– Көз қабағын көрмейді.

- Шам жарығының түспесі бола ма?
- Шам жарығы табағына түспейді.
- Болат пышақтың кеспесі бола ма?
- Болат пышақ өз сабын өзі кеспейді.
- Тамағына тартпайтын мақлұқат бола ма?
- Өз тамағына тартпайтын мақлұқат болмайды, – дейді бала Абай.

Абайдың жауабына риза болған шешен енді осы жауабын өлең түрінде айтып беруін сұрайды.

Сонда Абай:

Сіз – сұңқар самғай ұшқан қиядағы,
Талпынған мен – балапан ұядағы.
Өрнекті өлең сөзбен жауап берсем,
Жалғыз үміт – дүниенің тиянағы.
Көз көруі жетпейді қабағына,
Шам жарығы түспейді табағына.
Өз сабын болат пышақ өзі кеспес,
Мақлұқат тартпай қоймас тамағына, –

деп жауап беріпті.

(«Ел аузынан» жинағынан)

6. Көркемдегіш құралдарды қолданып, жастар және ғаламтор туралы ой толғап, өлеңді толықтырыңдар немесе өздерің басқаша ұйқастырып көріңдер. Шешенге қойылатын талаптарды сақтап, оқып беріңдер.

... мәнсіз,

... сәнсіз.

... онсыз,

... күйсіз.

... ойлаймын,

... қоймаймын.

... қимаймын,

... қолдаймын.

7. Ғаламтордың адам өмірін жеңілдетудегі және білім алудағы рөлі туралы пікірлеріңді жинақтап, дискуссивті эссе жазыңдар.

§5.

Жаңашыл жастар – ел болашағы

1. Берілген бағдарламалар туралы не білесіңдер? Олардың болашақ өмірлеріңе пайдасы тиюі мүмкін бе? Ойларыңды ортаға салыңдар.

Жастарды қолдау бағдарламалары	Бұл бағдарламалар туралы өз ойым
«Қазақстан-2050»	
«Дипломмен ауылға»	
«Серпін-2050»	
«Жастардың кадрлық резерві»	
«Жасыл ел»	

2. Аудиожазбадан (04. mp3) Бауыржан Момышұлының «Отан сүйер ұлан бол!» тақырыбындағы өсиетін тыңдаңдар. Мәтіннің авторы туралы қандай ой толғар едіңдер? Мәтін идеясын қазіргі өмірмен салыстырыңдар.

3. Мәтінді түсініп оқып, тыңдалым мәтінімен салыстыра талдаңдар. Маңызды тұстарын талдап, өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

Жаңа әлемге жол саламыз!

Тәуелсіздіктің алғашқы күндерінен бастап жастар мәселесі менің де, мемлекеттің де ең басты назарында болып, бұл салада көптеген бағдарламалар жүзеге асырылды. Мен осынау еңбектің жеңісі мен қамқорлықтың жылуын жастарымыз жақсы білетініне кәміл сенемін. Қазір бүкіл әлем ауқымды өзгерістерді бастан кешіруде. Төрткіл дүние Төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне қадам басты. Біз ұзақ мерзімді мақсаттарымызға қол жеткізу үшін осындай қарқынды өзгерістерді де өз пайдамызға қарай сәтті жүзеге асыруымыз керек. Сол үшін біз Қазақстанда саяси, экономикалық, рухани және әлеуметтік жаңғыруларды қолға алдық. Осының барлығында мен жастардың сапалы білім алып, бәсекеге қабілетті маман болып қалыптасуына ерекше көңіл бөліп, соған басымдық бердім. Өйткені сендер еліміздің ертеңі ғана емес, мен айқындаған мақсаттарды жүзеге асыратын буынсыңдар. Мен сендерді белсенді түрде жан-жақты дамуға, спортпен,

өнермен айналысуға, шет тілдерін үйренуге, отандық және әлемдік әдебиеттің мұраларымен танысуға, ең бастысы, өз салаңда әлемнің ең озық мамандарымен иық тірестіріп, қатар тұра алатындай деңгейге көтерілуге шақырамын.

Сендер ата-бабамызға арман болған, біздің буын негізін қалаған Тәуелсіздікті баянды етіп, біздің жеңісті жолымыз бен жасампаз дәстүрімізді лайықты жалғастыратын ұрпақ-сыңдар.

Съездің «Жаңа әлемге жол саламыз!» деген атауы да жастарымыздың жаңашылдыққа ұмтылысын аңғартып, көңілге қуаныш ұялатады. Мен сендердің тың бастамаларыңды әрқашан қолдаймын! Ендеше, жаңа әлемге салған жолдарың әрдайым ашық әрі даңғыл болсын!

(Нұрсұлтан Назарбаевтың «Жас Отан» жастар қанатының IV съезінде сөйлеген сөзінен)

4. Шешендік сөзді оқып, талдаңдар. Тақырыппен байланысын анықтаңдар.

Шешендік сөз қандай жағдайда туған?	Шешендік сөздің көтерген тақырыбы	Шешендік сөздің тәрбиелік мәні

«Ел алдындағы парызыңды ұмытпа!»

Тама елінің Сары би деген ақылгөй ақсақалы Даттың үйінде түстеніп отырғанда, Сырым баланың әр сөзіне риза болып, оған мынадай өсиет айтыпты:

– Балам, бұл дүниеде алты ұлы сөз бар, соны есіңнен шығармай жүрсең, ел алдында беделді, сыйлы боласың. Егер ол сөзді ұмытсаң, халық сенің маңайыңа жоламай, аулақ қашады.

Сырым:

– Ол қандай сөз еді, ата, айтыңызшы? – деп сұрайды.

Сары би:

– Арлы, ожданды бол! Ел алдындағы парызыңды ұмытпа! Намысыңды жастан сақта! Халқыңды алалама! Жақыныңды жаралама! Қалысыңды қаралама!

Сары би айтқан осы алты өсиетті Сырым шешен қартайғанша есінде сақтап келген екен.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

5. Олең мазмұнын өз сөздеріңмен жазыңдар. Мәнмәтін бойынша тілдік бірліктердің орфографиялық нормаға сай болуын қадағаландар. Ыңғайлас және себеп-салдар салаластарды анықтаңдар.

Тәуелсіздік!

Еркіндігім. Қасиеттім. Қастерлім.
 Өзің барда өзегімде жоқ шер, мұң!
 Кеше сенің келбетіңді арман ғып,
 Боданына бұғауландық басқа елдің.
 Бабалардың басын тігіп бөйгеге,
 Аналардың жанарына жас бердің!
 Уа, Еркіндік, қош келдің!
 Өзегімді өртке ораған қоғамда,
 Өз үйіме өзім өгей болам ба?!
 Алшаң басып жүре алмаса алты алаш,
 Азаттығым! Қадірің де жоқ онда!..
 Саған жету қиын болса қаншалық,
 Сақтап тұру қиынырақ одан да!
 Алла берген азаттықтың әр сәті
 Аманат қой маған, саған, оған да!
 Сенсің менің ең ғажайып өлеңім,
 Ең шуақты, ең шырайлы, ең шерлі!
 Әр таңыңда сүйіншілеп тұрайын,
 Құдай берген ғұмырымда өлшеулі!

(Қалқаман Сарин)

6. Сұрақтарды оқып, қазіргі жастар туралы бір-біріне қарама-қарсы екі пікір айтыңдар. Екі топқа бөлініп, сарапшылар мен жүргізушіні белгілеп, ойкөкпар ұйымдастырыңдар.

1. Қазіргі жастарды бұрынғы жастардан не ерекшелейді?
2. Қазіргі жастар санасында қандай жаңалықтар бар? Олардың тұрмыс-тіршілігі қандай?
3. Мейірімділік, әділдік, шыдамдылық секілді адами құндылықтар қазіргі жастар бойынан табыла ма?
4. Ұлттың рухани құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақтың ел болашағына тигізер пайдасы қандай?

7. «Елдің индустриялық-инновациялық дамуына үлесімді қосу – басты мақсатым» тақырыбында хабарламалық эссе жазыңдар.

§6.

Жақсы кітап – жан азығы

1. Суретті көргенде қандай ой келді? Жастар өмірімен қандай байланысы бар деп ойлайсыңдар?

2. Мәтінді оқыңдар. Негізгі идеясын, стилін анықтаңдар. Берілген пікірлерді өз ойларыңмен толықтырыңдар.

Жақсы кітап оқу ақылды адаммен сырласқанмен бірдей

Елбасы: «Өзінің биік, таза рухани қасиетімен кітап – мәдениет пен руханиятты қорғауда теңдесі жоқ қару», – деген еді. Кітап адамзат баласына ағарту һәм білім сыйлайды. Кітап беттерінде адамзат тіршілігінің сан қилы құпиялары сақталған.

Кітап – уақыт пен кеңістіктің тынысына толы адамзат ойының жемісі. Адамзат кітапқа өзінің қасиетті сезімі мен жан жылуын сеніп тапсырады. Кітап адамзаттың алға жылжуына, адамгершіліктің биік шыңына көтерілуіне өлшеусіз ақыл қосады.

Кітап – ең сабырлы ұстаз. Тек кітап қана қайырымдылық пен айуандықтың, ақиқат пен жалғанның аражігін айнытпай тануға үйретеді.

Ұлы ойшыл Конфуций: «Ойланбай оқу – бекер еңбек, оқымай ойлау қауіпті», – деген. Римдік философ Луций Анней Сенека: «Қорғанды оқудан ізде, сонда сен өмірдің барлық

қайғы-қасіретінен құтыласың», – дегенді айтады. Толстой: «Жақсы кітап оқу – ақылды адаммен сырласқанмен бірдей», – деген екен.

Мұның бәрін неге айтып отырмыз? Жалпы, кітап – құндылық. Ол – адамды терең ойға жетелейді. Албырт сезімімізді тежеуге, ішкі ойлау күшімізді арттыруға себеп болады. Кітап – дос, жұбатушы әрі басшылық қабілетті арттыратын құрал.

Белгілі ақын Аманхан Әлім бірде: «...Кітап та адамды тәрбиелейді. Бірақ ол көпжылдық жеміс ағашы сияқты: жемісін бірден бермейді. Алдымен жан-жүрегіңе әсер етіп, сана-сезіміңе ықпал етеді де, бірте-бірте ойыңа да, бойыңа да сіңіп, ақыры уақыт өте жемісін береді. Білімді әрі білікті азамат ретінде эволюциялық жолмен қалыптастырады», – дегені бар-ды.

Максим Горькийдің: «Мен бойымдағы барлық жақсылығым үшін кітапқа қарыздармын», – деген сөзі бар екен. Бүгінгі қазақ баласы кітапқа қаншалықты қарыздар?

Елімізде 1930 жылдары 290 бұқаралық кітапхана болса, 1939 жылы олардың саны 3304-ке жеткен. Кітапханалардың саны неге бұлай күрт артқан? Рухани азық беретін кітаптардың адамзатты тәрбиелеудің басты құралы екенін білгендіктен, осындай әрекетке барған сыңайлы. Кітапты құдіретті құндылық, білім көзі, өмірдегі ұстазымыз деп санауымыздың себебі де осы.

(Гүлзина Бектас, Айдана Нұрмұхан)

3. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Өздерің оқыған бір кітап туралы пікірлесіңдер. «Оқырман сынып» деген айдармен оқылатын кітаптардың тізімін жасаңдар.

2-топ. ХХІ ғасыр жастарына қандай тақырыптағы кітаптар қызықты? Өздерің жазушы болсаңдар, қандай тақырыпта кітап жазар едіңдер? Тізімін жасаңдар.

3-топ. «Кітап оқуға шақырамыз» атты іс-шараның жоспарын жасаңдар.

4. Баспадан шыққан кітапты оқыған дұрыс па, әлде әлеуметтік желілерден немесе электронды нұсқасын оқыған дұрыс па? Екі топқа бөлініп, сарапшылар мен жүргізушіні белгілеп, осы тақырыпта ой-көкпар ұйымдастырыңдар.

Жұрт алдында сөйлеудің дайындық жолдары

Жұрт алдында сөйлеуге дайындық бірнеше сатыдан тұрады: 1) психологиялық дайындық; 2) нақты сөзге дайындық; 3) күнделікті дайындық.

Міндетті түрде психологиялық дайындық жүргізілуі керек. Сөйлеуші өзінің қорқынышын жеңіп, көңіл күйі мен сезімін билей алуы қажет. Шешеннің толқуы дайындығының аздығынан болуы мүмкін. Материалды қаншалықты жақсы білсе, соншалықты аз толқиды.

Нақты сөзге дайындық – тақырыпты анықтау, мақсатын тұжырымдау, материал жинақтау, оны жүйелеу, аудиторияның ерекшелігіне қарай үйлестіре білу, ойларын бір арнаға тоғыстыру.

Күнделікті дайындық – үнемі ізденіп, білімін толықтыру, соңғы жаңалықтардан хабардар болу, газет-журнал, радио-телеарналардан хабарламалар тыңдап, көркем әдебиетті, ғылыми кітаптарды көп оқу.

Елді аузына қаратқан шешен болам десең...

- Тыңдаушылардың өздері жақсы білетін нәрсені тәптіштеп айтып жатудың қажеті жоқ. Өзін өзгеден артық санап, «мен білгенді тыңдаушыларым білмейді» дегендей пиғыл білдіріп, білгішсініп, мақтана сөйлеген жанның айтқаны далаға кетеді.
- Шешеннің дауысы булығып шығып, бірсыдырғы әуенмен, жігерсіз, баяу сөйлейтін болса, айтқаны қаншама қызық болғанмен, тыңдаушыларды тез жалықтырады.
- Тыңдаушыларға көз қырын салмай, екі көзін қағаздан алмай сөйлейтін кісіні жұрт онша ұнатпайды, біреу жазып берген сөзді оқып, өзгелерді алдап тұрғандай көреді.
- Шешеннің сөзі қысқа әрі тұжырымды болуы керек. Аз сөзбен айтуға болатын ойды көп сөзбен езгіліп, тыңдаушысын ығыр қылу – әдепсіздік. Мейлінше аз сөзбен көп нәрсе айтуға тырысқан жөн...

(Абат Қыдыршаевтың «Шешендіктану: теориясы және практикасы» еңбегінен)

5. Әлеуметтік желі белең алған қазіргі заманда адамның кітап оқуға деген құлшынысын сақтап қалу құпиясы туралы 2 шумақ өлең шығарып көріңдер немесе ойларыңды 8–10 сөйлеммен білдіріңдер.

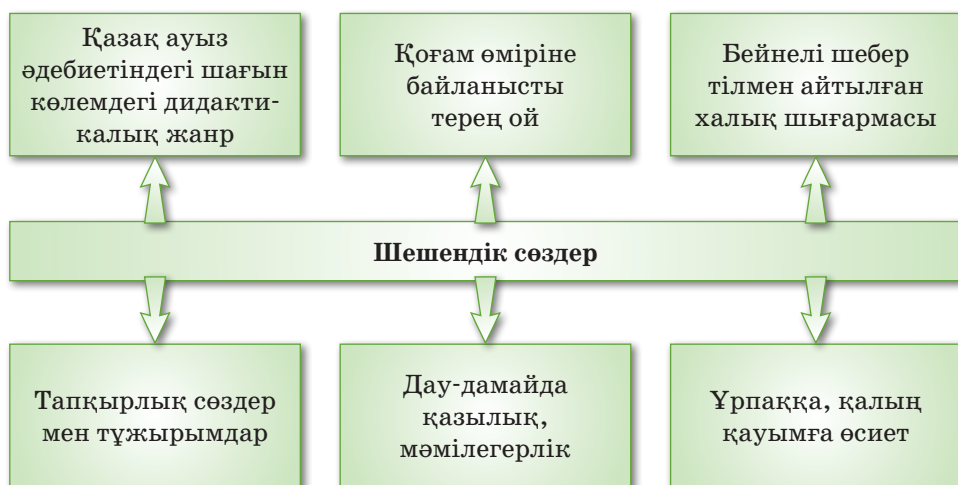
6. Кітапты көп оқудың шешен сөйлеуге тигізетін пайдасы бар ма? Ойларыңды жинақтап, аргументті эссе жазыңдар.

§7.

Шешендік – жалпыадамзаттық құндылық

1. Сызбадағы шешендік сөздерге берілген анықтамалармен танысып, шешенге тән қасиеттерді топтастырыңдар.

2. Мәтінді оқыңдар, жоғарыдағы сызба мен ережені (60-бет) пайдаланып, шешендік сөзге баға беріңдер және талдаңдар.

Шешендік сөз қандай жағдайда туған?	Шешендік сөздің көтерген тақырыбы	Шешендік сөздің тәрбиелік мәні

Байдалы бидің жұмбағы

Байдалы би қартайып, үйден шықпай, күндіз-түні төсекте жататын болды дегенді естіп, Мұса мырза іздеп келіпті. Байдалы шешен қараша үйінің ішінде бөстекке оранып жатыр екен. Мұсаның қолын алып, жөнін сұрап амандасты да, кәріліктің жайын айтып:

– Ой, кәрілік-ай, сөздің өзі – бала, тербетсе – оянады, тербетпесе – оянбайды, заманым өтті ғой! – дей беріпті.

Мұса мырза қонып, қонақасын жеп, таңертең жүрмек болады.

- Е, шырағым, еліңе не айтып барасың? – депті Байдалы.
- Мен не айтайын, ел ағасы болған Байдалы еді, енді көрілікпен алысып жатыр екен деймін дағы, – депті Мұса.
- Шырағым, оның рас. Үш ауыз сөз сұрайын, соны шешіп беріп кетші! – дейді қарт.

Мұса:

- Айтыңыз, – деп, тыңдайды.

Байдалы қарт сонда:

- Алыста не алыс? Жақында не жақын? Төттіде не төтті? – дейді.

Мұса ойланып отырып:

- Жер мен көктің арасы алыс, кісіге туыс жақын, бала төтті, – дейді.

Сонда Байдалы қарт басын көтеріп:

- Балам, ақылың әлі алқымыңнан асқан жоқ екен. Білімді мен білімсіздің арасынан алыс жоқ. Жаннан төтті жоқ. Бала қанша жақсы болса да, жан шығарда адамның өз жанынан төттісі жоқ. Жақында – ажал жақын, – депті.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

Реті	Шешендік сөзге қойылатын талаптар
1.	Шаршы топ алдында әлеуметтік тақырыпта сөйленетін шешендік сөз мәнді де мағыналы, мазмұнды болуы керек.
2.	Тыңдаушыны баурап алар, жүрегіне жетер әуезділік пен көркемдігі болуы шарт.
3.	Шешендік сөздің өзегінде ой салатын негіз, дәлел болуы керек.
4.	Айтылатын ой айқын да нақты болып, нанымды әрекетке бағдар беруі қажет.
5.	Шындық пен ақиқатқа құрылып, мәңгілік құндылығын жоймайтын сипатта болғаны жөн.
6.	Ұтқыр шешімге, тапқыр қисынға, қолма-қол шығарылатын суырыпсалмалыққа құрылады.

3. Оқылым мәтіні кейіпкерлерінің біріне 4–5 жолдық арнау өлең немесе хат жазыңдар. Тілдік бірліктердің орфографиялық нормаға сай қатесіз жазылуын қадағалаңдар. Етіс түрлерін анықтаңдар.

4. Кестедегі талаптарды сақтап, сұрақтарға жауап бере отырып, «Шешендік өнерді жалғастырар ұрпақ бар деп батыл айта аламын» немесе «Ойын мүдірмей жеткізетін жастардың азайып бара жатқаны рас» деген екі пікірдің бірін ұстанып, ойкөкпар ұйымдастырыңдар.

Сендерге қойылатын талаптар
Айтылар ойдың, көтерілетін мәселенің мазмұны мен мәнін тану
Тыңдарманға әсер ететін факторларды жан-жақты ойластыру
Ауызша формада интонация мен ым-ишараны, жазбашада тыныс белгілерін сауатты пайдалану
Шынайылық болмыс пен өзіндік стиль қалыптастыру

1. Шешендік өнермен таныстығың қалай басталды?
2. Қазіргі жастардың сөйлеу дәрежесі қандай? Олардың шешен сөйлеуіне көп тіл білуі кедергі келтіре ме?
3. Сөздік қоры аз, сөйлеу мәдениеті төмен жастардың көбеюі мәселесін қалай шешуге болады?
4. Өздеріңнің ата-баба өнерін дамыта алатындарыңа сенесіңдер ме?
5. Шешендік өнерді меңгеру жолдары туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

5. Ойкөкпарда түйген ойларыңды жинақтап, көркемдік құралдарды қолданып, шығармашылық жұмыстың бір түрін (өлең, әңгіме, шығарма) жазыңдар.

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. Өздеріңе ұнаған шешендік сөзді түсініп оқып, «Түртіп алу» әдісі арқылы конспектілеңдер.
  2. «Шешендік – жалпыадамзаттық құндылық» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.

§8.

Шешеннің көпшілік алдында өзін ұстау мәдениеті

1. Сұрақтарға жауап беріп, өзара ой бөлісіңдер.

1. Өздерің көрген, білетін адамдардың ішінде кімнің сөйлеу, сөз саптау шеберлігі, өзін ұстау мәнері ұнайды?
2. Олардың шешендігінің, ділмарлығының сыры, көпшілікті үйіріп алуының құпиясы неде деп ойлайсыңдар?

Шешеннің көпшілік алдында өзін ұстау мәдениеті

Шешеннің мәдениеті тыңдаушы ортаның ерекшелігін ескеруден және соған қарай өзін бейімдеуден анық көрінеді. Сөйлегенде мынадай нәрселер ескерілуі тиіс:

- 1) сөйлеу интонациясын қалыптастыру, атап айтсақ, дауыс саздылығы, мақам, сөз ырғағы, керекті жерінде кідіріс жасай білу;
- 2) сөз саптауда тыңдаушылардың жас ерекшелігі мен әлеуметтік ерекшелігін ескеру;
- 3) бет-жүз, дене қимылдары, ым-ишаралардың сөз әсерлілігін арттыру мақсатында жұмсалып, барынша табиғи болуы;
- 4) қолды сермеуге, қатты күлуге, аса қатты сөйлеуге немесе міңгірлеп сөйлеуге жол бермеу;
- 5) өзі туралы айта беру, барлық сөзді өзінен бастау – әдепсіздік, сондай-ақ білмейтін нәрсе туралы айтудың қажеті жоқ;
- 6) дауыс көтеріп сөйлеген адамға дәл солай жауап бермей, байыппен сөйлеу керек.

2. Мәтіндерді оқыңдар. Екі мәтінді салыстыра талдаңдар.

«Ұстаз тұлғасы» мәтіні	«Әдемі сөйлеудің көзді бұлағы – халық ауыз әдебиеті» мәтіні
Мәтіндердегі автор көзқарасы	
Көзделген аудиториясы	
Құрылымы	
Тілдік ерекшелігі	

Ұстаз тұлғасы

Үлкен дипломат әрі ғалым, академик Төлеген Тәжібаев туралы айтқанда, оның тамаша ұстаздық, тәлімгерлік, дәріскерлік қасиеттерін ерекше атап көрсеткен дұрыс.

Психология саласында оқыған дәрістерінің мазмұны аса терең, ғылыми өрісі кең, тыңдаушыға тартымды да әсерлі болған. Ғалым-ұстаз өз дәрістерінің жинақы, логикасы көкейге қонымды, мазмұнды, ғылыми құндылығы жоғары болуына баса назар аударатын. Аудиторияны бірден баурап алатын, мейлінше байсалды да байыпты, биязы, майда қоңыр дауыс ырғағы да оның ұстаздық тұлғасын даралай түсетін.

Оның жүзі қандай жарқын болса, ойы да сондай айқын, сөзі де сондай сыпайы әрі салмақты болатын. Біреумен сөйлесе келгенде, оның сөзінен білімді, мәдениетті адам екені бірден сезілетін. Бірқатар кісінің әдептілігі бойына біткен қасиет болмай, жасанды, бірде олай, бірде бұлай болатыны да бар, ал Т.Тәжібаевтың ізеттілігі оның қанына әбден сіңген қасиет болатын.

Мұхтар Әуезов, Төлеген Тәжібаевтар лекция оқығанда, студенттер қалт етпей отырып, сүйсіне, ынтыға тыңдайтын. Тыңдаушыларын жалықтырмай, қызықтыра, еліктіре сөйлеуге білім, шеберлік, мәдениеттілік керек.

(Мәулен Балақаевтың «Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері» еңбегінен)

Әдемі сөйлеудің көзді бұлағы – халық ауыз әдебиеті

Кел, жас дос, әдемі де әдепті, сұлу да ойлы сөйлеуді үйренейік. Әдемі, әдеби сөйлеудің көзді бұлағы – кітап. Кітапты жай оқып қоймай, ондағы сөздерге, сөйлемдерге назар аудар, есіңе ұста, өзіңнің сөзіңде пайдалан. Әдемі сөйлеудің тағы бір көзді бұлағы – халық ауыз әдебиеті.

1. Шешендікке, ақыл-нақылға негізделген даналық сөздерді, жыраулардың толғауларын, термелерін көп оқы.
2. Мақал-мәтелдерді сөздік қорыңа қосып, оларды ұтымды пайдалануға тырыс.
3. «Шешендік қоржынын» жаса. Бұл қоржынға ойлы сөздерді жинап, жазба жұмыстарыңда пайдалануға тырыс.

(Қанипа Бітібаеваның «Әдебиетті оқыту әдістемесі» еңбегінен)

- Жақсы байқап сөйлер, жаман шайқап сөйлер.
- Бір жылы сөз бітірер мың көңілдің жарасын.
- Сөз қадірін білмеген өз қадірін білмейді.
- Сәлемі жараспағанның сөзі де жараспайды.
- Сөйлей білмеген кісіден үре білген ит артық.
- Сөйлей білмес жаманның сөзі – өтпес бір пышақ,
Сөз білетін адамның әр сөзіне бір тұсақ.

3. Мақал-мәтелдерді және Абылай ханның нақыл сөзін пайдаланып, шығармашылық жұмыс (өлең не әңгіме) жазыңдар.

...Абылай хан қазақ елшілерін қалмақ еліне аттандырып тұрып: «Үлкендеріңді кішілерің сыйлаңдар, кішінің де сөзін тыңдаңдар. Өздеріңді жат елдің алдында жақсы елдің баласындай ұстаңдар. Қол бастайтын батыр болу да қымбат, жол бастайтын көсем болу да қымбат, бәрінен де ел тағдырын шешетін шешен болу қымбат... Ауыздан шыққан сөз атылған оқпен бірдей, қайтып ала алмайсыңдар. Сөз сөйлегенде, ойлап сөйлеу керек», – деген екен.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

4. Өздеріңе ұнайтын бір жазушының сөз саптау шеберлігі туралы пікірлеріңді «Қосжазба күнделігі» әдісі арқылы білдіріңдер.

Шығармасынан үзінді	Менің пікірім

5. Оқылым мәтініндегі тілдік бірліктерді пайдаланып, өздерің білетін бір шешенді сипаттаңдар. Бірыңғай мүшелерді анықтаңдар.

6. Өмірден нақты мысалдар келтіре отырып, шешеннің көпшілік алдында өзін ұстау мәдениетіне қойылатын талаптарды санамалап, сипаттамалық эссе жазыңдар.

БӨЛІМ

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ. МИГРАЦИЯ. ЗИЯТКЕРЛІК МИГРАЦИЯ

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Бұл бөлімде сендер:

- миграция және оның түрлері туралы ақпаратпен танысып, тақырыпқа қатысты термин сөздердің мағынасын түсінесіңдер;
- сөзталастың ерекшелігі мен мәдениетін, сөйлеуде интонацияны пайдалануды, сондай-ақ ресми ісқағаздар стилінің тілдік ерекшеліктерін меңгересіңдер;
- тақырыптар бойынша өзіндік тұжырым жасап, интервью сұрақтарын дайындауды үйренесіңдер;
- графиктік мәтіндердегі деректерді талдап, кесте, диаграмма, сызбадағы мәліметтерді ажыратасыңдар
- шешендік сөздердің жанрлық түрлерімен танысып, шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс істейсіңдер.

Миграция – проблема емес, басқаруды қажет ететін процесс.

Эльхадж Ас Си

§1.

Миграция туралы түсінік

1. Тілдік құралдары арқылы мәтіннің стилін, сұрақтарға жауап беру арқылы негізгі үрдістерді анықтандар.

Мәтіннің миграцияға қатысы бар ма?	
Әңгіме оқиғасы нені еске түсірді?	
Олардың себеп-салдары қандай?	
Қандай сұрақтар туындады?	

Қаздар қайтып барады

...Жолға шыққанына төртінші күн дегенде ұзын бойлы, қапсағай қара шал осы Етікші асуының бір өркеш биігіне көтерілді. Бар салмағын таяғына салып, тізесі дірілдеп, зорға жылжып келеді. Кеудесі сырылдап, өкпесі аузына тығылып, әлсін-әлсін тоқтап дем алады. Бірақ алдында көлденең сұлап жатып алған қырсық асудың төбесіне бір шықсам-ау деген арман қолтығынан демегендей, өрге қарай өшіге, өршелене қайта ұмтылады.

«Шекараға дейін енді небәрі қозы көш жер қалды, – деді ол қарсы алдында жатқан аласа адырға көз жіберіп. – Көз барда мына Күнгеқтастан өтіп, сызықтың бойына жақындап алайын. Сонан соң, Құдай бұйырса, бүгін сәрсенбінің сәтіне, қараңғы түсе арғы бетке өте шығармын».

Бұл ойды ол тақ бір көрші ауылға қыдырып бара жатқандай жеп-жеңіл ойлап өтті... Бұл сапарға ол бақандай қырық жыл бойы дайындалмады ма? Мұның өзі – дөңбекшіп өткізген талай ұйқысыз түндердің, санамен сарғайып, сарқыла толғанған бүкіл өмірінің айнымас қорытындысы емес пе?..

Ұйқы да қысып барады. Әлденеге елегізіп ұйықтай алмаған. Көзі ілініп бара жатып, әлсін-әлсін шошып ояна берген. Осы бетінде қанша отырғаны белгісіз, бір заматта қалғып кетіпті. Үш күндік суыт жүріс оны әбден қалжыратқан-ды. Бір кезде дәл аяқ жағынан шыққан тысырдан шошып оянды. Жалма-жан көзін ашып алып, төменге қарап еді, жаңағы екі от едәуір жақындап қапты. Әккі көкжал дыбысын білдірмей, жербауырлап, жылжып келе жатыр екен. Ол жан дәрмен орнынан атып тұрды да, қасында жатқан келідей тасты төмен қарай домалатып жіберді. Сол-ақ екен, «қаңқ» еткен бір

дыбыс шықты да, салдыр-гүлдір домалаған таспен бірге құзға құлдырап, жоқ болды. Қарт қуаныштан жылап жіберді...

Сызықтан өте салысымен, ол бүкеңдеп жүгіріп отырып, екі-үш шақырымдай ұзап кетті. Тобылғылы құр сайға жеткенде, «уһ» деп демін бір-ақ алды. Тұла бойын тер басып кеткен екен, дереу омырауын ағытып, терістіктен аңқылдай соққан самалға тосты. Әлдекімге мұңын шаққандай, еңкілдеп жылап жіберді. Сақалынан пара-пара жас ақты. Жер-Ананы құшақтап сүйе берді. Біресе жылап, біресе күледі. «Айналайын, туған жер, сені де көретін күн болады екен-ау!» – деп, тұншыға күбірлейді. Қалтыраған қолымен дымқыл топырақтың бір уысын алып, бетіне басады, танауына апарып қайта-қайта иіскей берді. Ентігін басып, тынығып алған соң, тағы да ілгері жылжыды. Темірқазықты бетке алып, суыт жүріп келеді. Қанша жүргені белгісіз, әйтеуір бірнеше қырқаны асып түсті. Жер бедері бірте-бірте жылы ұшырап, таныс мекендер көзіне оттай басылды. Қарсы алдынан жанға жайлы алтын күрек самал жел есіп қоя берді...

Шығыс жақ құланиектеніп, таң атуға айналды. Қарт тұла бойының қан қақсап ауырғанына қарамай, тістеніп, бар қайратын жинап, тағы да алға жылжыды. Саршоқының түбіндегі Айнабұлаққа қарай бет түзеді. Дәл осы арада оның ата-мекен – қыстауы бар. Сонда барып, демін бір-ақ алуға бекіді...

Таяғына сүйеніп орнынан тұрды да, сүйретіле басып ескі қыстауға кірді... Шекпенін асықпай шешіп, бір бұрышқа қойды. Онан соң көйлегінің түймесін ағытып, жалаңаш етіне асып қойған бойтұмарын алды. Барқыттан тігілген кәдімгі үш бұрышты тұмар. Қарт тұмарды ерніне жақындатып, тәубе етті. Содан кейін қалтасынан бәкісін алып, тұмарды сөкті де, төңкеріп сілкіді. Тұмардың ішінен бір уыс қиыршық топырақ түсті жерге. Бұл – осыдан қырық жыл бұрын, жат өлкеге аттанарда туған жерден түйіп алған топырақ еді...

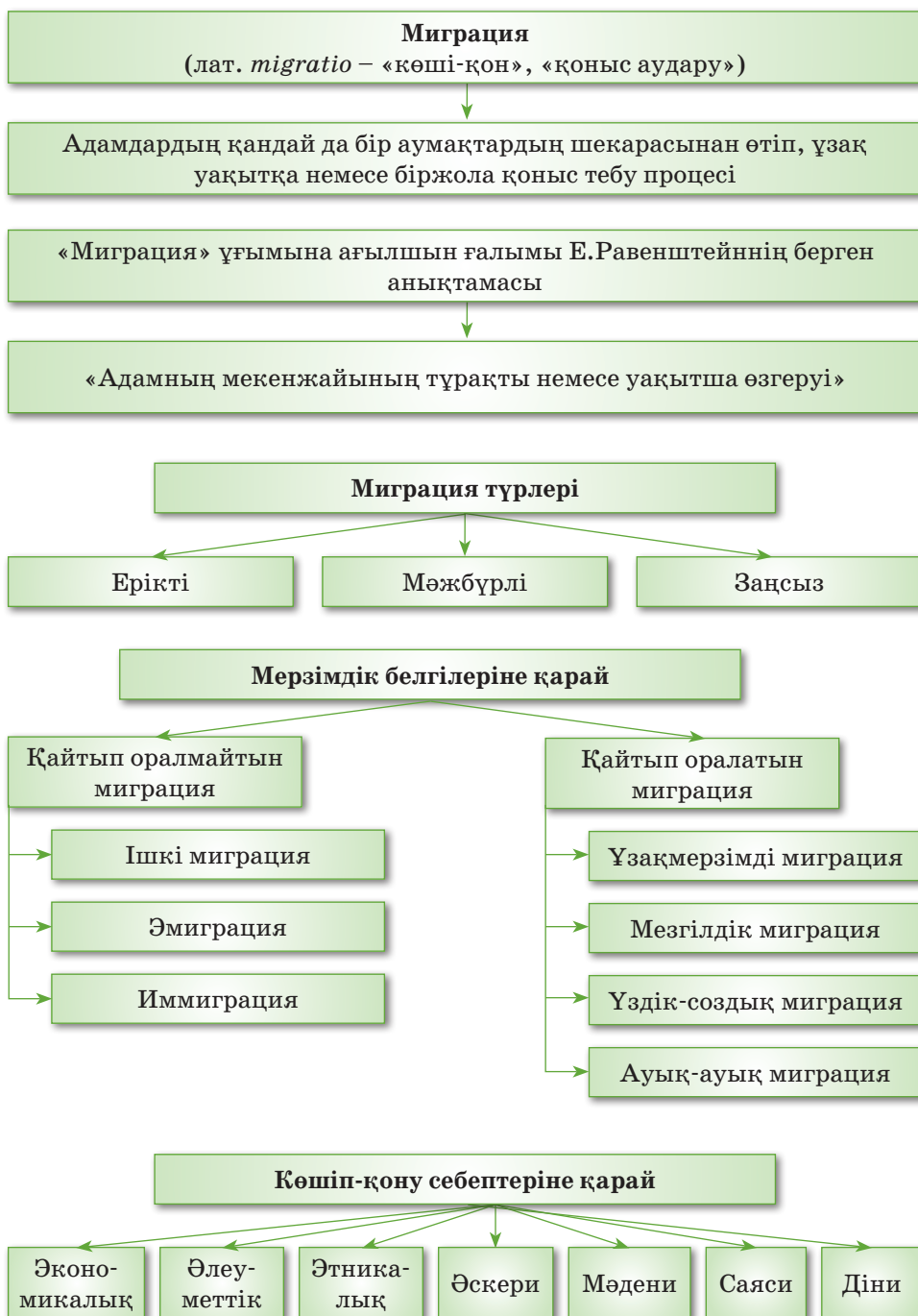
(Қабдеш Жұмаділовтің «Қаздар қайтып барады» әңгімесінен үзінді)

2. Аудиожазбадан (05. mp3) «Байлық пен ақыл» тақырыбындағы мәтінді тыңдап, негізгі идеяны анықтаңдар. Осы тақырыпта өз ойларыңды ортаға салыңдар. Коммуникативтік жағдаятқа сай көпшілік алдында шешен сөйлеп, тыңдаушыларға ықпал ете білуге талпыныңдар.

3. Глоссарийдің көмегімен сызбалардағы мәліметтерді тұтас мәтін түрінде жазып, маңызды тұстарын талдаңдар.

Ішкі миграция – бір мемлекеттің аумағындағы қозғалыс.
Халықаралық миграция – сыртқы, мемлекетаралық миграция, тұрғындардың мемлекеттік шекара арқылы қозғалысы.
Зияткерлік миграция – жұмыс бабы немесе оқу орнының ауысуына байланысты басқа мемлекетке қоныс аудару.

4. Шешендер мен олардың нақыл сөздерін сәйкестендіріңдер. Шешендік сөзге қойылатын талаптармен (60-бет) байланыстырып, 10 сөйлеммен қорытындылаңдар.

Төле би	Тату болса, ағайын жақын, Ақылшы болса, апайың жақын.
Қазыбек би	Ақыл деген – дария, Алдын тоссаң, тоқырар.
Әйтеке би	Сөз анасы – құлақ, Су анасы – бұлақ, Жол анасы – тұяқ.
Белтірік шешен	Атадан ұл туса игі, Ата жолын құса игі.
Сырым Датұлы	Байлық – қолға ұстаған мұз, Бақ – ол да бір ұшқан құс.

5. Мақал-мәтелдер туралы өзіндік тұжырым жасаңдар. Интонацияны (әуен, әуез, тембр, қарқын, кідіріс) сөйлеу мәнеріне сай қолданып, бір-біріңе оқып беріңдер. Сабақтас құрмаластар мен салалас құрмаластарды ажыратыңдар.

- Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол.
- Ерден айырылған көмгенше жылайды,
Елден айырылған өлгенше жылайды.
- Аққу көлін аңсайды,
Адам туған жерін аңсайды.
- Туған жердің қадірін, шетте жүрсең, білерсің.

6. Қабдеш Жұмаділов шығармаларында көтерілген миграция тақырыбы туралы ізденіп, мақала жазып көріңдер.

§2.

Зияткерлік миграция

1. Мақаланы оқып, ғылыми стильде жазылғанын дәлелдеңдер.

Мәтіннің мақсаты	Стильдік сипаты	Тілдік амал-тәсілдері

Зияткерлік миграция елдің дамуына кері әсер етеді

Қазіргі жаһандану кезеңінде көші-қон белсенділігінің артуы байқалады. Әсіресе зияткерлік миграция мәселесі өзекті болып отыр. Жаһандық процестің субъектісі ретінде Қазақстан да аталған түйткілден тыс қала алмайды. Елімізде білімді жастардың шетелге бет бұруы күн санап артуда. Сол себепті зияткерлік миграцияның факторлары мен тетіктерін зерттеу қажеттілігі туындап отыр.

Зияткерлік миграция (ағылш. *brain drain*) – мамандардың, ғалымдар мен білікті жұмыскерлердің өз елінен саяси, экономикалық, діни т.б. себептермен жаппай шығу процесі. Иммигранттарды қабылдайтын мемлекеттер үлкен және арзан зияткерлік капиталға ие болады. Ал білімді жастарын, мықты мамандарын жоғалтқан ел зиян шегеді.

Білікті мамандарымыздың, ақылды жастарымыздың шетелге кету қаупі елімізде алаңдатушылық тудыруда. Сондықтан бірінші кезекте зияткерлік миграцияның үлкен ағыны – жоғары білімді дайын мамандардың сыртқа кетуі мәселесін және жоғары білім алу мақсатында шетелге арман қуып кеткен жастардың елге қайта оралмау жағдайын талдау қажет.

1996–2004 жылдар аралығында елден кеткендердің ішінде техникалық, педагогика, медицина, экономика, сәулет-құрылыс, ауылшаруашылығы, заңгерлік және тағы басқа да мамандық иелері болған.

Ал 2006 жылы статистика көрсеткіші біршама төмендеп, кеткендер саны кеміді. Демек, елдегі экономикалық тұрақтылық мамандардың шетелге жаппай көшуін баяулатты.

Зияткерлік миграция процесі әлеуметтік, экономикалық, саяси т.б. факторларға қатысты орын алады. Тәуелсіздіктің

алғашқы жылдарынан бастап миграция процесін реттеу мемлекеттік саясаттың ең өзекті бағыттарының бірі болып саналғанымен, қазіргі күнге дейін шешімін таба алмай келеді...

(Қарғаш Жанпейісова, Гүлназ Қалиасқарова)

Сөзталас

Сөзталас – қандай да бір мәселені көпшілік арасында талқылау. Сөзталас баяндамаларды талқылағанда, хабарламалар жасағанда, жиналыстар мен конференцияларда, сондай-ақ сотта орын алады. Ал кейде күнделікті өмірде, мысалы, қоғамдық жүктеме жұмыс (спорт сайысы, газет шығару, мерекені ұйымдастыру т.б.) барысында орын алып, жоғары деңгейде болмаса да, өзіндік пікірлерін танытуға мүмкіндік береді. Сондықтан сөзталас жоспарсыз түрде, кенеттен жүзеге асып жатуы мүмкін. Туыс-туғандардың, отбасы мүшелерінің, көршілердің, қызметтестердің, кездейсоқ адамдардың даулы сөздері де сөзталасқа жатады.

Мақсаты	Кенеттен туындаған жағдайда қарсыласқа тойтарыс беру. Көбіне әзілі жарасқан ағайын, дос-жаран, көрші-қолаң, қызметтестер арасында көрініс береді.
Ерекшелігі	Күтпеген жерден өріс алуы мүмкін. Суырып салып айту, тапқырлық таныту қажет. Қарсыластың осал тұсын дәл табу, әдемі, шебер иіріммен тойтарыс беру.
Мәдениеті	Дәрекілікке бой алдырмау. Уақытында дереу жауап беру. Шымшыма, әзіл сөзді дұрыс қабылдау. Мәдениетсіз әрекеттерді (дауыс көтеру, құшақтау, қағып жіберу, көз, қол қимылдарын орынсыз қолдану т.б.) шектеу, әзілге негізделген сөз орамдарын орынды пайдалану.

2. Білікті мамандардың шетелге кетуін азайту үшін қандай шаралар жасалуы керек? Үлгіні жалғастырып, сөзталас өткізіңдер. Өз ойларыңды ортаға салып, пікір таластырыңдар.

Үлгі:

Зияткерлік миграцияны азайту жолдары:

- 1) *талантты жас мамандарды әртүрлі гранттар мен марапаттар арқылы қызықтыру қажет...*

- 3. Ғылыми стильге тән тілдік құралдарды қолданып, «РАФТ» стратегиясымен Сыртқы істер министрлігі қызметкерінен зияткерлік миграция туралы алатын интервьюдің мәтінін дайындаңдар.
- 4. Миграцияға қатысты терминдер мен ұғымдарды қатыстырып, «Өзге елде сұлтан болғанша, өз еліңде ұлтан бол» тақырыбында сұхбаттасыңдар. Коммуникативтік жағдаятқа сай көпшілік алдында шешен сөйлеп, тыңдаушыларға ықпал ете білуге талпыныңдар.
- 5. Шешендік сөздерді оқып, өзіндік тұжырым жасаңдар. Интонацияны сақтап, бір-біріңе оқып беріңдер. Түсіндірмелі және себепсалдар салаластарды анықтаңдар.

Байлауы жоқ шешеннен
 Үндемей отырған есті артық.
 Бөйге алмаған жүйріктен
 Белі берік бесті артық.

(Байсерке абыз)

Шешендіктің сәні жоқ,
 Сөзіне сүттей ел ұйып,
 Қолтығына ел сыйып,
 Басына бақыт қонбаса.

(Дулат Бабатайұлы)

Қол бастау қиын емес,
 Көк найзалы ерің болса.
 Жол бастау қиын емес,
 Соңыңнан ерген елің болса.
 Бөрінен сөз бастау қиын,
 Тауып айтсаң, мереке қылады,
 Таппай айтсаң, келеке қылады.

(Досбол би)

- 6. Туған жер, атамекен туралы мақалды эпиграф етіп алып, аргументті не дискуссивті эссе жазыңдар. Тақырыбын өздерің қойыңдар.

§3.

Шетелдерде қазақ диаспорасының қалыптасуы

1. Сәкен Жүнісовтің «Аманай мен Заманай» повесінің желісі бойынша түсірілген фильмнен үзінді көріңдер. Көпшілік алдында дұрыс сөйлеу, тыңдаушыларға ықпал ете білу, шешен сөйлеу талаптарын сақтай отырып, алған әсерлеріңді баяндаңдар.

2. Мәтінді оқыңдар. Терминдер мен ұғымдары және синтаксистік құрылымы арқылы стилін анықтаңдар.

Жаңа заманда қазақ халқының бір бөлігі өздерінің тарихи Отанынан тыс жерлерде тұрып жатыр. Олар бір бөлігі – «ирредент», ал екінші бөлігі «диаспора» саналады.

«Ирредент» деп өздерінің ежелгі атамекенінде дәстүрлі өмір сүріп отырған біртұтас халықтың бір бөлігін айтады. Өкінішке қарай, қазақтардың бірқатар жері шекаралардың өзгеруі, отаршыл басқыншылық сияқты оқиғалардың салдарынан басқа мемлекеттің құрамында қалып қойды.

Ал диаспора дегеніміз – халықтың бір елден екінші елге лажсыздан қоныс аударып, өзге халықпен бірге тұруы.

Қазақтардың Қазақстаннан тыс жерлерге қоныс аударуы ХІХ–ХХ ғасырлар аралығында жиі орын алды. Ол кезде қазақ даласын Ресейдің еуропалық бөлігінен қоныс аударып келген шаруалар арқылы отарлау жаппай жүріп жатты. Қазақтардың құнарлы да шұрайлы жерлерін күшпен тартып алу жалғаса берді. Міне, мұндай жағдайда қазақтардың ежелгі қонысын, дәстүрлі көшіп-қонып жүрген жерлерін тастап, қайдағы бір құнарсыз, сусыз жерлерге қоныс аударудан өзге амалы қалмады.

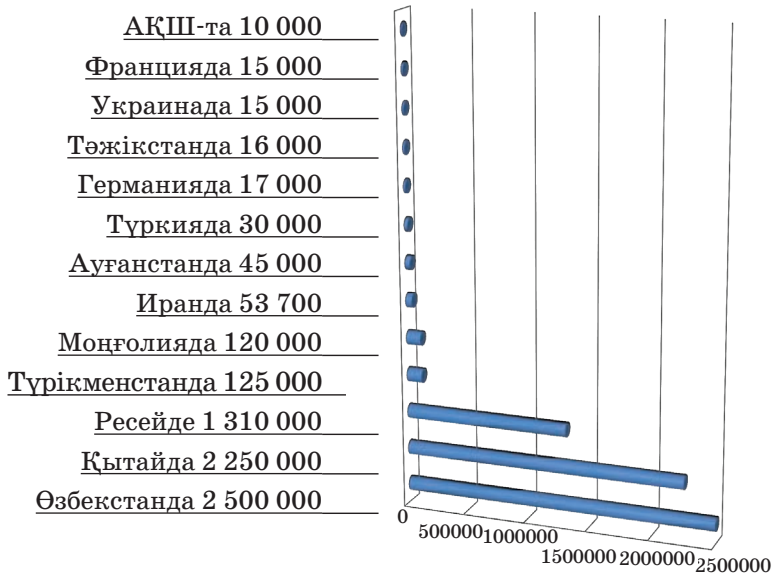
1916 жылы ұлт-азаттық көтеріліске қатысқандарды қудалау басталғанда, 300 мыңға тарта қандасымыз Қазақстан аумағын тастап, Қытайға көшіп кетті. 1927–1929 жылдары жүргізілген ұжымдастыру мен мал-мүлікті тәркілеу, соның салдарынан 1931–1933 жылдары орын алған ашаршылық кезінде халық күнкөріс қамымен шетел асуға мәжбүр болды...

(*e-history.kz*)

3. Графический материал в тексте сравните, сделайте выводы, сделайте краткий текст по теме.

Число казахов в зарубежных странах

(Деректер abi.kz сайтынан алынды, 2014 жыл)

4. Мәтінді негізге алып, «РАФТ» стратегиясы бойынша «Отандастар» қорының қызметкерлерінен интервью алыңдар.

Астанада «Отандастар» қоры мен Дүниежүзі қазақтары қауымдастығының қолдауымен шағын футболдан «Alash» турнирі өтті. Ала доптың айқасына 11 құрама қатысты... Жеңімпаз командалар ақшалай жүлде алып, үздік ойыншылар марапатталды. Жарыс соңында «Отандастар» қорының вице-президенті Мәди Манатбекұлы бұл жолғы доданың сәтті өткенін, жастар арасында осындай жарыстардың көптеп өткізілуі бұқаралық спортты дамытып, береке-бірлікті нығайтатынын айтты. «Астана төріндегі бүгінгі жарысымыз биыл өтетін жарыстарға дайындық деп айтуға болады. «Alash»-ты қолдап-қуаттаған «Отандастар» қоры мен

Дүниежүзі қазақтар қауымдастығына қандастардың айтар алғысы көп», – деді жоба жетекшісі Талапбек Тынысбекұлы.
(«Астана ақшамы» газетінен)

5. Әуен, әуез, тембр, қарқын, кідірісті сөйлеу мәнеріне сай қолданып, өздерің жазған интервьюді оқып беріңдер. Салалас құрмаластың түрлерін ажыратыңдар.

Ресми ісқағаздар стилі

Стильдің бұл түрі құқықтық қарым-қатынас, әкімшілік саласында, кеңсе қызметінде қолданылады. Арнайы орындарда алдын ала дайындалған үлгілері де болады.

Ісқағаздардың мынадай түрлері бар:

1. Мекемелердің, ұйымдардың ісін, қызметін үйлестіретін құжаттар: бұйрық, ереже, нұсқау, хаттама, хабарландыру, мінездеме т.б.
2. Мекемелердің өзара қарым-қатынасын үйлестіретін құжаттар: қызметтік хаттар, қатынас қағаздары, келісімдер, шағымдар т.б.
3. Жеке адамдардың өзара алыс-берісін, іскерлік келісімдерін реттейтін құжаттар: өтініш, өмірбаян, түйіндеме, келісімшарт, сенімхат, тілхат, қолхат т.б.

Ісқағаздардың адам өміріндегі орны ерекше. Өндірістегі істің, адам өміріндегі іс-әрекеттің дұрыс, дер кезінде іске асуы құжаттар мазмұнының анық, дәл баяндалуына байланысты. Құжаттардың сапасыз дайындалуынан қабылданған шешім орындаушыға өз мәнінде жетпей, 35%-ке дейін шала атқарылады екен.

Ісқағаздардың мазмұны екіұшты болмайды, дәл, анық жазылады. Оның құрылысы белгілі бір тәртіп, рет бойынша ұйымдастырылады. Мәтін қысқа құралып, баяндау стилінде жазылады.

Құжаттарды жазуда мемлекет дайындаған арнаулы нұсқау басшылыққа алынады.

Ресми ісқағаздар стилі			
Мақсаты	Қолданылу аясы	Стильдік сипаты	Тілдік амал-тәсілдері
Хабарлау, ақпарат, анық мәлімет беру.	Ісқағаздарда, нұсқау хаттарда, кеңсе және жеке қызмет құжаттарында.	Ресми, ақпараттық, есептік, дәл, нақты.	Кітаби, ресми сөздер мен тіркестер, хабарлы сөйлемдер, дайын тіркестер, терминдер.

6. Берілген үлгілерді негізге алып, ісқағаздардың бірнешеуін жазыңдар. Ережеде аталған ісқағаздардың тағы қай түрінің жазылу үлгісін білесіңдер?

Үлгі:

Сенімхат

Мен, Гүлжан Смағұлқызы, (төлқұжат №0000000000) інім Әскер Смағұлұлына «Табурет» фирмасының есепшісінен маусым айы үшін тиісті жалақымды алу жөнінде сенімхат бердім.

Гүлжан Смағұлқызы
18.08.2019 жыл

Қолхат

Мен, Әскер Смағұлұлы, (төлқұжат №0000000000) «Талас» фирмасынан мына құрылыс аспаптарын уақытша пайдалану үшін алдым: бетонараластырғыш, сылақшы қалақ, саты. Аспаптарды бүтін күйінде 01.08.2019 жылы қайтарамын. Жарамсыз болған жағдайда базар нарқымен құнын төлеймін.

Әскер Смағұлұлы
01.05.2019 жыл

Сұраныс

20.10.2020 жыл

Алматы қаласы
«Саяхат» туристік фирмасының
директоры Е.Кендебайқызына

№189 мектептің 10-сынып оқушыларын Жамбыл ақынның музейіне апару үшін, көлікпен қамтамасыз етуді және жолсапарға мәлімет беретін маманды қосып беруіңізді сұраймын.

Мектеп директоры

Н.Әбілтаев

7. Ақпараттық, дәл, нақты мәліметтерді келтіріп, шетелдердегі қазақ диаспорасында Наурыз мейрамы тойланатыны туралы хабарландыру жазыңдар.

§4.

Халықаралық миграция

1. Мәтінді оқыңдар. Графиктік мәтіндегі мәліметтерді салыстыра талдап, негізгі үрдістерді анықтаңдар.

Миграциялық қозғалыстар бір елдің ішінде де, сонымен бірге мемлекеттердің арасында да болады. Сол себептен де миграцияның екі типі бар: халықаралық (мемлекетаралық, сыртқы) және ішкі (мемлекетішілік).

Қазір Еуропа мемлекеттерінің арасында «ашық» шекара тәртібі орнаған, бір мемлекеттің азаматы келесі мемлекетке көшсе, ол халықаралық мигрант болып есептелмейді. Шекаралық бақылау толығымен алынған Шенген келісіміне кіретін мемлекеттердің азаматтары Шенген визасымен сол елдердің арасында еркін жүре алады.

Халықаралық мигранттардың негізгі ірі топтарының классификациясы

1. Иммигранттар (қайта оралмайтын мигранттар)
2. Тұрақты, ұзақ мерзімді мигранттар: <ul style="list-style-type: none"> • еңбекші мигранттар • студенттер, стажерлер • басқа адамдардың қарамағындағылар
3. Науқандық мигранттар
4. Жақын аймақтан келген жалдамалы жұмысшылар
5. Оралым, циркулярлық мигранттар: <ul style="list-style-type: none"> • Бизнес мигранттары • Ұсақ сауда-саттықпен айналысатын мигранттар
6. Қажылық сапарға шыққандар
7. Заңдылық тұрғысынан: <ul style="list-style-type: none"> • Заңды көшіп келгендер • Заңсыз көшіп келгендер

Миграциялық қозғалыстың 4 негізгі түрі бар:

- қайта оралмайтын миграция;
- науқандық миграция;
- маятник түрдегі (барып-қайтып) миграция;
- эпизодтық (белгілі бір уақытта қоныстанып қайту).

Халықаралық миграцияның қайта оралмайтын түріне мемлекетаралық қозғалыс жатады, бұл – тұрақты мекенжайын ғана емес, азаматтығын да өзгерту деген сөз. Қайта оралмайтын миграция демографиялық процесс ретінде қарастырылып, тұрғындардың жалпы санына, жастық-жыныстық құрылымына, репродуктивтік ұстанымға әсер етеді.

Науқандық миграция – міндетті түрде қайта оралатын, бірнеше айға созылатын миграция, алайда бір жылдан аспайды. Негізінен, еңбек күшіне сұраныс тудыратын белгілі бір маусымдық жұмыстарда көрінеді.

Маятник түріндегі миграция – тұрақты мекенжайына жақын шекаралық аумаққа бір күнге немесе бір аптаға жұмысқа барып қайту. Олар – күнделікті немесе апта салып мемлекет шекарасынан өтіп, басқа елде еңбек ететіндер. Соңғы 30 жылда бұлардың саны қатты өсті. Айта кететін жайт, халықаралық тәжірибеде фронтальер-жұмысшылар мигранттар есебінен шығарылып тасталған.

Эпизодтық қозғалыс – жүйелі түрде орын алатын іскерлік, туристік т.б. қозғалыстар. Сонымен қоса қазіргі кезде күштеу арқылы жүзеге асатын миграция да халықаралық және ішкі болып бөлінеді. Саяси және экологиялық себептерге байланысты туындаған «мәжбүрлі миграция» деп аталатын бұл түріне қашқындар, саяси қашқындар, эвакуация, депортацияға ұшырағандар, жер ауыстыруға мәжбүрленген тұлғалар кіреді.

(stud.kz)

2. Берілген мәтінді «Үш түрлі күнделік» әдісімен талдаңдар.

Ерекше әсер еткен, ой салған үзінді, дәйексөз	Үзіндіні не дәйексөзді таңдау себебім, осыған байланысты туындаған сұрақтар	Мұғалімге хат (мұғалімге сұрақтар)

Олимпиадаға қатысқан тұңғыш қазақ қызы. Атажұртты аңсау немесе алма ағашы

...«Астана қаласы әкімдігінің ұйымдастыруымен мәртебелі жиын өтеді, оған ғаламшардың сан түкпір, әр қиырында жүрген қазақтар келеді» деген қуанышты хабарды құлағымыз шалды.

Елорда төріне жиналған қандастарымыздың арасында 1964 жылы тұңғыш рет Токио олимпиадасына қатысқан Алданыш Рамазан дейтін қазақ қызының бар екенін естіп, іздеп барып, жолықтық.

Қарсы алдымызда шашасына шаң жұқпаған желаяқ болды-ау дегенге келе қоймайтын сарыкідір бәйбіше тұрды.

– Сіз Алданыш Рамазанқызы боларсыз?

– Иә, мен Алданышпын, – деп қысқа қайырды... Ептеп әңгімеге тарттық.

– Мен қазақ өмірі мен руханиятынан шалғайда өскен адаммын, – деп, әңгімесін бастады Алданыш апай. – 1945 жылы Бай-өлке аймағының орталығы Өлгей қаласында дүниеге келіппін. Қырқымнан шықпай тұрғанда кәрі әке-шешем Ұланбатыр қаласына қоныс аударған екен...

– Қазақстанға келсін деген шақыру барғанда, қандай сезімде болдыңыз? – деп, көкейде жүрген сұрақты қойдық. Апамыз елең етті. Терең күрсінді, күйбеңдеп көзінің жасын сүртті...

– Үйде алаңсыз отыр едім, телефон шақырды, тұтқасын көтерсем, сондай бір биязы үнді әйел адам: «Сәлеметсіз бе, Алданыш апай?» – дейді... Тап-таза қазақтың тілін естіп таңғалдым. Сөйтсем, маған хабарласып тұрған Астана қаласы әкімдігінің қызметкері Қаламқас деген сіңлім екен. «Астана қаласында әлем қазақтары бас қосатын болды, соған сізді шақырып отырмыз», – деді.

Сол күні таң атқанша көз ілмей ояу жаттым... Өткен өмірім елесетеді. Қара жердің бауырын шыр айналдырып, қыртысының шаңын қаққан күндерім көлбеңдеп көз алдыма келді. Беу, дүние-ай, сағыныш деген осы екен-ау! Шүкір, мені де біреулер іздейтін күн бар екен-ау!

Ұмытпасам, 1968 жылы Ташкент қаласында жеңіл атлетикадан үлкен халықаралық жарыс өтетін болды. Біздің ел құрамасының мүшелері Иркутск қаласына келіп, Иркутск – Ташкент пойызына отырдық. Пойыз Алматыда жарты сағат қана аялдады. Ентелеп терезеге телміремін. Анадайда Алатау мұнартады. Алғаш рет Алматының алмасын жедім. Бір Құдайдан менің тілеуімді тілеп, жаратқанға мың мәрте жалбарынып үйде қалған әкем мен шешеме арнап бір-бір қызыл алма орап алдым.

Әкем сол алманы жемеді. Сандыққа салып алты жыл сақтады. Үйге келгендерге «Бұл – Алматының алмасы, қызым әкелген» деп көрсетеді. Құшырлана бір иіскеп, сандыққа қайта тоғытады. Мүмкін, біреулер күлетін де шығар. Әкей сол алмаларды әбден шіріген соң, Бұрғыстай бұлағының басына апарып, адам аяғы баспайтын жықпылдың арасына көмді. Ұзақ отырып, дұға оқыды. Артында тұрған маған қайырылып: «Қызым, мына жерді ұмытпа, бір күндері осында Ала-таудың алмасы өсетін болады», – деді. Арада көп жыл өткен соң сол жерге расында алма ағашы өсіп шықты...

Әңгіме осыған жеткенде апамызға қарасам, жылап отыр екен. Тірліктің қаттысы мен тәттісін көп көрген адам ғой, еңсесін тез тіктеді. Орнынан ауыр қозғалып, терезенің алдына барды. Тағы да ауыр күрсінді. Айналып келіп қайта отырды. Манағыдай емес, көңілі шат. Әңгімесін әрі қарай сабақтады:

– Қаламқас сіңлім хабарласқан күні менен ұйқы қашты. Таңға жақын көзім ілініп кеткен екен, түс көрдім. Түсімде алакөлеңке қызыл іңірдің кезі екен деймін, батыс жақтан қатты дауыл тұрып, елдің бәрі дүрлігіп жүр. Биік үйлер дауылға теңселіп, шынар ағаштар ырғалады. Аспанға қарасам, ақ көбелек сияқты қалықтап, сансыз ақша ұшып жүр. Ел қатарлы мен де қолымды созып едім, қалықтап келіп қолыма ақша қонды. Қарасам, ақша емес, хат екен. Қазақстаннан келіпті деймін. Қуаныштан жарыла жаздап ояндым.

Ертеңінде Астана қаласы әкімінің орынбасары қол қойған шақыру хат келді.

(Бекен Қайратұлының «Күміс жамбы» кітабынан)

3. Ғылыми стильге тән тілдік құралдарды қолданып, «РАФТ» стратегиясымен шетелде тұратын бір қандасымыздан алған интервьюдің мәтінін дайындаңдар.

4. Әуен, әуез, тембр, қарқын, кідірісті сөйлеу мәнеріне сай қолданып, өздерің жазған интервьюді оқып беріңдер. Құрмалас сөйлем түрлерін ажыратыңдар.

5. Жеке адамдардың іскерлік келісімдерін реттейтін құжаттардың бірін (келісімшарт, сенімхат, тілхат, қолхат) жазыңдар. Құжаттардағы ырықсыз етістер мен тұйық етістіктерді анықтаңдар.

Шешендік сөздің жанрлық түрлері. Шешендік арнау

Шешендік сөздер жанрлық мазмұнына қарай: шешендік арнау, шешендік толғау, шешендік дау деп үшке бөлінеді.

1. Шешендік арнау – бір адамға арнайы айтылған сәлем, сын, әзіл, бата.
2. Шешендік толғау – шешендік нақыл, мақал, мысал, жұмбақ, жауап.
3. Шешендік дау – руаралық немесе еларалық қылмыстық, азаматтық істерді шешу барысында айтылатын шешендік сөздер.

Шешендік арнау бата, тілек, әзіл-сын, көңіл айту, естірту т.б. нұсқалардан тұрады. Мысалы, Төле бидің Жетес балаға берген батасы шешендік арнауға жатады.

Тоғыз жасар Жетес: «О, баба! Ат берсең өліп қалады, тон берсең тозып қалады. Ат-тонға бергісіз, өлмейтін, өшпейтін, өмірі естен кетпейтін бір өсиет айтсаңыз! Соған ризамын», – депті. Сонда тоқсандағы Төле би былай бата берген екен:

Бір үйдің баласы болма,
Көп үйдің санасы бол.
Бір елдің атасы болма,
Бар елдің данасы бол.
Бір тонның жағасы болма,
Көп қолдың ағасы бол.
Ақты ақ деп бағала,
Қараны қара деп қарала.
Өзегің талса, өзен бойын жағала,
Басыңа іс түссе, көпшілікті сағала.
Өзіңе-өзің кәміл бол,
Халқыңа әділ бол,
Жауыңа қатал бол,
Досыңа адал бол.

6. «Тасөткел» фильмін көріңдер. Фильмнен түйген ойларыңды жинақтап, мәтінді аяқтаңдар.

«Тасөткел» телехикаясының қоюшы режиссері – Мұрат Видосов. Басты кейіпкер – Ауғанстанда қалып қойған қазақ баласы Хасан. Балалық шағы соғысқа тура келген кейіпкердің бұралаң жолы – «тасөткелі» көп...

§5.

Қазақстан – еңбек мигранты көп елдің бірі

1. Қазақстандағы ресми тіркелген еңбек мигранттарының санынан қандай ой түйдіңдер? Көтерілген мәселе бойынша ойларыңды тұжырымдаңдар.

Өзбекстан	96
Әзірбайжан	673
Тәжікстан	614
Қырғызстан	561
Армения	225
Грузия	95
Украина	36
Молдаван	2

(Kaz.tengrinews.kz, 2016 жыл)

2. Мәтінді оқып, тілдік құралдары (терминдер, ұғымдар) және синтаксистік құрылымы арқылы стилін ажыратыңдар.

Атажұртқа оралған танымал тұлғалар

Қазақ диаспорасы – тарихи-саяси өзгерістердің салдарынан пайда болған қоғамдық құбылыс. Қазақ халқы таяу заманға дейін өзінің кең-байтақ этноаумағында өркен жайып келген біртұтас ұлт болатын. XIX ғасырда патшалық Ресейдің Қазақ хандығын жойып, қазақ даласын отарлап, Қытайдың Цинь империясымен Қазақстан жерінің мемлекеттік шекарасын белгілеуіне байланысты қазақтар өз атажұртында отырып-ақ Ресей мен Қытайдың құрамындағы этностық топтың біріне айналды.

XX ғасырда Кеңес одағында жүргізілген одақтас республикалардың әкімшілік аумағын белгілеуге байланысты қазақ халқының біраз бөлігі Ресей мен Өзбекстанда қалды.

XX ғасырдың 30–40 жылдары Кеңес Одағында және Қытайда жүргізілген саяси қуғын-сүргін мен қолдан жасалған аштықтың салдарынан бой тасалап, жан сауғалап шет мемлекеттерге босып кеткен қазақтар бүгінгі күні әлемнің 40-тан

аса елінде өмір сүріп отыр. Бұл – қазақ диаспорасының қалыптасуының тарихи себептері.

Қазақ елі дербес мемлекеттің іргетасын бекемдеуде, ұлттық біртұтастықты жүзеге асыруда қазақ диаспорасының атқарар рөлінің маңыздылығын тереңнен түсініп отыр. Сондықтан қазақ диаспорасын тарихи Отанына оралтудың заңдық-құқықтық негіздерін қолға алды. Сөйтіп, елге елдің қосылуымен Қазақстанда ұлттық біртұтастану процесі жүргізілді. Жиырма жылда бір миллионға жуық қазақтың тарихи Отанына оралуы – еліміздің жүргізіп отырған салиқалы саясатының жемісі.

Қандастарымыз өздерінің ұлттық тіл, дін, ділдерін (менталитет) жақсы сақтауымен қатар, дәстүрлі тұрмыс-салты мен қолөнер кәсіптерін айтарлықтай жалғастырып, дамытып отырды. Дәстүрлі мәдениет бойынша айтқанда, біріншіден, қазақтың қаймағы бұзылмаған тілін, дәстүрлі дінін және тұрмыс-салтын; екіншіден, қазақтың ұлттық рухын, мінез-құлқын, моральдық қасиеттерін; үшіншіден, дәстүрлі қолөнер үлгілерін; төртіншіден, қазақтың дәстүрлі емшілік өнерін; бесіншіден, қазақтың дәстүрлі ән-би, музыкасын жеткізді.

Төл мәдениетіміз бен рухымыздың тереңдігін талмай айтып, атажұртқа алғашқылардың бірі болып, көш бастап келген Халифа Алтай сынды ардақты жан – ұлтымыздың мақтанышы.

Ал заманауи мәдениет тұрғысынан айтар болсақ, біріншіден, олар жаңа спорт өнерін әкелді, мысалы, Шығыстың таэквандо өнерін Мұстафа Өзтүрік таратты. Гунфу өнерін Жәмәли Диханұлы әкелді. Екіншіден, заманауи және дәстүрлі ән-би өнерін Майра Мұхамедқызы, Шұғыла Сапарғалиқызы әкеліп, Қазақстан ән-би өнерін биік деңгейге көтерді. Жәмәли Диханұлы мен Арыстан қажы қазақтың «Қара жорға» биін елге таратты. Үшіншіден, отандық тарих ғылымына жаңа ғылыми күш қосылды. Олар – Шығыстың ескі қолжазбаларын түпнұсқадан (ескі моңғол, манчжур, түркі руна, ескі парсы) тікелей оқып пайдалана алатын тарихшы, лингвист ғалымдар: Зардыхан Қинаятұлы, Сартқожа Қаржаубайұлы, Нәпіл Пазілханұлы, Ислам Жеменей, Бақыт Еженханұлы, Сағынай Сұғатайұлы, Жәнімхан Ошан, Нұрлан Кенжеахмет,

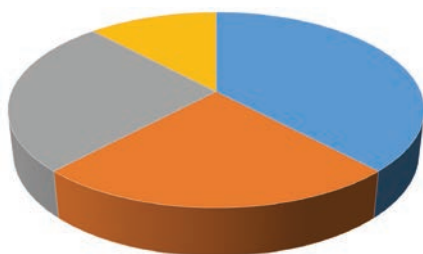
Нәбижан Мұхамедханұлы және т.б. Төртіншіден, Қытай-Тибет медицинасын Ерлан Ғазезұлы, Жасай Зекей әкелді.

(«Жаһандану жағдайындағы шетел қазақтарының құндылық әлемінің жаңаруы» монографиялық жинағынан)

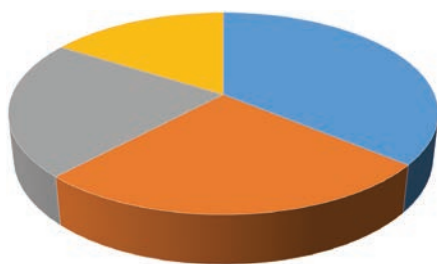
3. Диаграммалардағы деректерді салыстырып, маңызды тұстары мен үрдістерді талдап, мәтінге айналдырып, өзіндік тұжырым жасаңдар.

1. «Шетел мамандарының еңбек миграциясы мақсатымен көшіп келуі дұрыс па?» деген сұраққа респонденттер төмендегідей жауап берді:

- 36% – еңбек мигранттарының келуі өз мамандарымыздың болашаққа деген сенімдерін жоғалтады.
- 26% – ел экономикасын көтеруге септігін тигізеді.
- 22% – келіспеймін, өз мамандарымыз да жеткілікті.
- 16% – жауап беруге қиналамын.

2. «Еңбек миграциясының қоғамға тигізетін кері әсері бар ма?» деген сұраққа респонденттер төмендегідей жауап берді:

- 38% – иә, кері әсерін тигізеді.
- 24% – жоқ, кері әсерін тигізбейді.
- 26% – қоғамдағы қылмыстың көбеюіне алып келеді.
- 12% – жұмыссыздар санының көбеюіне алып келеді.

(И.Сарыбаева, Қ.Авсыдықова,
«ҚазҰУ хабаршысы» журналынан)

4. Мәтінді оқып, шешендік арнаудың қай түрі екенін анықтаңдар. Шешендік сөзді талдаңдар.

Шешендік сөз қандай жағдайда туған?	Шешендік сөздің көтерген тақырыбы	Шешендік сөздің тәрбиелік мәні

Жанқұтты он жеті жасында әкесінің айтуымен Сары елінің беделді биі Шабанбайға бата алуға барады. Жанқұттының жайын сұрап білгеннен кейін:

– Шырағым, дүниеде не адал, әлемде не мықты? – деп сұрайды.

Сонда Жанқұтты:

Адал болсаң, судай бол:

Су арамды кетіреді.

Мықты болсаң жердей бол:

Жер жаһанды көтереді, –

деп жауап береді. Жігіттің жауабына риза болған Шабанбай би Жанқұттыны бірнеше күн қонақ етіп, кетерінде:

Аллаңа жағам десең, азанды бол,

Ағайынға жағам десең, қазанды бол,

Халқыңа жағам десең, әділ бол.

Судай таза бол,

Жердей берік бол.

Өмірің ұзақ болсын,

Сөзің халқыңа қуат болсын, –

деп, батасын беріп аттандырған екен.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

5. Әуен, әуез, тембр, қарқын, кідірісті сөйлеу мәнеріне сай қолданып, шешендік сөзге жасаған талдауларыңды оқып беріңдер. Бұйрық рай етістіктерін анықтаңдар.

6. Қосымша әдебиеттерден бір адамға арнайы айтылған сәлем, сын, әзіл, бата түріндегі шешендік арнауға мысалдар жазыңдар.

7. Шетелдерде жүрген немесе елге қайта оралған танымал қандастарымыз туралы мәлімет жинап, презентация немесе ойтұжырым дайындаңдар.

§6.

Шешендік толғау

1. Нұртуған жыраудың «Қанеки, тілім, сөйлеші» термесін «Қоңыр» тобының орындауында тыңдаңдар. Тыңдаушыға ықпал ете білу, шешен сөйлеу талаптарын сақтап, алған әсерлеріңді баяндаңдар.

Шешендік толғау

Шешеннің жан дүниесіндегі шымырлаған толғаныс толқындары тыңдаған жанға әсер ететін толғау күйінде өріледі.

Толғау – шешеннің ішкі толғанысы. Ол өмір, дүние сыры, адамдар қатынасының түйінін шешу т.б. күрделі мәселелерге арналады. Толғау өлеңмен, жырмен айтылады. Бұның өзі қазақ би-шешендерінің даналығын, ақындығын, терең ой иелері екендігін көрсетеді. Би-шешендер – тек жұрт алдына шығып, уағыз айтушы немесе әдемі, жүйелі сөйлеуге үйретуші ғана емес, таным сырларын шешуші, тағылым мәнін жеткізуші де.

Толғаулардың көп көтеретін тақырыбы – ел, жер, ұлт тағдыры. Толғауға насихат, өсиет, қоғамдық-әлеуметтік жайға алаңдаушылық, саясатқа күмән, философиялық талдау тән.

Толғаудың нақыл, мақал-мәтел, басқа шешендік сөздерден айырмашылығы – белгілі бір мақаммен, аспаптың сүйемелдеуімен айтылуы.

2. Мәтіндерді оқып, оларды салыстыра талдаңдар. Оқылым мәтінінің шешендік толғауға жататынын дәлелдеңдер.

Оқылым мәтіні	«Артық болмас білгенің» айдары мәтіні
Мәтіндегі автор көзқарасы	
Мақсатты аудиторияға сөйкес қызметі	
Құрылымы мен тілдік ерекшелігі	

Бұл заманда не ғаріп?

Бұл заманда не ғаріп?
Қадірін біліп ұқпаса,
Дүррі, гауһар сөз ғаріп.

Замандасы болмаса,
 Қария болар тез ғаріп.
 Ел жағалай қонбаса,
 Бетегелі бел ғаріп.
 Қаз-үйрегі болмаса,
 Айдын-шалқар көл ғаріп.
 Әділ биі болмаса,
 Бірлігі кеткен ел ғаріп.
 Қадірін елі білмесе,
 Қайратты туған ер ғаріп.
 Бақытты адам қаласа,
 Қар үстінде от жанар.
 Бақытсыз адам қаласа,
 Құрғақ үйден су тамар.
 Жақсы туған баланың
 Атасы жаман болса да,
 Үйде отырып сый табар.
 Жаман туған баланың
 Атасы жақсы болса да,
 Түйе үстінен ит қабар.

(Торайғыр шешен)

Торайғыр Едігеұлы (1772–1825) – белгілі би, шешен. Шыққан тегі – арғын ішіндегі айдабол. Павлодар облысы, Баянауыл өңірінде туып өскен. Әкесі Едіге Төлебайұлы Тәуке хан тұсында би болған. Торайғыр орысқа бағынудан бас тартты. Орта жүзде Ғұбайдолла Уәлиұлының хандық билігін орнықтыруға әрекет жасады. Орыс отаршылығына қарсы ақыл-парасатымен, айбынды сөзімен күрескен Торайғыр Ресей құжаттарында (1825) империяға қарулы қарсылық жасаған Саржан Қасымұлымен теңестірілген. Торайғырдың адамның қоғамдағы орны туралы түсінігі мен нақылдарына, жақсы мен жаманды безбендеген көркем әрі бейнелі сөздеріне дала даналығы, халық философиясы тән. Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы замана қайшылықтарын терең таныған Торайғыр бидің нақыл сөздерін («Аспан, жер және адам жаратылысы туралы») өзінің тіршіліктің бастау көздері жөніндегі ой-пікірлеріне дәлел ретінде пайдаланған. Баянауыл өңірінде «Торайғыр көлі», «Торайғыр ауылы» атты жер-су аттары бар.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан)

3. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Мәтін нормаларын сақтап, **Жанқұтты** бидің толғауынан түйген ойларыңды жазыңдар.

Шешендік сөз	Өз ойым
Бір сөз айтсаң жақсыға, аталы сөзге тоқтайды. Бір сөз айтсаң жаманға, өмірінде ұқпайды. Надандықтың белгісі – өзін-өзі мақтайды. Көкірегі соқырға өмірде таң атпайды. Шешеннің сөзі – дария, қап түбінде жатпайды.	Ұсынылып отырған осы жолдардан мен төмендегідей ой түйдім...

2-топ. Қазіргі қоғамдағы шешендер қандай болуы керек? Төмендегі кестені толтырыңдар.

Қазіргі шешендердің сөйлеу мәдениеті	Шешендердің өзін ұстау әдебі мен мәдениеті

3-топ. Миграция мәселесі бойынша өздеріңді ойландырып жүрген тақырыпқа 8 жолдық шешендік толғау құрастырып көріңдер.

4. Сызбадағы деректерді пайдаланып, «Шешен болам десеңіз...» тақырыбында эссе жазыңдар. Әуен, әуез, тембр, қарқын, кідірісті сөйлеу мәнеріне сай қолданып, оқып беріңдер.

5. Өз қалауларың бойынша шешендік толғау жаттаңдар.

§7.

Шешендік дау

1. Суреттен қандай ой түйдіндер? Қандай би-шешендердің бала кезінде дау-жанжалдарға билік айтқан оқиғаларын білесіндер?

Шешендік дау

Егескенді бітістіріп, дауды шиеленістірмей шешуді көздейтін, елдіктің іргесін бекітетін сөз айту – дария ойлы данаға, кемел ойлы кемеңгерге тән қасиет. Шешендік дау – әлеуметтік-тұрмыстық өмірдегі шиеленісті жағдайда айтылған жүйелі уәж, ұтқыр ой, тапқыр шешімге құрылатын шешендік сөз үлгілері. Даулы мәселе орын алған түрлі жағдайда шешім табуға бағдар беретін, әділет заңдылықтарына негізделген тұжырымды ойлар. Шешендік дау мазмұнына қарай бес түрге бөлінеді: жер дауы, жесір дауы, құн дауы, мал дауы, ар-намыс дауы.

Билер дауды шешу барысында екі жақтың да сұрақ-талаптарын қанағаттандыра отырып, мәмілеге келу мүмкіндіктерін қарастырады. Қазақ даласында даулы мәселелерді шешу жауапкершілігін қара қылды қақ жарған әділ билерге, от ауызды, орақ тілді шешендерге жүктеп отырған.

Шешендік дауға қойылатын талаптар:

- 1) айтылар ойдың мазмұн тереңдігі, мәнділігі басты орында болуы;
- 2) көркемдегіш құралдар мен амал-тәсілдерді ұтымды пайдалану;
- 3) ой шындықпен астасқан, дәлелді және шешеннің жеке стилін де танытатын болуы тиіс.

2. Мәтінді оқып, негізгі 3 дерек, 2 көзқарас пен 1 тұжырымды анықтаңдар. Мәтіннің шешендік дауға жататынын дәлелдеңдер.

Қазыбек пен Қоңтажы

Қалмақ ханы Қоңтажы:

– Қазақ елшілері келіп жатыр екен, осылардың сөзіне есе берсек, сүбемізді суырып кететіні бар ма екен, сен барып осыларды сынап келші, – дейді сыншы қариясына.

Қария көпшілікке келіп, әрқайсысымен екі-үш ауыз сөзге келіп, содан соң аттың ішіне барса, Қазыбек шалқасынан түсіп ұйықтап жатыр екен. Осыны ханға айтып барады:

– Мен мынау көпшіліктің ішінен сен шошитындай адам таба алмадым, бірақ басқа бір нәрседен шошып келдім. Жылқының ішінде бір бала жатыр, екі аяғы екі жақта, екі қолы екі жақта, құлаш ұрып жатыр екен. Аузынан жалыны атқылап тұр екен. «Аузым жеткенше сөйлеймін, қолым жеткенше сермеймін, аяғым жеткенше жүремін, төңіректің төрт бұрышына болса да сөйлесуге жараймын, халықты қарашыбындай аузыма үймелетемін» деп тұр екен, – дейді.

Сонда хан: «Өзі бала болса, өзі аттың ішінде жатса, бұл жолы атына ие болсын. Дегенмен бұларды қырмайық», – дейді.

Содан соң қалмақ жігіттері қазақтарды хан алдына шақырады. Қазыбек те жігіттермен бірге хан ордасына келеді.

Хан ашулы жүзбен, түсін суытып:

– Иә, қазақтар, неменеге келдіңдер? Айтатындарың болса, айтыңдар, – депті.

Бұлардың басшысы Тайкелтір би асып айтпайтын бұқпа кісі екен, «ә» дегеннен шарқылдасып, шаңқылдасып қайтеміз деген кісіше: «Алдияр тақсыр, алдыңа келдік. Берсең – алдық, бермесең – қалдық, сөзді өзіңе салдық», – деп, үш-төрт ауыз тақпақтап сөйлейді.

Сонда асып тұрған төкаппар Қоңтажы хан Тайкелтірдің төмендеп сөйлеген сөзіне мерейі үстем болып:

– Олай болса, кешке шейін бір жауап қайырармын, жауап қатпай қалатын күн болса, ат-тоның аманыңда еліңді тапқандарың да теріс болмас, – депті.

Тайкелтір тағы да тақпақтап сөз бастай беріп еді, хан оны екі ауыз сөзбен үзіп тастады. Үзілген сөзді жалғап, қазақ жағынан ешкім ештеңе дей алмады. Қазақ-қалмақ таразыға түскендей болды. Қазақ елшілері тығырыққа тығылғандай

болып қалды. Сонда Қазыбек орнынан атып тұрып, ханға жақын келіп, қасқайып тұрып:

– Ел ебелек емес, ер көбелек емес, дат! – деді.

Хан:

– Өй, өзің жөніңді айтшы, атың кім? – депті.

– Атым – Қазыбек, әкем – Келдібек, халқым – қазақ, руым – қаракесек, – депті.

– Дауысың қаздың дауысындай қаңқылдап тұр екен, ал датыңды айтшы! – депті хан.

Сонда Қазыбек:

– Біз, қазақ деген – мал баққан елміз, бірақ ешкімге соқтықпай жай жатқан елміз. Елімізден құт-береке қашпасын деп, жеріміздің шетін жау баспасын деп, найзаға үкі таққан елміз. Ешбір дұшпанды басындырмаған елміз, басымыздан сөзді асырмаған елміз. Досымызды сақтай білген елміз, дәм-тұзды ақтай білген елміз. Асқақтаған хан болса, хан ордасын таптай білген елміз. Атадан ұл туса, құл боламын деп тумайды, анадан қыз туса, күң боламын деп тумайды. Ұл мен қызды қаматып отыра алмайтын елміз. Сен қалмақ болсаң, біз – қазақ, қарпысқалы келгенбіз, сен темір болсаң, біз – көмір, еріткелі келгенбіз. Қазақ, қалмақ баласы табысқалы келгенбіз, танымайтын жат елге танысқалы келгенбіз, танысуға көнбесең, шабысқалы келгенбіз. Сен қабылан болсаң, мен – арыстан, алысқалы келгенбіз, жаңа үйреткен жас тұлпар жарысқалы келгенбіз, тұтқыр сары желіммен жабысқалы келгенбіз, берсең – жөндеп бітіміңді айт, бермесең – дірілдемей жөніңді айт не тұрысатын жеріңді айт! – депті.

Қазыбектің сөзіне не дерін білмеген хан қазақтарды қонақүйге алып барып, бір жерден күтімге алуды тапсырады.

Қазақтар шығып кеткен соң, барлық билері жиылып, ханның қасына келіп: «Бір жұдырықтай баладан қарасуға түсіп, осынша дірілдеп кеткеніңіз не?» – деді.

Сонда Қоңтажы: «Сендер білген жоқсыңдар. Сөзді өңме-німе сұғып айтқан кезде, екі иығындағы екі аюдың аузынан от шашырап тұрды. Менің енді бұған қайтарар сөзім жоқ, мал-жанын есептеп, алдында салып беріңдер», – деді...

Мал мен жанды есептеп бергеннен кейін, хан:

– Қазыбек, сен жаңа үйреткен жас тұлпар екенсің, сенің айтқан сөзіңе менің буыным шыдамады, сіресіп тұра алмадым. Сондықтан саған екі түрлі белгі беремін. Біреуі – сенің

дауысың қаздың дауысындай қаңқылдап шығады екен, сондықтан сенің атың бұдан былай «Қаздауысты Қазыбек» болсын. Екіншісі – тоқсан жеті жүлдені саған арнап байладым, бұдан былай сен екі сыбағалы бол! – депті.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

3. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Шешендік сөздердің жанрлық түрлеріне тән белгілерді төмендегі кестеге толтырыңдар.

Шешендік арнау	Шешендік толғау	Шешендік дау

2-топ. Әдебиет пәнінен өткен материалдарды еске түсіріңдер. Қазыбек бидің «Біз қазақ деген мал баққан елміз...» деп басталатын сөзіндегі метафора, метонимия, фразеологизмдерді табыңдар.

3-топ. Оқылым мәтінін 4 дәйексөзбен қорытып, «Қосжазба күнделігін» толтырыңдар.

Дәйексөз (цитата)	Түсіндірме (комментарий)

4. Аудиожазбадан (06.mp3) «Алқа билер соты» тақырыбындағы мәтінді тыңдаңдар. Бұрынғы және қазіргі сот жүйесін байланыстырып, өз көзқарастарыңды жазбаша баяндаңдар. Мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды талдаңдар.

5. Кестені басшылыққа алып, «Тастанды сәбилердің тағдыры» тақырыбында сөзталас өткізіңдер.

Шешендік сөздеріңе қойылатын талаптар
Айтылатын ойдың мазмұны терең, мәнді де маңызды болуы
Әр сөз өз орнында тұрып, ойдың салмағын арттыруы
Көркемдегіш құралдар мен амал-тәсілдердің тілдік қарым-қатынас талабына сай болуы
Шешендік сөздің шын сөз, дәлелді сөз болуы

6. Бала Қазыбектің «Біз қазақ деген мал баққан елміз...» деп басталатын сөзін аяғына дейін жаттап алыңдар. Аралас құрмалас сөйлемдерді анықтаңдар.

IV

БӨЛІМ

ӘЛЕМДІ ӨЗГЕРТКЕН ӨНЕРТАБЫСТАР

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Бұл бөлімде сендер:

- әлемді өзгерткен өнертабыстар, адамзатқа қауіп төндіретін өнертабыстар, ғарышты игеру және «ЭКСПО-2017» көрмесі туралы ақпараттармен танысасыңдар;
- пікір алмасудың ерекшелігі және публицистикалық стильдің жанрлық түрлерімен таныс боласыңдар;
- мәтінге тезистік және тірек-сызба жоспарларын жасайсыңдар;
- шешендік сөздердің композициялық құрылысы мен құрылымына қарай түрлерін ажыратуды үйренесіңдер.

Ғылымды үйреніп, оны өмірге қолданбаған кісі жерін айдап, дәнін сеппеген адамға ұқсайды.

Саади Ширази

Тұншыққан талант кесек тұздан арзан. Табысты адам мен талантты адамның жалғыз айырмашылығы – ерінбей еңбек етуінде.

Стивен Кинг

§1.

«ЭКСПО-2017».

«Нұр әлем» павильоны – жел күші

1. Мақал-мәтелдерді оқып, желдің пайдасы мен зияны туралы ой бөлісіңдер.

- Жел дауыл шақырады,
Бұлт жауын шақырады.
- Ауру желмен келіп, термен шығады.
- Жел еспей, бұлт көшпес.
- Ат міндім деп желікпе,
Желге мініп желіп көр.
- Желмен жарыспа,
Көлеңкеңді қума!
- Жел екпіндеп соққанмен,
Таң мезгілсіз атпайды.

2. Мәтінді оқып, тақырыбын, стилін, автор көзқарасын анықтаңдар.

Жынды жел

(Алас тайпасы туралы аңыз)

Шешемнің ып-ыстық құшағы... Бірдеме дегім келеді. Бірақ дей алмаймын. Кеудемді бір нәрсе ашыта түскендей. Басым айналып... жоқ, жер төңкеріле бергендей...

Сақалы кеудесіне түскен үлкен ақ сары шал. Сұп-суық алақанымен маңдайымнан сипап қояды. Одан әріде тақыр басы салбырап әкем отыр. Түсім емес, өңім.

– Батыр, қалайсың? – дейді шал, бадырайған ала көзін маған тік қадап. Денем дір ете қалды да, көзімді жұма қойдым. Бұл кім? Қайдан жүрген адам?

– Қорықпа, құлыным. Бұл кісі – емші атаң ғой. Тамырыңды ұстасын да. (Әкемнің дауысы).

Шал ұстаған бас бармақтың басынан лүп-лүп соққан қан тамырдың бүлкілін сеземін. Недәуір уақыттан кейін шалдың:

– Балаға жел тиген. Су әкеліңдерші, – дегенін естідім.

Бетіме бүркіп жіберген суық судан селк етіп, көзімді қалай ашып алғанымды білмей қалдым.

– Енді жылы бүркеніп жат, – деді шал бетіме күлімсірей қарап.

– Жел тиген адам осылай ес-түсінен айырыла ма? – дейді әкем. – Түні бойы жын қаққандай сандырақтап шығады. Бұл өзі басқа бір дертке ұшыраған жоқ па осы?

Шал жымысып күлді. Содан соң шайын сораптай отырып:

– Қарағым, жел деген оңай жау емес. Баяғыда іргеден соққан жынды желдің кесірінен бір тайпа ел мүлде құрып кеткен, – деді. Мен елең еттім.

– Қызық екен, – деді әкем таңданып.

Шал сақалын саумалап біраз ойланып отырды да, тамағын қырнап, бір-екі рет жөткірініп қойды... Ал енді тыңдай беріңдер...

«...Арада ай өтеді, жыл өтеді. Ақ қатын енді көп қатынды жиып алып, ақ боз үйде мынадай сөз бастайды:

– Балаларың әлсіз, еркектерің әрсіз, суыққа шыдамсыз екен, – дейді.

– Ол неден? – деп көп қатын елең қағады.

Ол есіктен басқа тесігі жоқ, шаңырақтан басқа жарығы жоқ үй ішіне сұқ саусағын шошайтып:

– Күн түспейтін, жел кірмейтін мынадай үйде бетте өң, бойда қуат бола ма? – дейді.

– Сонда не істеу керек? – дейді көп қатын.

– Іргені ашып, киіздерді кесіп, тұс-тұстан тесік жасау керек. Сонда желге де, жарыққа да қарық боласыңдар.

– Міне, ақыл! – деп, көп қатын іргелерді көтеріп, киіздерді тесіп-тесіп тастайды. Бірақ күткендей жел соқпайды.

– Бұ қалай? – деп, көп қатын ақ қатынға мәліе қарайды.

– Тайпаға келер тар жолдың бойы тұтасқан қара орман ғой. Бүкіл желді ұстап тұрған сол дағы.

Көп қатын көп ойланбай-ақ от қояды орманға. Әп-сәтте қызыл жалын көкке жалаңдап, ағаштар күн жанады, түн жанады көк түтін будақтап. Ақыры ит тұмсығы өтпейтін ну орманның орнында жап-жалаңаш тау қалады сопайып.

Сол-ақ екен, ойдан-қырдан, оңнан-солдан самал лекіп қоя береді. Қатындар мәз боп қол соғады. Еркектер желпініп кеуде ашады. Бірінің бетіне әр кіреді, бірінің бойына әл бітеді. Мұндай рақатты кім көрген!.. Бірақ, амал не, бұл рақат ұзаққа созылмайды, самалдың арты желге айналады. Желдің соңы қара дауылға ұласады. Ол күндіз-түні түйедей боздап, иттей ұлып тұрады. Жыландай ысылдап іргеден кіреді,

айдаһардай ысқырып есіктен шығады. Зәрі еттен өтеді, ызғары сүйекке жетеді. Ыңырсып жылап бала бесікте жатады. Күрк-күрк жөтеліп еркектер есікте отырады. Көздері алақ-жұлақ етіп көп қатын ақ қатынды іздейді. Ол ізім-ғайым жоғалған. Ол жоғалысымен, тағы бір сұмдық басталады. Көктен түсті ме, жерден шықты ма, әлде желмен бірге жетті ме, тайпа ішінен белгісіз бір індет шығады. Бұл, алдымен, жан-жануар, малдан білінеді. Қотанда қойлар бастарын бір жағына қисайтып, айналып-айналып құлап түседі. Айғырлар қуып жүріп, өз үйіріне шабады. Түйелер жаңа туған ботасын тіземен таптап тастайды. Үйдегі иттер иесін қабады. Бұның соңы адамдарға жетеді. Балалар әке-шешесімен емес, қолдарындағы айнамен сөйлеседі. Олардың не деп отырғанын ешкім түсінбейді. Тілдері басқа болады.

Осының бәрін көріп-білген тайпа ақсақалы: «Бұлар – енді тірі өлік. Тайпаның күні батты», – дейді күңіреніп. Бұл оның соңғы сөзі болады.

– Міне, шырақтарым, кезінде дәуірлеп тұрған бір тайпаның тағдыры осылайша бітеді», – деп, шал әңгімесін аяқтады.

Әкем күрсінді. Мен жыладым.

*(Дидахмет Әшімханұлының
«Жынды жел» әңгімесінен)*

- 3.** Мәтіннің тақырыбын, автор көзқарасын, мақсатты аудиторияға сәйкес қызметін, құрылымын, тілдік ерекшелігін алдыңғы мәтінмен салыстыра талдаңдар.

«Нұр Әлем» павильоны: жел күші

XIX ғасырдың басында жасанды қозғалтқыштардың көлеңкесінде қалған мұндай энергия түрлері бүгінде қайта жаңғырып келеді. ЭКСПО халықаралық көрмесіне келушілер баламалы қуат көзінің осы түрлерімен етене танысты. «Нұр Әлем» ұлттық павильонының бесінші қабаты жел энергетикасындағы бірқатар тың жобаларға арналды.

Цилиндр пішінді қондырғы

Цилиндр пішінді өнертабыс Испанияда ойлап табылды. Оның тыныш жұмыс жасауы жел диірменнен басты артықшылығы болып саналады. Айналадағы жануарлар мен құстарды үркітпейді. Екіншіден, экологиялық таза және көлемі

де шағын. Қалыпты қуат өндіруі үшін жылдамдығы секундына 1 метр жел жеткілікті. Үстіңгі бөлігі жылжымалы, сондықтан жел ескенде аздап шайқалып, пайда болған вибрацияны генераторға жібереді. Генератор электр қуатын өндіреді. Бұны шағын үйге таптырмас қуат көзі деуге болады.

(kazakh-tv)

4. Көркемдік құралдарды ұтымды пайдаланып, мәтінді жалғастырыңдар. Сын есімдерді тұлғасына қарай (негізгі, туынды) ажыратыңдар.

Жел – ежелгі халықтың аңыз-ертегілерінде жиі кездесетін құбылмалы кейіпкер. Бірде ол – тұнық самал, енді бірде – ашулы дауыл мен құйын.

Пікір алмасу (дискуссия)

Пікір алмасу (лат. *discussio* – «қарау», «зерттеу») – көкейкесті мәселелерді шешу мақсатына құрылатын, біліктілік пен мәдени өрені талап ететін пікірталастың бір түрі. Айтылар ойларды тоғыстыра отырып, пікір алмасуға қатысушылар ортақ шешімге келу мақсатын көздейді. Мәселені жан-жақты талқылап, ортақ пікірге келеді.

Арнайы баяндамашы белгіленбейді, қатысушылардың бәрі өз пікірін білдіруге тең құқылы бұл сөз сайысы белгіленген тәртіп, келісімді уақыт, алдын ала белгіленген тақырып төңірегінде, алдын ала белгіленген төрағаның басқаруымен жүргізіледі.

Мақсаты	Ой-пікірді ортаға сала отырып, мәселенің ортақ шешімін табуды көздеу.
Өтілетін орны	Митинг, арнайы белгілі бір мәселе бойынша құрылған комиссия отырысы, іскерлік жиындар, арнайы басқосулар т.б.
Ерекшелігі	Тақырып алдын ала белгіленеді. Баяндамашы болмайды. Пікір айтушылар тең құқылы. Қатысушылардың барлығы пікірін айтуға құқылы.
Мәдениеті	Тақырыптан ауытқымау, белгіленген регламентке сай ойын ықшам, нақты жеткізу. Біреудің сөзін кие жарып, мағынасын бұрмаламау. Естімей не түсінбей қалған сөзді анықтап алу. Кезегін сабырмен күту, дауыс көтермеу. Беделін көлденең тартпау, жеке мүддесін көздемеу.

5. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Алғашқы оқылым мәтініне күрделі жоспар құрыңдар.

Үлгі:

I Кіріспе

1.1.

II Негізгі бөлім

2.1.

2.2.

2.3.

III Қорытынды

3.1.

2-топ. 9–10-сыныпта өтілген материалдарды еске түсіріп, екінші оқылым мәтініне тезистік жоспар құрыңдар.

3-топ. Желдің пайдасы мен зиянын саралап, төмендегі кестені толтырыңдар.

Желдің пайдасы	Желдің зияны

6. Мәтіндердегі ақпараттарды ғаламдық (отандық) мәселелермен байланыстырып, сұрақтарға жауап бере отырып, «Жел энергиясын қаншалықты тиімді пайдаланып жатырмыз?» тақырыбында пікір алмасу ұйымдастырыңдар.

1. Қазақстанда жел энергиясын дамытуға қолайлы аймақтың көп болуына қарамастан, не себепті 1% қана баламалы энергия көздерін пайдаланып отырмыз?
2. Бұл мәселені шешуде «ЭКСПО-2017» көрмесінің рөлі қандай?
3. «Қазақстан-2050» Стратегиялық жоспарында тұтынатын энергияның 50%-ін баламалы энергия секторынан алу жоспарлануда. Осыған еліміздің дайындығы қандай?

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Ғылыми стильдің ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды қолданып, жел энергиясы туралы мақала жазыңдар.
2. «ЭКСПО – жаңғырудың қозғаушы күші» тақырыбында презентация дайындаңдар.

§2.

Никола Тесла. Электр энергиясы

1. Мәтінді оқып, алған әсерлеріңді талқылаңдар. Тілдік құралдары арқылы стилін ажыратыңдар.

Никола Тесла (1856–1943) – данышпан физик, инженер, электротехника және радиотехника саласының өнертапқышы, ұлты – серб.

Оны «әлемнің патшасы, найзағайды бағындырушы және ең биік санның иесі» деп атайтын. Никола Тесла 1856 жылы шілденің 9-ынан 10-ына қараған түні қатты найзағай болғанда туған. Босандырып алған кіндік шешесі наным-сенімге байланысты найзағайды жамандыққа болжаған. Ол шақалақтың қара түнектің баласы болатынын айтады, бірақ анасы оған қарсы шығып: «Жоқ, ол Күн сәулесінің баласы болады», – дейді.

Тесланың биографы Бернанд Карлсонның айтуынша, ғалым тамаша интеллектіге ие болса да, идеяларды іске асыруға жоқ екен. Трансатлантикалық радионы жасап шығаруға байланысты жарыс кезінде Тесла өзінің демеушісі мен іскерлік серігі Джон Морганға лезде байланыс жасаудың жаңа тәсілін баяндайды. Оның мәні – биржадағы баға белгілеулер мен телеграммалар оның зертханасына бағыттталып, ал Тесла кодтап, әрқайсысына жаңа желі тағайындап отырған. Тесланың түсіндіруі бойынша, кейін хабарламалар бір қолға сыятын құрылғыларға таратылады. Басқаша айтқанда, ол мобильді байланыс пен ғаламтордың нобайын келтірген. «Тесла ақпаратты жеке адамға жіберуді бірінші болып ойлап тапқан», – деп жазады Карлсон. Сонымен қатар ғалым радиолокатор, рентген, сәулелік қару мен радиоастрономия жайлы идеяларды ойлап тапқанымен, оларды іске асырмаған.

Тесла жайлы көп таралған аңыздың бірінде ол өзінің манхэттендік зертханасында жер сілкіндіретін мәшине құрастырған делінеді. Ғалым өзінің бір сынағында бүкіл

бір ауданды қирата жаздаған. Негізінде, Тесланың құрылысы – жер сілкіндіретін мәшине емес, жоғары жиілікті механикалық осциллятор болған. Платформаның астында орналасқан поршень оны қатты дірілдеткен.

Тесланың кітаптарды, суреттерді, жаңа өнертабыстарды миында ұзақ сақтап жүре алатын, нысандарды бір көргенде, оны толықтай елестете алатын қасиеті болған, ол нысандарды үш өлшемде (3D) көз алдына әкеле алатын. Бұл қабілеті оны бала кезінен қинап келе жатқан үрейлі түстерін бақылауға алуға көмектесті.

(*reactor.inform.kz*)

Публицистикалық стильдің жанрлық түрлері.

Репортаж

Публицистикалық стильдің жазбаша түрі: мерзімді баспасөз; ауызша түрі: радио, теледидар хабарлары, деректі кино.

Жанрлық түрлері: мақала, ақпараттық хабар, очерк, халықаралық шолу, репортаж және интервью.

Репортаж (латын *report* – «жеткізу») – баспа, радио, теледидарға оқиға орнынан берілетін ақпарат, әңгіме. Репортаж оқиға болған жердің топырағында туады. Сондықтан да репортаж дегеніміз – оқиғаның өзі. Репортаждың басқа жанрлардан ерекшелігі – өткен оқиғаны емес, болып жатқан оқиғаны баяндайды, соны суреттейді. Репортаждың мақсаты – болған оқиғаны бұлжытпастан суреттеу ғана емес, сол оқиғаның әлеуметтік мәні мен маңызын ашу, өзінің пікірін білдіру. Журналист оқиғаны неғұрлым тез, айқын, әсерлі түрде жеткізсе, ол соғұрлым бағалы, ықпалды да тартымды болады. Репортаж өмір шындығына сүйенеді. Тілі нәрлі, стилі тартымды келеді.

2. Аудиожазбадан (07. mp3) «Бала бағатын білезік» мәтінін тыңдаңдар. Мәтіндегі ақпаратты ғаламдық мәселелермен байланыстырып, салыстырыңдар, дерек пен көзқарасты ажыратыңдар.

3. Тыңдалым мәтінін негізге алып, өнертабыстар көрмесінен репортаж жасаңдар.

4. Мәтін тезисінен толық мәтін құрастырыңдар.

Электр энергиясын не үшін үнемдеу керек? Электр энергиясын жылу және су электрстансылары өндіреді. Олар отын жағады, ол ауаны ластайды.

Электр энергиясын үнемдеу жолдары:

1. Компьютер, теледидар т.б. керек кезде ғана қосқан жөн.
2. Тамақ пісіретін ыдыстың түбі пештің көлемімен бірдей болуы керек.
3. Қыста салқын бөлме бар болса, тоңазытқышты қоспауға болады.
4. Электр құралдарының А, А+, А++ белгілері барын сатып алған дұрыс.
5. Электр үнемдейтін шамдарды пайдаланған жөн.
6. Көп жарық керек болмаған жағдайда үстел шамдарын жағуға болады.

Электр энергиясын үнемдеу арқылы табиғат тазалығын сақтау – әр адамның міндеті.

5. Адам өміріндегі электр энергиясының атқаратын ролін зерделеп, тілдегі образды, айшықты сөздерді ұтымды пайдаланып, мәтін жазыңдар. Сабақтас құрмалас сөйлемдерді қатыстырыңдар және түрлерін ажыратыңдар.**Шешендік сөздің құрылысына қарай түрлері**

Шешендік сөздер композициялық құрылысына қарай пернелі сөз және термелі сөз болып екі топқа бөлінеді. Қара сөзбен айтылған шешендік сөздер – **пернелі сөз**; толғау, тақпақ түріндегі шешендік сөздер **термелі сөз** деп аталады.

Термелі сөз	Пернелі сөз
Құрылысы өлең-жырға ұқсас шешендік сөздер. Өлең-жырдан айырмашылығы шешендік терме үшін буын, бунақ санының біркелкі болуы шарт емес. Ұйқастан гөрі ырғағы мен ішкі мағыналық байланысына назар аударылады.	Көркем қара сөзбен айтылатын шешендік сөздер. Сөздері сұрыпталып, сөйлемдері екшеліп, көлемі жағынан ықшам болып келеді. Айтушы желдірте, екпіндетіп сөйлеп отырғанда, бірде ұйқасып, бірде үндесіп, өлең сияқты естіледі.

6. Шешендік сөздерді оқып, құрылысына қарай қай түрі (термелі сөз, пернелі сөз) екенін анықтаңдар.

Өнер – ризық, несібе таусылмайтын...

Бір үлкен жиында Шойынбеттің тапқырлығын сынамақ болған Сыздық төре: «Дәулет артық па? Бақ артық па? Өнер артық па? Тіл байлық артық па?» – деп сұрапты.

Сонда Шойынбет:

Дәулет – қолдың кірі жусаң кететін,
Бақ – сел-көшкін уақытпен өлшенетін.
Өнер – ризық, несібе таусылмайтын,
Тіл байлық – ізгілік мұрат,
Ұрпаққа сөз қалдыратын, –

деп жауап беріпті.

Шойынбет би Әулиеатадағы ушыққан жесір дауына төбе би болып, билікті былай аяқтаған екен:

Дау – берекенің іріткісі,
Рушылдық – бөлінгеннің белгісі,
Бөлінгенді бөрі жейді...
Ашу – араз, ақыл – дос,
Ағайын ақылына ақыл қос...
Бірлік түбі – береке,
Біріккенді жау алмайды...
Мал дауы малмен бітер,
Жан дауы – жегі құрт,
Жегі құрттан арылған ләзім.

Бұл – ел арасындағы даудың арты болсын!

(«Шешендік өнер» хрестоматиясынан)

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. Электр шәйнек, электр пеш т.б. өнертабыстар туралы ақпарат жазып келіңдер.
  2. «Өнер – ризық, несібе таусылмайтын...» тақырыбында шығарма жазыңдар.

§3.

Киіз үйдің сыры. Ақылды үй

1. Мәтінді оқып, стилін ажыратыңдар, құрылымы мен рәсімделуіне, жанрлық ерекшелігіне қарай талдаңдар.

Киіз үйдің сыры

Уық, кереге, шаңырақ, күлдіреуіштерін деформациялау (дене пішінін немесе көлемін өзгерту) арқылы киіз үй қаңқасы қайыңнан, талдан жасалады. Қайың мен тал басқа ағаштармен салыстырғанда деформациялауға, яғни июге, бұруға, қысуға, созуға ыңғайлы, бір жағынан, берік, қатты материал болып есептеледі.

Үйшілер кептірілген ағаштарды алып, қидың малмасына (диффузия) немесе ыстық шоқ араластырылған күлге салып балқытады, яғни ағаштарды пластикалық деформацияға ұшыратады. Пластикалық деформация сыртқы күштердің әсері тоқтағаннан кейін жойылмайды, өз қалпын сақтап қалады. Үйшілер ағаштарды тезге салып түзетіп алады, кейін морға салып, кереге, уыққа, күлдіреуішке лайықтап ырғаққа салып, белгілі бір үлгі, жобаға келтіреді. Ағашты қызыл түсті жосамен бояйды және өсімдік майымен майлайды. Ағаш – кеуек дене, суды, ылғалды жақсы сіңіреді. Ылғалданған ағаш беріктік қасиетін жоғалтады. Судың жұғу қасиеті ағашқа зиян. Май қабаты ағашты ылғалдың сіңуінен сақтайды. Бабаларымыз судың майлы беттерге жұқпайтынын білген. Оны

ғылыми түрде былай дәлелдейміз: сұйықтың молекулалары майдың молекулаларынан гөрі бір-біріне күштірек тартылады. Қайыңға, талға құрт түспейді, басқа ағаштар сияқты тез шірімейді, яғни оларда шірітпейтін және құрт жолатпайтын спецификалық зат бар деген болжам айтуға болады.

Киіз үйдің негізгі құрылыс материалы – киіз. Синтетикалық материал оң зарядталған өріс тудырады. Ол өріс адамның ағзасына қолайсыз әсер етеді. Ал киіз – табиғи материал. Қой жүнін сабалап, біріктіріп, жүнге ыстық су құйып, механикалық әрекет нәтижесінде ширатады.

Жүн ыстықты да, суықты да өткізбейді, өйткені қалай сабаласа да, жүн талшықтарының арасында ауа болады. Ауа молекулалары бір-бірінен алыс орналасып, энергияның бір молекуладан екіншісіне берілуі қиынға соғады. Сондықтан киіз үй аптап шілдеде сая, ызғырықта жылы баспана болады.

(stud.kz)

2. Аудиожазбадан (08. mp3) «Өзі тербелетін бесік» мәтінін тыңдаңдар. Мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды, тілдік оралымдарды талдап, мәтіннен алған әсерлерінді жазыңдар.

Мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдар, тілдік оралымдар	Мәтіннен алған әсерім

3. Шартты, себеп бағыныңқылы сабақтас сөйлемдерді қатыстырып, «Киіз үй – қазақтың дүниетанымының, сан ғасырлық мәдениетінің жарқын айғағы» тақырыбында анықтамалық эссе жазыңдар.

Публицистикалық стильдің жанрлық түрлері.

Мақала

Мақала ғылыми және публицистикалық стильмен жазылады. Автор өзі жазатын мәселені анық білетін және оны белгілі деректерге сүйеніп баяндай алатын дәрежеде болуы керек. Ғылыми мақалаға ғылым саласына қатысты өзекті мәселелер тақырып бола алады. Ал кәсіпорын, мекеме, шаруашылық саласы, оқу орындарындағы ұжымдық іс, еңбектегі қол жеткен табыстар, достық, жолдастық қарым-қатынастар, өнер, ғылым, алдағы үлкен міндеттер т.б. публицистикалық мақаланың басты тақырыптары болып табылады.

4. Елбасының пікірін жалғастырып, мақала жазыңдар.

Қазақ жері – бірқатар материалдық мәдениеттің қайнар көзі. Заманауи қоғамның өмір сүруіне қажетті дүниелердің көбі өз кезінде дәл осы Ұлы дала елінің аумағында пайда болған. Дала тұрғындары техникалық жаңашылдықтарға жол ашып, әлемнің әр түкпірінде әлі күнге дейін қолданыста бар өнертабыстың бастауын көрсетті.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

5. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Киіз үйдің заманауи баспаналардан ерекшелігі неде? Өз ойларыңды «Төрт сөйлем» тәсілімен білдіріңдер.

2-топ. «Жақсы болса да өз үйім, Жаман болса да өз үйім, Кең сарайдай боз үйім» мақалын пайдаланып, термелі не пернелі шешендік сөз құрастырыңдар.

3-топ. Киіз үйден «ақылды баспана» жасауға бола ма? Оған қандай материал пайдаланар едіңдер? Постер арқылы ойларыңды дәлелдеңдер.

6. Фибратты сөздерді қатыстырып, аргументті эссе жазыңдар. Тақырыбын өздерің қойыңдар.

Қандай болмасын өнерді меңгеру дегеніміз – өнер мәселелерін ақылмен білу және тану қабілеттілігін меңгеру.

(Әбу Насыр әл-Фараби)

Мал жұтайды, өнер жұтамайды.

(Абай Құнанбайұлы)

Осынша өнер тауып асқан – адам,

Әлемнің қиын сырын ашқан – адам.

(Шәкәрім Құдайбердіұлы)

Өнердің екі жағы бар: пішіні – техника, мазмұны – ой.

(Лев Толстой)

Өнер-білім – бәрі де

Оқуменен табылған.

(Ыбырай Алтынсарин)

§4.

Ұшатын автокөлік

1. Суретке қарап, өнертабыстар туралы пікірлеріңмен бөлісіңдер.

2. Мәтінді оқыңдар. Ғылыми стильдегі мақаланың құрылымы мен жанрлық ерекшеліктерін анықтаңдар.

Ұшатын автокөлік

Аустриялық «Aeromobil» компаниясы Венада өткен «Pioneers Festival» конференциясында алғаш рет жаңа ұшу қабілетіне ие «Flying Roadster 3.0» көлігінің тұсауын кесті. Бұл әуекөліктің прототипі, шамамен, 25 жыл бұрын жасалған. Қазіргі таңда көлік құралы байқау сынағында тұр. Бұл жаңалықтың авторы – бұрын BMW және «Audi» автомекемесінде жұмыс жасаған, қазір «Aeromobil» компаниясының бас дизайнері Стефан Кляйн.

«Flying Roadster» көлігі тұзу жолда, орта есеппен алғанда, 160 км/сағатпен жүрсе, көкке көтерілген соң 200 км/сағаттан астам жылдамдықпен ұша алады. Көлік құрастырушылардың сөзіне қарағанда, бұл әуекөлік, негізінен, транспорт жүйесі әлсіздеу елдерге арналған. Жоба әлі де көптеген толықтыруды қажет еткендіктен, жаппай өндіріске қай уақытта шығатыны әзірге белгісіз. «Flying Roadster» туындысының ең негізгі ерекшелігі – оның көлемінің кішілігінде. Қарапайым көліктер жүретін қара жолға емін-еркін сыяды. Сондай-ақ көлік тұрағына еш қиындықсыз қоюға болады. Ұшатын

көлік сағатына 15 литр жанармай жағады екен. Өндірушілер қауіпсіз ұшу құрылғыларының сапасының мықтылығына кепілдік беріп, сенім білдіріп отыр. Өкінішке қарай, ұшқыш көлік иесінің жол кептелісінен қашып құтылуына көмектесе алмайды. Әуеге көтерілуі үшін оған 50 метрлік асфальтты жол немесе қарапайым шөпті алқап қажет.

(ҚазАқпарат)

3. Үзіндіні оқыңдар. «Қосжазба күнделігі» әдісі арқылы екі мәтінді салыстырыңдар.

«Ұшатын автокөлік» мәтіні	«Сәйгүліктер» мәтіні
Тақырыбы	
Стилі	
Құрылымы мен тілдік ерекшелігі	

Сәйгүліктер

– Мың да тоғыз жүз қырық екінші жылдың жазы. Ұлы Отан соғысының текетіреске айналып, қызып тұрған кезі, – деді Төреқұл әңгімесін баппен бастап. – Біз, он шақты кісі, қырғыз елінен майданға ат апаратын болдық. Ат-айғыры аралас мыңдай сәйгүлікті қызыл вагондарға тиеп алып, қазақ даласын қақ жара, батысқа қарай тартып бара жатырмыз. Содан не керек, Орал қаласынан өткен соң жылқыны вагоннан түсіріп, үйірлеп даламен айдауға тура келді... Қысқасы, айтайын дегенім, айдалған жылқының ішінде сүліктей жирен айғыр болды. Меңсіз, қан жирен түсіне қарап, жылқышылар Қозыкүрең деп атап кеткен. Жаңылмасам, сол кезде жасы сегіз-ондардан аса қоймаған, толысқан, азулы айғырлардың бірі-тұғын. Құданың құдіреті! Еділ бойына жетісімен, жаңағы Қозыкүрең төтенше мінез таныта бастағаны. Жануар кешкі салқында ғана ептеп жайылады да, күндіз басын жерге салмай, жылқының шетінде қалшыып тұрады да қояды... Саяқбай дейтін көпті көрген, қарт жылқышы Қозыкүреңдегі өзгерісті алдымен байқапты.

– Жігіттер, мен бірдеңе білсем, сендер осы Қозыкүреңнен айырыласыңдар, – деді ол бір күні бізді қасына шақырып

алып. – Қараңдаршы, жел жаққа шығып алып, самалдап тұрғанын көрдің бе жануардың?! Біраздан бері оттан, судан тыйылып, өзін-өзі мейіздей қатырып, жаратып жүр. Қашатын жылқының сұрқы ғой мынау.

Ертеңіне дайындық жұмысы аяқталып, жылқыны өзеннен өткізудің қамы басталды. Аттарды үйір-үйірімен жағалаудағы ағаштан жасалған шарбаққа қамап, содан әрі паромға тиеу қажет еді. Кенет күтпеген жағдай болды. Әлдебір жылқының топты жара-мара, кісі бойы шарбақтан серіппедей созылып, бір-ақ секіргенін көріп қалдық.

– Қозыкүрең кетті, – десіп, шу ете қалды жылқышылар. Күрең айғыр ойнақтап шетке шыға берді де, бір-екі рет азынай кісінеп жіберіп, шығысқа қарай шоқыта жөнелді...

Содан не керек, ұзын сөздің қысқасы, біз апарған жылқымызды тиісті жеріне өткізіп беріп, міндетімізді өтедік те, Саратов маңынан пойызға отырып, елге қарай бет алдық... Арада тағы да жарты айдай уақыт өтті. Елге келіп, әрқайсысымыз өз жұмысымызға кірісіп кеттік. Қозыкүреңнен үмітімізді үзіп қойғанбыз. Байғұс ит-құсқа жем болды ма, әлде жол-жөнекей біреулердің қолына түсті ме деп, біраз күн еске алысып жүрдік те, ақыры ол да ұмытыла бастаған...

– Мына кісінеп келе жатқан біздің Қозыкүрең емес пе? Әй, соның-ақ дауысы, – деді Саяқбай үй сыртында тұрып...

Сәлден соң Саяқбай менен бөлініп кеткен-ді. Бір мезгілде күңірене шыққан дауысы естілді.

– Жануарым-ай, аман-есен келген екенсің ғой! Айшылық жолды алты аттап, Алатауыңа жеткен екенсің-ау!.. Қасиетті тұлпарым-ай! Елсіз-сусыз шөлдерден, асу бермес белдерден өтіп, туған жерге қалай жеттің екенсің?!

Қозыкүрең жылқының бір шетінде екі бүйірін соғып, сенделіп тұр екен. Біз қасына жақындағанда, оқыранып жіберді. Құлағының түбі, сауыры сабындалып, өне бойын ақ көбік басып кеткен. Саяқбай жаңағы сөзді айтып еңіреп жіберді де, Қозыкүреңнің мойнынан құшақтады.

(Қабдеш Жұмаділовтің «Сәйгүліктер» романынан үзінді)

4. «Ұшатын автокөлік» мәтінінің алғашқы азатжолына жасалған тірек-сызбаны үлгі ретінде алып, соңғы бөлігіне өздерің тірек-сызба түрінде жоспар жасаңдар.

5. Шешендер мен олардың нақыл сөздерін сәйкестендіріңдер. Тақырыппен байланысын анықтаңдар.

Бала би	Дүниеде не өлмейді? Жақсының аты өлмейді, Ғалымның хаты өлмейді.
Жириенше шешен	Жерден ауыр дегенім – ақыл, білім. Судан терең дегенім – оқу, ғылым.
Сырым шешен	Талап қыл артық білуге, Артық ғылым – кітапта, Ерінбей оқып көруге.
Абай	Таудан биік көңіл бар, Теңізден терең ғылым бар, Оттан бетер – қайғы-зар.

6. Жағдаяттық тапсырманы орындаңдар.

Адам өмірін жеңілдету үшін қандай өнертабыстарды ойлап табар едіңдер? Ғаламдық мәселелермен байланыстырып, «Егер мен ғалым болсам, ...» тақырыбында өз көзқарастарыңды білдіріңдер.

7. Болашақта өмірге келетін өнертабыс туралы мақала жазыңдар.

§5.

Адамзатқа қауіп төндіретін өнертабыстар

1. Мәтіндерді топқа бөлініп оқыңдар. Құрылымы мен рәсімделуін, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар. Адамзатқа қауіпті өнертабыстарға тағы нелерді қосар едіңдер?

Химиялық және биологиялық қару

Ойланып қарасақ, қаруды ойлап тапқан адамның о бастағы мақсат-мұраты оң болғаны рас. Ата-бабамызды садақ пен айбалта, найза мен шоқпарсыз елестету мүмкін емес. Олардың азығы да, тыныш өмірі де осы қарудың арқасында болғаны белгілі. Бүгінде, өркениет дамыған заманда, адамдар бірін-бірі жою үшін нелер сұмдық, жан-түршігерлік өнертабыстар ойлап табуда. Соның бірі – химиялық қару. Алғаш рет химиялық қару бірінші дүниежүзілік соғыста пайдаланылған. Ұлы Отан соғысында да газбен улау әдісі жиі қолданылыпты. Осы улы қарудың түрлері бүгінгі бейбіт заманда да көп елдің қолында жарақтаулы.

Биологиялық қарулар бойынша халықаралық конвенция 1972 жылы бұл қауіпті де қорқынышты қаруды кез келген салада қолдануға қатаң тыйым салған.

Атомдық қару

Атомды зерттеу XIX ғасырдың соңында басталды. Беккерель уранның радиоактивтілігін, Резерфорд альфа және бета сәулелерін ашады. Адамзат изотоптардың көп түрін біле бастады. Резерфорд пен Содди екеуі бірлесе радиоактивті ыдыраудың заңын көпке жария етеді. Дегенмен

атомды басқаруға, оның адамзат пайдасына қызмет етуіне әлі де бірнеше онжылдықтар қажет еді.

1938 жылы әлем мәңгіге өзгерді. Міне, осы тұстан бастап физика «қайырымды» және «зұлым» болып екіге жарылады. Біріншісі адамға энергия қуатын берсе, екіншісі қырып-жойғыш бомбаны береді.

Алғашқы сынақ 1945 жылы өтті. Ядролық тәжірибелі сынақтар Күншығыс елінің бейбіт халқына жасалды. Адамды адамның аяусыз ажал құштыру оқиғасы жаһанға Нагасаки мен Хиросима қалаларын әйгілі етті.

Полиэтилен

Бұл материалды Ганс фон Пехманн 1899 жылы ойлап тапқан. Полиэтиленге екінші рет өмір сыйлаған – Эрик Фосет пен Реджинальд Гибсон. Алғашында бұл өнертабысты телефон кабельдерін орауға арнаған еді. 1950 жылдан бері ғана затты орауға арналған материал ретінде қолданыла бастады.

Бір қарағанда, полиэтиленді кәдеге жарату ядролық қарудың қасында түкке тұрғысыз болып көрінеді. Әлбетте, полиэтилен ядролық қару сияқты жерді жылдам құртып жібере алмас. Дегенмен қолданылған полиэтиленді пайдаға жаратудың жолдарын қарастырмаса, планетамызды қоқысқа орап жіберуі әбден мүмкін. Ғалымдардың есептеуінше, жер бетінде бір жылда 4 трлн полиэтиленді пакет қолданылатын көрінеді. Бұл – адамдардан шығатын күл-қоқыстың 9% -і. Оларды өртеуге болмайды, өйткені одан атмосфераға шығаратын зиянды иіс химиялық қарудан кем емес. Өртеу кезінде полиэтиленнен шығатын 800 микрограмм диоксиннен 80 кг салмақтағы ер азамат бірден өлім құшады. Полиэтилен қалдықтарын көмуге де болмайды. Олар жерге ыдырамай, мыңжылдықтар бойы қала береді.

(Жанар Әбдіғалиқызы)

Адам өміріне қауіпті өнертабыстар

Мамандардың мәлімдеуінше, ғаламда 700 миллион автокөлік бар. Орта есеппен бір көлік жылына 4 тонна оттегін жұтады, есесіне 800 кг көміртек оксидін, 40 кг азот оксидін және 200 кг газдарды шығарады. ДДҰ бұл өнертабыс түрінің адам өмірін 4 жылға қысқартатынын айтып, дабыл қағуда.

Күнделікті ұстап жүрген ұялы телефон да мамандардың айтуынша жөнсіз қолдана берсе, қатерлі ісік, басқа да ауруларды тудырады. Сондай-ақ оны жасап шығару үшін су қоймаларына, қоршаған ортаға зиянды зат – перфтороксанды қышқыл төгіледі. Әлемде қаншама су қоймалары уланып, қаншама су тіршілігіне зақым келеді.

(Жанар Әбдіғалиқызы)

2. Сұрақтарға жауап бере отырып, «Адамзатқа қауіп төндіретін өнертабыстар» тақырыбында пікір алмасу ұйымдастырыңдар.

1. Адамзатқа қауіпті өнертабыстар қатарына тағы нелерді жатқызар едіңдер?
2. Не себепті физика «қайырымды» және «зұлым» болып бөлінеді?
3. Адамзаттың күнделікті қажетіне жарату үшін жасалған өнертабыстар неге орасан зор зиянын тигізуде?
4. Ауаны улап, адам денсаулығына зиянын тигізетін автокөлік пен ұялы телефонсыз өз өмірлеріңді елестете аласыңдар ма?
5. Өнертабыстарды тек қана адам игілігі үшін пайдаланып, зиянын азайту үшін не істеу керек деп ойлайсыңдар?

3. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. География, тарих, физика пәндерінен алған білімдеріңмен байланыстырып, оқылым материалдарына тірек-сызба жасаңдар.

2-топ. Таза ғылыми стильге тән тілдік құралдарды қолданып, «Адамзатқа қауіп төндіретін өнертабыстар» тақырыбында мақала жазыңдар.

3-топ. Публицистикалық стильдің барлық талаптарын сақтап, осы тақырыпта мақала дайындаңдар.

4. Қазақ шешендік өнерінің көрнекті өкілдерінің, ақын-жырауларының, ғұлама ғалымдарының өнер-білім туралы нақыл сөздерін тауып жазып, өз ойларыңмен қорытындылаңдар.

5. Мәтінді оқып, термелі сөзбен берілген шешендік сөзді пернелі сөзге айналдырыңдар.

Ақылды деп кімді айтамыз?

Бір мәжілісте бас қосып сөйлесіп отырғанда Шоң биге Мұса мырза:

Ақ сауыт деп нені айтамыз,
Арғымақ деп нені айтамыз?
Ақылды деп кімді айтамыз,
Ер жігіт деп кімді айтамыз? –

деп сұрапты.

Сонда қарт Шоң:

Ақ сауыт деп айтамыз,
Атқанда оқ өтпесе.
Арғымақ деп айтамыз,
Желгенде жылқы жетпесе.
Ақылды деп айтамыз,
Тозған елді септесе.
Ер жігіт деп айтамыз,
Жауға тастап кетпесе, –

деп жауап беріпті.

(«Шешендік сөздер, нақылдар мен толғаулар» жинағынан)

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. «Өнертабыстарсыз өмір сүре аламыз ба?» тақырыбында дискуссивті эссе жазыңдар.
2. «Ақылды деп кімді айтамыз?» сұрағына жауап беріп, ойларыңды тұжырымдап, шешендік сөз құрастырыңдар.

§6.

Ғарышты игеру

1. Мәтіннің мақсатына және тілдік амал-тәсілдеріне қарап, таза ғылыми стильде жазылғанын дәлелдеңдер.

Зымыран аспанға атылды

Зымыран – Жердегі ең жедел көлік. Мұның себебі зымыранның қозғалтқышы ерекше, реактивті. Старт алдында зымыранның бактарын жанармаймен толтырады. «Оталу» деген жарлықтан соң жана бастаған жанармай газға айналады. Газ ғаламат күшпен зымыранның түбіндегі тар қуыс арқылы сыртқа ұмтылады. Газдың гулеген жалыны бір жаққа ұшса, зымыран соның серпінімен екінші жаққа қарай ұшады. Зымыранды кез келген жаққа ұшыруға болады, ол үшін тек газдың ағыс жолын қажетінше бағыттау керек. Бұл жұмыс зымыранның тұтқасы арқылы басқарылады.

...Міне, зымыран ғарышайлағында тұр. Көкке бағытталған ұзақ жолға аттану үшін тек жарлық берілуін ғана күтіп тұр. Тұрқының өзі – 90 метр. Онымен салыстырғанда мәшинелер мен адамдар Гулливердің алдындағы Ергежейлілер елінің тұрғындары сияқты көрінеді. Зымыранның өзі «тасығыш» деп аталады. Неге «тасығыш»? Өйткені оның ең негізгі міндеті – жүкті ғарышқа жеткізу. Жүгіміз Жердің жасанды серігі болуы мүмкін, жолаушылар немесе транспорт кемесі болуы мүмкін. Жүк ауыр, оған бір зымыранның шамасы жетпейді, ал ойдағыдай ұшыру үшін бірнеше зымыранды тіркеп «жегуге» тура келеді. Олар бірінің үстіне бірі сатылай жалғанып, үлкен пирамидаға ұқсаған біртұтас қуатты зымыранға айналады. Жүкті оның ұшар басына орналастырып, үстін шошақ төбелі «бөрік» – сүйір ұштықпен бастырып қояды.

Ал ғарыш кемесінің ішінде не болады?

Кеме екі бөліктен тұрады: біріншісі – «қонатын құрылғы», екіншісі – «аспаптар бөлігі». Қонатын құрылғы – шағын ғана кабина, ғарышкерлердің ұзақ сапар кезінде отыратын орындары. Кеме ұшып жүрген кезде кабинаның есігі, иллюминаторлары жабық тұрады. Иллюминатор – ғарышкерлер Айға, Күнге, Жерге бақылау жасайтын арнайы терезе.

Кеме Жерге қалай оралады?

Кеме зымыранның тежегіш қондырғысының көмегімен Жерге қайтып оралады. Бұл қондырғы кеменің екінші жартысы – аспаптар бөлігінде орналасқан.

(www.uniface.kz)

2. Мәтінге тақырып қойып, тірек-сызба жоспарын жасаңдар.

Алматылық Тимур Рысбеков – «Қазақстанның 100 жаңа есімі» тізіміне енген тұңғыш оқушы. Дарынды жастың әлеуметтік, медицина және ғарыш саласы бойынша көптеген өнертабысы бар. Жақында оқушы Америкаға аттанғалы отыр және онда NASA ұйымдастырып отырған байқауға қатыспақшы. Ұйым тікелей Америка Құрама Штаттарының вице-президентіне бағынады. Агенттік авиация, аэронавтика, космонавтика салаларында зерттеулер жүргізумен және ғылыми тұрғыда ғарыштың құпияларын ашумен айналысады. Қазір Тимурдың 72 өнертабысы бар. Оның 28-і патенттелген. Ол өзінің ерекше өнертабысын ғарыш саласына арнап жасапты. Қалта телефоны арқылы басқарылатын робот ашық ғарышта кез келген тапсырманы орындай алады. Тимур жақында бұл жұмысын Америка Құрама Штаттарына апарып, бағын сынап көрмек. «Тамыз айында біз тобымызбен халықаралық платформаға шықтық. Әлемнің сарапшылары жобамызды жоғары бағалап, NASA ұйымдастыратын үлкен байқауға шақырту алдық. Оған әлемнің 30 елінен үздік өнертапқыштар келеді. Мен бұл байқауға көлемді мәліметтер қауіпсіздігін қамтамасыз ететін ерекше бағдарламаны ұсынбақпын. Сонымен қатар оянуы мүмкін жанартауларды анықтай алатын құрылғыны апарамын», – дейді жас өнертапқыш.

Тимур Рысбеков 2017 жылы халықаралық байқауға қатысып, 77 химиялық реактивті анықтай алатын роботты жасап, ұсынған еді. Сол кезде NASA сарапшылары баланың

өнертабысына қатты қызығушылық танытқан. Тіпті әріптестік байланыс орнатуға ұсыныс білдірген еді.

(turkystan.kz)

Ғарыш (араб. «кеңістік») – ғаламның астрономиялық анықтамасының синонимі. Жер төңірегіндегі кеңістікті қамтитын жақын ғарыш және жұлдыздар мен галактикалар т.б. кеңістігін қамтитын алыс ғарыш болып екіге бөлінеді.

Дүниежүзінде алғаш рет ғарышты зерттейтін Жердің жасанды серігі 1957 жылы 7 қазанда аспан кеңістігіне шығарылды. Осы уақыттан бастап адамзат ғарыш кеңістігін зерттей бастады. Ал қазіргі уақытта жерді айнала жүздеген Жердің жасанды серіктері ұшып жүр. Олар арқылы радио мен теледидар хабарлары дүниежүзіне таратылады. Жердің жасанды серіктерінің көмегімен ауа райын дәл болжауға мүмкіндік туды. Теңізде жүзген кемелер мен ұшақтар бағытын бұрын жұлдыздарға, Күн мен Айға қарап болжайтын болса, қазір Жердің жасанды серіктерінің көмегімен болжай алады.

(qazir.kz)

3. Өлеңнің кейіпкері, атақты өнертапқыш Томас Алва Эдисон туралы ізденіп, оның өнертабыстары туралы шолу мәтінін жазыңдар.

Эдисон

Сөйлеткен жансыз затты өнер иесі,
Естіп таңғалады көрген кісі.
Білмейді қалай етіп түсінерін,
Айтпаса түсіндіріп білген кісі...

Эдисон мұны істеген – ғалым адам,
Оқымас, жалқау, біздей емес надан.
Пәндерден кимие-симие ғылыми хикмет
Көп сырлар ашты түпсіз дариядан.
Періштеміз оң жақтағы өсер еді,
Солардай болып өтсек дүниядан.

(Шәңгерей Бөкеев)

4. Ғарышты игерудің адамзатқа пайдалы және зиянды әсері туралы пікір алмасу ұйымдастырыңдар.

5. Пікір алмасудан түйген ойларыңды жинақтап, «Ғарышты игеру» тақырыбында мақала дайындандар.

Шешендік сөздердің құрылымы

Шешендік сөздің құрылымы бірнеше бөліктен (кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды) тұрады. Олар бір-бірімен өзара сабақтасып байланысып, біріндегі ойды екіншісі толықтырып, тереңдетіп, нақтылай түседі. Кіріспе бөлім қысқа да ықшам болады. Кіріспеде мәтінде баяндалатын оқиға туралы бағдар беріледі. Негізгі бөлімнің басты мақсаты – белгілі бір ақпаратты хабарлау, өзіндік көзқарасты баяндау және оны дәлелдеу, соған аудиторияны сендіру. Қорытынды – негізгі бөлімде айтылған ойдан туатын түйінді ой.

Кіріспе, негізгі бөлім және қорытынды бөліктердің орны тұрақты болады. Мысалға назар аударайық.

Кіріспе	Досай бидің жас кезі екен.
Негізгі бөлім	Әкесі баласын сынамақ болып: – Балам, патша үлкен бе, диқан үлкен бе? – деп сұрапты. – Әрине, диқан үлкен. – Қалайша? Сонда Досай бала: – Диқан астық бермесе, патша аштан өлмей ме? – деген екен.
Қорытынды	Әкесі баласының тапқырлығына риза болып, содан былай қарай қасына ертіп жүріп, шешендікке баулыпты.

6. «Қазыбек пен Қоңтажы» мәтініне (90-бет) күрделі жоспар жасап, кіріспе, негізгі бөлім, қорытындысын анықтаңдар.

I Кіріспе

1.1.

II Негізгі бөлім

2.1.

2.2.

2.3.

III Қорытынды

3.1.

7. Олжас Сүлейменовтің «Адамға табын, Жер, енді!» поэмасын оқып, негізгі ойды анықтап, аргументті эссе жазыңдар.

§7.

Мақсат – жетістік желкені

1. Өлеңдегі негізгі ойды анықтаңдар. «Толық адам» дегенді қалай түсінесіңдер? Қазіргі өмірмен салыстыра отырып, пікір алмасыңдар.

Әуелде бір суық мұз – ақыл зерек,
Жылытқан тұла бойды ыстық жүрек.
Тоқтаулылық, талапты шыдамдылық –
Бұл қайраттан шығады, білсең керек.
Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста,
Сонда толық боласың елден бөлек.

(Абай)

2. Мәтінді оқып, стилін ажыратыңдар.

Көзіңдегі от сөнбесін!

Осыдан біраз жыл бұрын Америкада болған оқиғаға тоқталып өтейік.

Бір университетте студенттердің оқу бітіру кешіне әлемге әйгілі тұлғаны – миллиардерді түлектердің алдына сөз сөйлеуге шақырған екен. Бас киімдері мен мантияларын киіп, қолдарына дипломдарын ұстап отырған түлектердің – болашақ менеджерлердің көңіл күйлері көтеріңкі еді. Олар жас, дендері сау, былайша айтқанда, бақытты. Олар әлі өмірдің қиындығын көрген жоқ, қайғының, жоқшылықтың не екенін білмейді.

Түлектердің алдына егде адам шығып: «Көп жыл бұрын мен де сендер сияқты студент болғанмын...», – деп бастапты сөзін. Таңғалған ешкім жоқ. «Студенттердің алдына сөз сөйлеуге келген әрбір адам сөзін осылай бастайды», – деген оймен ешкім назар аударар қойған жоқ-ты.

– Иә, – деп жалғастырды әлгі адам, – көп жыл бұрын мен де студент болдым. Бірақ менің еш нәрсем болған жоқ. Иә, еш нәрсем. Мәселен, сендердің көбінде автокөлік, жағдайларыңды жасайтын ата-ана бар. Ал менде еш нәрсе болған жоқ. Тек дипломым болды. Дипломым және жанарымдағы отым! Қазір менде бәрі бар, ал жанарымдағы от әлі сөнген жоқ. Міне, мен алдарыңда тұрмын, сендерге қарап тұрып, біреуіңнен

ондай жанып тұрған жанарды көріп отырғаным жоқ. Білсеңдер, жанардағы отсыз сендер тек өздеріңе нан тауып жеуге жетерлік қана табыс таба аласыңдар. Керемет нәтижелер, үлкен жетістіктер үшін от керек! Сендер мына түрлеріңмен ұзаққа бара алмайсыңдар. Сондықтан мен сендермен қоштасамын... Ә, ұмытып барады екем, ұйымдастырушылардан кешірім сұраймын, кездесуіміз осындай көңілсіз нотада аяқталмас үшін, бәріңе айтарым – сәттілік! – деп шығып кеткен екен.

Ол отырған студенттердің жанарына от жақты. Олардың көз алдына болашақтарын елестетті. Егер дәл осындай қарқынмен, жастықпен, мастықпен жүре беретін болса, өмір өте шығады, ешқандай жетістікке жете алмаған адамға айналатынын дәлелдеп берді. Бұдан шығатын қорытынды: кез келген адамның жетістікке жетуі – өз қолында. Кеудесінде оты бар адам барлығына да қол жеткізеді!

(Назерке Мұса)

3. Мәтінді алдыңғы оқылым мәтінімен салыстыра талдаңдар.

«Көзіңдегі от сөнбесін!» мәтіні	Абайдың отыз екінші қарасөзі
Тақырыбы	
Автор көзқарасы	
Көзделген аудиториясы	
Құрылымы мен тілдік ерекшелігі	

Отыз екінші қарасөз

Білім-ғылым үйренбекке талап қылушыларға, әуелі, білім керек. Талаптың өзінің біраз шарттары бар. Оларды білім керек, білмей іздегенмен, табылмас.

Әуелі, білім-ғылым табылса, ондай-мұндай іске жаратар едім деп, дүниенің бір қызықты нәрсесіне керек болар еді деп іздемекке керек. Оның үшін білім-ғылымның өзіне ғана құмар, ынтық болып, бір ғана білімектіктің өзін дәулет деп білсең, әр білмегеніңді білген уақытта көңілде бір рақат хұзур хасил болады. Сол рақаттан білгеніңді берік ұстап,

білмегеніңді тағы да сондай білсем екен деп үміттенген құмар, махаббат пайда болады. Сонда әрбір естігеніңді, көргеніңді көңілің жақсы ұғып, анық өз суретімен ішке жайғастырады.

Егер дін көңілің өзге нәрседе болса, білім-ғылымды тек соған себеп қылмақ үшін үйренсең, ондай білімге көңіліңнің мейірімі асырап алған шешеннің мейірімі секілді болады. Адамның көңілі шын мейірленсе, білім-ғылымның өзі де адамға мейірленіп, тезірек қолға түседі. Шала мейір шала байқайды.

Екінші, ғылымды үйренгенде, ақиқат мақсатпен білмек үшін үйренбек керек. Бақасқа бола үйренбе, азырақ бақас көңіліңді пысықтандырмақ үшін залал да емес, көбірек бақас адамды түземек түгіл, бұзады. Себебі әрбір бақасшыл адам хақты шығармақ үшін ғана бақас қылмайды, жеңбек үшін бақас қылады. Ондай бақас адамшылықты зорайтпайды, бәлкім, азайтады. Мақсаты ғылымдағы мақсат болмайды, адам баласын шатастырып, жалған сөзге жеңдірмекші болады. Мұндай қиял бұзықтарда болады. Жүз тура жолдағыны шатастырушы кісі бір қисық жолдағы кісіні түзеткен кісіден садаға кетсін!..

Үшінші, әрбір ақиқатқа иждиһатыңмен көзің жетсе, соны тұт, өлсең де айырылма! Егер де ондай білгендігің өзінді жеңе алмаса, кімге пұл болады? Өзің құрметтемеген нәрсеге бөтеннен қайтіп құрмет күтесің?

Төртінші, адамның ішінде білім-ғылымды көбейтуге екі қару бар: бірі – мұлахаза қылу, екіншісі – берік мұхафаза қылу... Бұлар зораймай, ғылым зораймайды.

Бесінші, осы сөздің он тоғызыншы бабында жазылған «ақыл кеселі» деген төрт нәрсе бар. Содан қашық болу керек. Соның ішінде «уайымсыз салғырттық» деген бір нәрсе бар, соған бек сақ бол, ол әуелі – құданың, екінші – халықтың, үшінші – дәулеттің, төртінші – ғибраттың, бесінші, ақыл мен ардың – бәрінің дұшпаны. Ол бар жерде бұлар болмайды.

Алтыншы, ғылымды, ақылды сақтайтұғын «мінез» деген сауыты болады. Сол мінез бұзылмасын! Көрсеқызарлықпен біреудің орынсыз сөзіне, кез келген қызыққа шайқалып қала берсең, мінездің беріктігі бұзылады. Онан соң оқып үйреніп те пайда жоқ. Қоярға орны жоқ болған соң, оларды қайда сақтайсың? Қылам дегенін қыларлық, тұрам дегенінде тұрарлық мінезде азғырылмайтын ақылды, арды сақтарлық беріктігі, қайраты бар болсын! Бұл беріктік бір ақыл, ар үшін болсын!

(Абай)

4. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Жетістікке жету үшін өздеріңе қандай ұстанымдар міндеттейсіңдер? Тізімін жасап, 5–6 сөйлеммен қорытындылаңдар.

2-топ. Абайдың «Ақыл, қайрат, жүректі бірдей ұста, Сонда толық боласың елден бөлек» деген өлең жолдарына түсінік беріп, «толық адамға» тән қасиеттерді топтастырыңдар.

3-топ. Абайдың «Отыз екінші қарасөзіне» тірек-сызба түрінде жоспар құрыңдар.

Әлемді өзгерткен өнертапқыш балалар

- 15 жастағы америкалық Честер Гринвуд 1873 жылы суықта киетін құлаққап ойлап тапты. Әжесі бұл құлаққаптың сыртын көмшат терісінен, ішкі жағын барқыттан тігіп берді. 1877 жылы Честер өз өнертабысын патенттеді.
- Ең алғашқы қалың қарда жүруге арналған көлікті 15 жасар канадалық Жозеф-Арман Бомбардье 1922 жылы өз гаражында жасап шықты.
- Таяқшадағы балмұздақты ең алғаш 11 жасар америкалық Фрэнк Эпперсон ойлап тапқан. Ол өз өнімін кинотеатрдың жанында тұрып сатқан. 20 жылдан кейін ғана Фрэнк ойлап тапқан өніміне патент алып, сериялы өндіріске кірісті.
- Көзі көрмейтін жандардың оқи алу мүмкіндігіне жол ашқан рельеф жолды жазуды 1824 жылы 15 жастағы француз Луи Брайль ойлап тапқан. Ол етік тігуге арналған бізбен көзін жарақаттап алған соң, 3 жасында көру мүмкіндігінен айырылған еді. Осы қаріппен басылған алғашқы кітап «Франция тарихы» 1837 жылы жарыққа шықты.
- Ермексазды химиялық тазарту материалдарын шығарумен айналысатын Клео Маквикердің немересі ойлап тапты.
- 1930 жылы гимнастика мектебінде оқитын 16 жастағы Джордж Ниссен алғашқы батутын жасап шығарды. Ол өз өнертабысына «секіру қондырғысы» деген ат берген.

5. Көтерілген мәселені өз ойларыңмен жалғастыра отырып, «Еңбек шыңы – өнертабыс» тақырыбында мақала жазыңдар.

6. Шешендік сөзді құрылымына қарай талдап, кіріспе, негізгі бөлім, қорытындысын кестеге түсіріңдер.

Шешендік сөз	
Кіріспе	
Негізгі бөлім	
Қорытынды	

Төле бидің шешендігі

Атақты билер Арқаға жиналыпты.

Төле би айтылған мезгілден кешігіп келеді. Оған шамданған қарт билер: «Төле би келсе, орнымыздан тұрмайық», – деп уәделеседі. Бірақ Төле би келгенде, орындарынан тұрып кетеді. Тек екі-үш би ғана тұрмайды. Төле би көпшіліктен кешіккені үшін кешірім сұрайды. Әлгі тұрмай қалған билердің бірі сөзден ұту үшін сынай сұрақ қояды:

– Бақ дегеніміз не? Байлық дегеніміз не? Бала дегеніміз не?

Төле би орнына отырмай, түрегеп тұрған бойда:

– Бақ – ұзатылған қыз. Байлық – еритін мұз. Бала – артта қалған із. Өмірдің адамға ең жақсы сыйы – сыйласқан сіз бен біз, – деп жауап беріпті.

Төле бидің жауабына риза болған билердің бәрі орындарынан тұрып, құрмет көрсетіпті.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген өнертабыстардың бірі туралы таза ғылыми стильде мақала жазыңдар.
2. Өздерің қалаған шешендік сөзді құрылымына қарай талдап, кіріспе, негізгі бөлім, қорытындысын бөліп көрсетіңдер.

§8.

Тура биде туған жоқ

1. Мәтінді оқып, ой тапқырлығына назар аударыңдар, өз көзқарастарыңды білдіріңдер. Жоспар құрыңдар. Қазір жер дауы, жесір дауы мәселесі бар ма? Оны қалай шешер едіңдер? Пікір алмасыңдар.

Қазыбектің Төле мен Мәлсеге айтқан басалқы сөзі

Баяғы заманда жоғарғы ел мен төменгі елде құрғақшылық болып, Ұлы жүз бен Кіші жүз жылысып, үш жүздің баласы Орта жүздің жерін жайлаған екен. Келер жылы жұт біткен соң Ұлы жүз өз жеріне, Кіші жүз өз жеріне көшіп кетеді. Бірақ Кіші жүздің бір жігіті Ұлы жүздің бір келіншегін жолсыз алып кетеді.

Ұлы жүз қонысына көшіп барған соң, Төле би елден:

– Мал-бастарың аман ба? – деп сұрайды.

Сонда Ұлы жүздің игі жақсылары:

– Қария, мал-бас аман, түгел келді. Жалғыз-ақ Ұлы жүздің бір әйелін Кіші жүз тартып алып қалды, – дейді.

Ұлы жүз сол үшін Кіші жүзден 200 жылқы барымта алады. Кіші жүз де қарап қалмайды. Күзге қарай үш жүз жігіт аттандырып, Ұлы жүзден 500 жылқы қудырып алады. Сөйтіп, бір әйелдің дауынан екі ел бірліктен ажырап, зор бүліншілікке ұшырайды. Осы жанжал келер жылы үш жүздің бас қосқан үлкен сарабына түседі. Дауды Орта жүзден Қаздауысты Қазыбек, Ұлы жүзден Төле, Кіші жүзден Мәлсе би басқарыпты. Сонда Төле тұрып:

– Мен ағаның баласымын, билікті мен айтамын, – дейді.

Кіші жүз Мәлсе тұрып:

– Жоқ, мен атаның қара шаңырағында қалғанмын, жасым кіші болғанмен, жолым үлкен. Билік жөні менікі, – дейді.

Қаздауысты Қазыбек отырып күледі.

– «Жылағанды сұрама, күлгенді сұра» деуші еді, Қазыбек, неге күлдіңіз? – дейді Төле мен Мәлсе.

– Сендер атадан туысыңды білсеңдер де, оның өсиетін білмейді екенсіңдер, – дейді Қазыбек. Аталарыңның «Ұлы жүзді қауға беріп малға қой, Кіші жүзді найза беріп жауға қой, Орта жүзді қамшы беріп дауға қой» дегені қайда? Сүрінсем,

сүйейтін алдымда ағам, артымда інім бар, билік жөні менікі емес пе? – дейді Қазыбек.

Бұл сөзге екі жағы да тоқтап, билікті Қазыбекке береді. Сонда Қаздауысты Қазыбек:

– Уа, үйсін Төле!

Сен атадан үлкен туғансың,

Ініңнің бір еркелігін көтермей,

Жылқысын неге қуасың?

Уа, жарқыным, Мәлсе!

Сен атаңның қара шаңырағында қалған еркесің,

Ағаңның көзі тірісінде жеңгенді неге ертесің?

Сен, Мәлсе, жесірді қайтар,

Сен, Төле, жылқыны қайтар, – деп төрелік айтады.

Екі жағы да осыған тоқтап, екі ел жылап табысқан екен дейді.

(«Шешендік сөздер, нақылдар мен толғаулар» жинағынан)

2. Шешендік сөзді түсініп оқыңдар. Ақылдың қадір-қасиеті туралы ой бөлісіңдер. Абай шығармаларындағы ақыл-парасат туралы ғибрат-насихатпен салыстырыңдар.

Дүниеде азбайтын байлық біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде тозбайтын байлық біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде қайтпайтын адал қолдаушың біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде таймайтын адал қорғаушың біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде жарығы тұтас елге түсетін қасиетті шырақ біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде асыл текті жел жетпес пырақ біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде ердің басына қонатын бақ біреу,

Ол – ақыл.

Дүниеде елдің басына қонатын тақ біреу,

Ол – ақыл.

Ақылсыз басқа қонса, бақ баянсыз,
 Нақылсыз насқа қонса, тақ баянсыз.
 Құдай ақылсыз бас болғаннан сақтасын.
 Елдің ақысын өле жегеннен сақтасын,
 Ұрының табысын бөле жегеннен сақтасын.

(Бөлтірік шешен)

3. «Қазыбектің Төле мен Мәлсеге айтқан басалқы сөзі» шешендік сөзін құрылымына қарай талдаңдар.

Шешендік сөз	
Кіріспе	
Негізгі бөлім	
Қорытынды	

4. Бүгінгі күннің жырауы болсаңдар, жастарға адам өміріндегі құндылықтарды ұлықтауға қандай ақыл-кеңес айтар едіңдер? Өз ойларыңды сыныптастарыңмен бөлісіңдер.

5. Ақын-жыраулардың толғауларындағы көркемдік құралдарды табыңдар. Заман келбетін қазіргі қоғамдағы көкейкесті мәселелермен салыстырып, 10 сөйлем жазыңдар. Сабақтас құрмаластарды ажыратыңдар.

Сергелдеңге түссе, мал жаман,
 Ығыр болса, ел жаман.
 Үлгісіз пішсе, тон жаман,
 Төресі теріс би жаман.
 Бесіктегі жас бала
 Жетім қалса, сол жаман.
 Алты қанат ақ орда
 Иесіз қалса, сол жаман.

(Қ.Бәрібайұлы)

Арғымақ атта сын болмас
 Қиған қамыс құлақсыз.
 Азаматта сын болмас,
 Арты болса тұяқсыз.

Айдын көлде сын болмас,
 Жағасы болса құрақсыз.
 Асқар тауда сын болмас,
 Бауыры болса бұлақсыз.
 Ақ киікте сын болмас,
 Аяғы болса тұрақсыз...

(Абыл)

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Сабақтан түйген ойларыңды жинақтап, «Тура биде туған жоқ» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.
2. Батаны жаттап алыңдар.

Уағалейкүмассалам!
 Кең пейілді қазақ елім!
 Кемелденген ғажап елім!
 Ұлыс күні құтты болсын!
 Ел іргесі мықты болсын!
 Бақыт әкеп Ұлыс күні,
 Баянды болып тыныштығы,
 Әнші құстар баққа қонсын!
 Шаттығыңның сәтті күнін,
 Татулықтың тәттілігін
 Көрсін ұрпақ қайырымды!
 Бұлт шалмасын ай-күнімді!
 Жаңа күнім жадырасын!
 Төл көбейіп жамырасын!
 Еккен егін өнімімен,
 Еңбегіңнің сенімімен,
 Тірлігіңнің жемісімен,
 Бірлігіңнің жеңісімен,
 Бағы жанып кәрі-жастың,
 Басынан бақ арылмасын!
 Орындалып ойларымыз,
 Тойға ұлассын тойларымыз!
 Әумин!

(Әдібай Табылдиев)

V

БӨЛІМ

БЕЙБІТШІЛІК, ҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ ЖАҒАНДЫҚ ЭКОНОМИКА

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Бұл бөлімде сендер:

- бейбітшілік пен бірлік, қауіпсіздік, Қазақстан қарулы күштері, жаһандық экономика және біздің өміріміздегі экономика туралы ақпараттарды талқылайсыңдар;
- көркем әдебиет стилінің тілдік ерекшеліктерімен таныс боласыңдар;
- пікірталас заңдылықтарымен танысып, пікірталас ұйымдастырасыңдар;
- мәтіндердің идеясы мен мазмұнын салыстыра талдайсыңдар, өлеңде берілген көркемдік құралдарды пайдаланып, мәтін жазасыңдар;
- шешендік сөздердің көркемдік сипатымен танысып, шешендік шеберлік ұғымынан хабардар боласыңдар.

Жер бетінде бейбітшілік пен тыныштық болғанын қаласақ, алдымен сәбилерді қорғаудан бастау керек.

Махатма Ганди

Экономикалық бостандық болмай, өзге бостандық та болмайды.

Маргарет Тэтчер

§1.

Көгершін – бейбітшілік құсы

1. Суретті көргенде қандай ойға келдіңдер? Біздің өмірімізбен қандай байланысы бар деп ойлайсыңдар?

2. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Өздерің білетін мәліметтермен толықтырыңдар.

Адамзат бағзы замандардан-ақ құстарды жақсылықтың нышанына балаған. Мәселен, дана қазақ аққуды махаббаттың, қарлығашты мейірімділіктің, бүркітті ержүректіктің символы санаған. Осындай құстардың бірі әрі бірегейі – көгершін құсы. Көгершін – көп халықта бейбітшіліктің белгісі, ол жер бетіне тыныштық пен береке әкелетін құс болып есептеледі.

1949 жылдың 20–25 сәуірінде Париж және Прага қалаларында бір мезгілде бейбітшілікті жақтаушылардың Бүкіләлемдік Конгресі өтеді. Талайларды боздатқан Екінші дүниежүзілік соғыс аяқталысымен, АҚШ пен КСРО сынды әлемдегі екі алпауыт мемлекет атом бомбасын жасап, тіпті бірі Жапонияның екі қаласына тастап та үлгеріп еді. Дәл осындай қатыгездіктер Конгрестің өтуіне себепші болды.

Бейбітшілікті жақтаушыларға шұғыл түрде танымбелгі керек болып, олар атақты Пабло Пикассодан сурет салып беруін сұрайды.

Тұмсығымен зәйтүн бұтағын алып бара жатқан ақ көгершіннің сұлбасы осылай дүниеге келеді.

Көгершіннің бейбітшілік құсы ретінде бейнеленуін түсіндіру қиын емес. Кезінде Нұх пайғамбардың кемесіне зәйтүн бұтағын алып келіп, топан судың аяқталғанын және Құдайдың адамдармен татуласқанын жеткізген дәл осы көгершін екен. Сондай-ақ «Венераның көгершіндері Марстың дулығасына жұмыртқалағандықтан, ол кезекті қантөгістен бас тартыпты, осылайша халық аман қалыпты» дейтін антикалық аңыз да бар.

Пикассоның қызының есімі Палома (испан тілінде «көгершін» деген мағынаны білдіреді) болған, соған қарағанда бұл құсқа еркеше ілтипатпен әрі ыстық ықыласпен қараған.

(Дайындаған Айгерім Сматуллаева)

3. Мәтінді мұқият оқып, жанрлық және стильдік ерекшеліктерін талдаңдар.

Көгершін құсы

Көгершіндер – орманды, кейде таулы жерлерде тіршілік ететін, адам баспанасына үйір, денесі тығыз, тұмсығы қысқа құстар.

Олардың танау тесіктері терілі қаппен бүркелген. Моногамды. Көгершіндер бүкіл жер жүзіне тараған. Олардың көп тараған жерлері – Малай архипелагі мен Аустралия.

Жалпы үш жүздей түрі белгілі. ТМД елдерінде 11 түрі кездеседі. Мысалы: клинтух (*Columba oenas*), вяхирь (*Columba palumbus*) және т.б. Жабайы көгершін немесе көк көгершін

(Columba livia), зікірлі көгершін (Streptopelia) Мадагаскарға таяу жердегі Маврикий, Реюньон, Родригес аралдарында кездеседі.

Қазір көгершіндердің жабайы түрлері ағашты, таулы жерлерде тіршілік етеді. Олар ұяларын ағаштың үстіне, қуысына немесе жарлардың қуысына шөптесін заттардан салады. Ұясында 1–2 жұмыртқасы болады. Жұмыртқаларын аталығы мен аналығы кезектесіп басады. Жұмыртқадан 14–30 күн аралығында балапан шығады.

(infourok.ru)

Көркем әдебиет стилінің тілдік ерекшеліктері

Мақсаты	Шынайы өмір шындығын суреттеу, зат, құбылыстарды бейнелеу арқылы оқырман сезіміне әсер ету, ой тудыру.
Қолданылу аясы	Көркем шығармаларда қолданылады. Көп жанрлы (проза, драма, поэзия т.б.) болады.
Стильдік сипаты	Сөздің эстетикалық қуаты, бейнелілігі, образдылығы, эмоционалды-экспрессивті мәнде қолданылуы басым.
Тілдік амал-тәсілдері	Ауыспалы мағынадағы сөздер, көркемдегіш, бейнелеуіш, суреттеме (теңеу, метафора, метонимия, антитеза т.б.) құралдары мол қолданылады. Шығарманы шынайы беру мақсатында диалект, кәсіби сөздер, эвфемизм мен дисфемизмдер, ауыспалы мағынадағы бейнелі сөздер мен ауызекі сөйлеу тілі қолданылады. Әр жазушының тілдік амал-тәсілдеріне қарай өзіндік стилі болады.

4. Жағдаяттық тапсырманы орындандар.

Егер сендер БҰҰ төрағасы болсаңдар, соғыс болып жатқан елдерде бейбітшілік орнату үшін қандай заңдар қабылдап, қандай іс-шараларды қолға алар едіңдер? Ойларыңды ортаға салыңдар.

5. Берілген өлең мәтінінің көркем әдебиет стилінде жазылғанын дәлелдеңдер.

Мәтіннің мақсаты	Стильдік сипаты	Тілдік амал-тәсілдері

Көгершіндер маршы

Орман, дала, бөктерлер –
 Арпалыстар өткен жер.
 Соғыс зарын шеккендер,
 Оралмасын өткендер!
 Біз – ақ қанат кептерлер,
 Бізді ұмытып кетпеңдер!

Енді қару алмайық,
 Өртенбейік, жанбайық!
 Біз адасып қалмайық,
 Ақ аспанда самғайық!
 Аталардың өмірін
 Әрі қарай жалғайық!

Көгерсін жер, көгерсін,
 Мол ырысқа кенелсін,
 Бейбітшілік жыршысы
 Біз – ақ қанат көгершін!
 Біз – ақ қанат кептерлер,
 Бізді ұмытып кетпеңдер!

(Мұқағали Мақатаев)

6. Көркемдік құралдарды пайдаланып «Біз – ақ қанат кептерлер» тақырыбында шығарма жазыңдар. Жіктік жалғауларын анықтаңдар.

7. Оқылым мәтіндеріндегі ақпараттарды пайдаланып және өз ойларыңды жинақтап, «XXI ғасырдың ең басты заңы – татулық» тақырыбында мақала дайындаңдар.

§2.

Бейбітшілік – ұранымыз, туған жер – тұғырымыз

1. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар, берілген мәліметтер мен пікірлерді өздерің білетін деректермен толықтырыңдар. Соғыс кезіндегі адамдардың аянышты тағдырын автор қалай суреттеген?

Днепрде

– Мишаға оқ тиді, – деді оң жағымда жатқан штаб бастығы Крикуненко қынжыла үн қатып. Артыма жалт қарасам, Миша жер бауырлап еңбектеп келе жатыр екен. Сүйретіліп қасыма келіп, оң жақ бүйіріме басын сүйеді де:

– Мені көріп қойды... Жараланып қалдым, командир жолдас. Тапсырмаңыз орындалды, – деді.

Оның жарасын таңып, жәрдем беруге ешкімнің де мұршасы келген жоқ. Жараланған жауынгердің қолынан пулеметін жұлып алып, жаудың шоғырланған оң жақ қанатына қарай оқ жаудыра бастадым. Күн еңкейіп барады. Есіл-дертім «Көз байланғанша біреу жігіт болса да тірі қалса игі еді» деймін. Жау оғы бас көтертер емес.

Қас қарая пулемет оғы таусылып, пистолетім ғана қалды. Жау тағы атысты. Атуды бұрынғыдан да бетер үдете түсті. Овчаренко мен Крикуненко жаралы болды. Миша қатты қиналып жан тапсырды. Радистка қыз да көз жұмған екен. Сөйтіп, топты адамнан тек пулеметчик екеуіміз қалыппыз.

Екеуіміз құпия деген қару-жарақ бөлшектерін жер-жерге тығып, рацияны алдық та, қорғаныс шебінен жер бауырлай жылжып шыға бастадық. Жау оғы да саябырлауға айналған. Бірақ жарасын ауырсынған Борис менің сүйреуіме өзер шыдап: «Жолдас командир, мені тастап кетіңіз. Атып кетіңіз. Шыдай алатын емеспін», – деп зарлап келеді. Жанқияр жауынгер жолдасыңды көзің қиып өз қолыңмен қалай атарсың.

Сол сәтте оқыс жөтелген әлдекімнің дауысы ойымды бұзып жіберген еді. Қарасам, бергі өзім жатқан жиекті жағалай, жоғары қарай бір қайықшы есіп келе жатыр екен. Өзі түрегеп тұрған бойы қолындағы ұзын сырығымен жағалауды

әлсін-әлі тіреп, қайығын жайлап қана жылжытып қояды. Міне, өзі менімен тіпті қатарласып та қалды. Сақалы белуарына түскен шал екен! Не де болса осы шалмен тілдесіп қалайын деген ойға бекідім де:

– Ата, бері келіңіз, – дедім, жағаға үңіле түсіп. Сол жерде ол маған жалт қарады да, сәл кідіріп барып, қайығының тұмсығын жағаға тіреді. Сөйтіп, жағаға қарғыш түсіп, қайықтың тұмсығындағы шынжыр бауын талдың бұтағына орай салды да, жаныма келді.

– Сәлеметсіз бе, ата! – дедім орнымнан сүйретіліп әрең тұрып.

– Амансың ба, балам? Немене, жаралысың ба? – деп сұрады ол, алақанымен көзін көлегейлей қарап.

– Жоқ, жаралы емеспін, – дедім сыр білдірмейін деген оймен. Бірақ сыңайына қарағанда шал менің киім-кешегімнен парашютист екенімді аңғарғандай еді.

– Жаралысың ғой деймін, балам? Жасырмай шыныңды айтшы. Мен де совет адамымын. Екі бірдей балам – Қызыл Армия қатарында командир. Қазір олардың өлі-тірі екенін де білмеймін! Екі келінім мен немерелерімді немістер атып тастады. Ол кезде өзім селода жоқ едім. Қызыл Армия кейін шегінгенде колхоз малын Днепрдің сол жағалауына айдап өтіп кетіп едім. Бір айдан кейін селоға қайтып келсем, немерелерім, келіндерім жоқ екен, атып тастапты айуандар, – деп қарт кемсеңдеп жылап қоя берді.

– Жыламаңыз. Балаларынан айырылған жан жалғыз сіз емессіз. Қызыл Армия келеді әлі. Командир балаларыңыз да келер, – деп қартты өзімше жұбатып қоямын...

(Қасым Қайсенов)

2. Оқылым мәтінінің көркем әдебиет стилінде жазылғанын дәлелдеңдер.

Мәтіннің мақсаты	Стильдік сипаты	Тілдік амал-тәсілдері

3. «Днепрде» мәтінін түртіп жазу (конспектілеу) арқылы негізгі ақпаратты іріктеңдер.

4. Өлеңді мәнерлеп оқып, дауыс ырғағына мән беріңдер. Өмірдегі ең басты құндылықты атаңдар. Өз жауаптарыңды автор көзқарасымен салыстырыңдар.

Қайырлы түн

Қайырлы түн!
 Жер-Анам,
 Көк аспанды жамыл да,
 Таңға дейін дін аман,
 Тәтті ұйқыда дамылда.
 Орманың да шуламасын,
 Суларың да туламасын.
 Ақ басты ала тауларың да
 Күңіренбесін, жыламасын.
 Шамыңды өшір,
 Түсіре ғой пердеңді.
 Қайырлы түн, алып Жер!
 Дүбірлетіп сенің ұлы кеудеңді
 Таптамасын танктер.
 Қайырлы түн,
 Көк аспан,
 Алып жерді төсен де,
 Таңға дейін тәтті ұйқыда толаста,
 Ұшырама кеселге.
 Қайырлы түн,
 Ақ аспан,
 Алып жерді төсен де,
 Боз көрпеңді айқара жап иыққа.
 Сенің нұрың тыныштықпен жарасқан.
 Қайырлы түн, ұйықта!
 Шашу болып жұлдыздарың шашылды,
 Айың келіп ақ мойныңа асылды.
 Шәйіге орап, әлдилесін Құс жолы
 Тыныштық деп аталатын жас ұлды...
 (Мұқағали Мақатаев)

5. Оқылым мәтіндерін негізге алып, «Бейбітшілік – байрағымыз, туған жер – тұғырымыз» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.

6. Көркемдік құралдарды пайдаланып, оқылым мәтіндерін салыстырыңдар.

Шығарма авторы, атауы	Оқиға қалай суреттелген?	Кейіпкерге берілетін баға	Шығармадан туатын ойтұжырым
Қ.Қайсенов «Днепрде»			
М.Мақатаев «Қайырлы күн»			

7. Шешендер мен олардың нақыл сөздерін сәйкестендіріңдер. Тақырыппен байланысын анықтаңдар.

Белтірік шешен	Еділ бол да, Жайық бол, Ешкімменен ұрыспа! Жолдасыңа жау тисе, Жаныңды аяп тұрыспа!
Асанқайғы	Атаның ұлы ерлерге Малыңды бер де, басың қос, Басыңды қос та бек сыйлас! Күндердің күні болғанда Басың жауда қалар ма!
Шалкиіз жырау	Білектің күшінде кеткеніңді Біліктің күшімен қайтардым. Найзаның ұшында кеткеніңді Тілдің ұшымен қайтардым.
Әйтеке би	Алтын ұяң – Отан қымбат, Құт берекең – атаң қымбат. Аймалайтын анаң қымбат, Мейірімді апаң қымбат.
Қазыбек би	Біз үш жүз керіспейік, келісейік! Егер керісе қойсақ, бізге Хандық түгіл ондық та жоқ.

8. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Бейбіт заман батырлары туралы мақала әзірлеңдер.
2. Көркемдік құралдарды пайдаланып, соғыс зардаптары туралы ойларыңды әңгіме не өлең түрінде жазыңдар.

§3.

**Бірлік пен бейбітшілік –
біздің ортақ мүддеміз**

1. «Топтастыру» әдісі арқылы Бауыржан Момышұлы туралы білетін мәліметтеріңді жазыңдар.

2. Мәтінді түсініп оқып, негізгі ойды анықтаңдар. «Қосжазба күнделігін» толтырыңдар.

Мәтіндегі маған әсер еткен үзінді	Үзінді жайлы өз пікірім

Отан үшін отқа түс – күймейсің

...Мен екі рет жарақаттанған кісімін. Бірақ екеуінде де саптан шыққаным жоқ. 1942 жылы полк командирі кезімде омыртқама оқ тиді. Санбатқа жеткізгенше ес-түсімді білген жоқпын. Есімді жисам, етпетімнен жатыр екенмін. Бас жағымда дәрігер бірдеңе деп баж-бұж етіп тұр. Бақсам, сөзі мен туралы екен. «Бұл кісіні дереу госпитальға жіберу керек», – деп безек қағады.

– Сонша не боп қапты? – дедім дәрігерге.

– Омыртқаңызда оқ қадалып тұр, жолдас капитан, – деді дәрігер одан сайын дегбірі кетіп. – Сізді дереу госпитальға жөнелтуіміз керек.

Тістеніп, әрең дегенде қолымды жеткізіп, арқамды сипасам, расында да, оқ бар екен.

– Скальпелің бар ма? – дедім дәрігерге.

– Жоқ.

- Өткір бәкің бар ма?
- Жоқ.
- Ұстараның жүзі бар ма?
- Бар.
- Ендеше, соны спиртпен шай да, оқ тұрған жердің етін кес!
- Олай етуге болмайды, жолдас капитан...
- Болады! Бұйырамын! Орындамасаң, атамын! – деп етпеттеп жатқан күйімде оң жақ жамбасымдағы кабураның аузын ағыта бастадым. «Батырға да жан керек» деген емес пе, дәрігер дереу айтқанымды істеуге кірісті. Ол арқамды кескілей бастағанда пистолеттің сабын сындырардай қысып, тісім шықырлап мен жаттым.
- Мінеки, жолдас капитан, оғыңыз! – деп, дәрігер әлден уақытта омыртқама тірелген оқты алып, алақаныма салды. Жарамды таңдырып алып, арқамнан алған оқты Блоха деген жауынгерімнің қолына ұстата салып, жаумен ауыр ұрыс жүріп жатқан полкке жеттім. Бірнеше күн қатарынан жаумен жағаласып, жан ұшырып жүргенде арқамдағы жараны ұмытып та кеттім. Ол бірде суланып, бірде қара қотырланып, бірде қышып, өзінен-өзі жазылып кетті.

(Әзілхан Нұршайықовтың «Ақиқат пен аңыз» романынан)

- 3.** Мәтінді оқып, идеясын, тақырыбын анықтаңдар, кейіпкерлеріне мінездеме беріңдер.

Тыныштық күзетшісі

...Бірнеше жылға созылған соғыс дәулеті шағын шалғайдағы ауылды әбден титықтатып, жуанын жіңішкертіп, жіңішкесін үзер халге жеткізген еді. Адамдар әр күн, әр айдан үміт күтіп, енді бір сілкінсе, енді бір терін төксе, жеңіске жетеміз деген үмітпен қамбалары мен қаптарындағы барын, есігінің алдындағы адалын азаматтар жолында садақа деп, соғысқа аттандырып жатты.

Ел басындағы осындай ауыр хал ұры-қарыларды көбейтіп жіберді. Мал ұрлаушылар, кісі тонаушылар, бір таба нанға бола адам өлтірушілер де соңғы кезде көбейіп кетті...

Бұл оқиға Демесінге ерекше әсер етті. Ұрылар мен «пәшистердің» түп төркіні бір деп есептейтін Демесін соңғы күндері түнемеге ұйықтамай шығатын болды. Ол ауылды айнала

шауып, таң атқанша тарс-тарс мылтық атып, жұрттың үрейін алып бітті.

«Бұл жағдайдан қандай жол табу керек?» деген мәселемен ауыл активтері колхоз бастығы Ормантайдың кеңсесінде мәжіліс құрып отырған беті еді...

– Ал не деп кеңес бересіңдер сонда? – деді Ормантай шарасыз кейіппен...

Қазақтағы «кімді айтсаң – сол келеді» деген мақалдың таза өмірден алынғанын іс жүзінде дәлелдегісі келгендей, дәл осы сәтте есік айқара ашылып, қолында дорбасы бар Демесін кіріп келді. Әркім тұрған-тұрған орнында қатып қалды...

Ормантай орнынан тұрып, оның қасына жақындады.

– Мынау не? – деді ол оның дорбасын ұстап.

– Оқ, – деді ол солдаттарша сарт жауап беріп.

– Көп қой өзі. Мұның бәрін қайтесің?

– Атам!

– Кімді, батыр-ау?

– Соғысты!

– Ей, батырекесі! Болды, болды! Жұрттың зәресін алма. Мылтық ататын жер – бұл емес, ана жақта, – деді Ормантай алысқа қолын сілтеп. Демесін оған төніп келді де:

– Иә, сол жақта. Мені соғысқа жібер. Мен соғысқа барам, – деді жау қуғандай аптыға сөйлеп.

– Жоқ, саған баруға болмайды, – деді Ормантай күрсініп.

– Неге болмайды деймін? Айт, неге болмайды?

Ормантай ойланып, әрі-бері жүрді де, оның иығына қолын салып тұрып:

– Сен мұнда керексің, – деді.

Демесін түкке түсінбей тұрып қалды.

– Сен біздің тыныштығымызды күзетесің. Түсіндің бе?

Енді Демесін ойланып қалды. Сәлден соң жүзіне шырай кіре бастады.

– Мен... мен керекпін бе?

– Иә, керексің, ауылға фашистер мен ұры-қарыларды жібермеуді саған тапсырамыз. Сен тыныштық күзетшісі боласың.

– Мен – тыныштық күзетшісі?! Мына мен? Жарайсың, бастық! Сен дүниедегі ең ақылды адамсың! Мен тыныштық күзетшісі боламын! Иә, тыныштық күзетшісі!..

(Дулат Исабеков)

4. Екі топқа бөлініп, оқылым мәтіндеріндегі негізгі ақпаратты конспектілеңдер.

Пікірталас

Пікірталас сәтті өтуі үшін тақырып жөніндегі біліммен қоса, пікірталас өткізудің негізгі қағидаларын, пікірталас мәдениетін жетік меңгеру қажет. Атап айтқанда:

1. Пікірталасқа дайындық қажет. Тақырыпты зерттеп, іздену керек.
2. Пікірталас майданына шығатын адамның өрт сөзді, семсер тілді, сабырлы да салқынқанды болғаны дұрыс.
3. Пікірталаста қарсыластың жеке басының мінін қазбалаған әбестік болып саналады. Оны сабырлылықпен тыңдай білген жөн. Оған дәрекі жауап беруге, күлкі етуге, ұрыс-керіске баруға болмайды.
4. Қарсылас пікірінің дұрыс-бұрыстығын саралай білуі керек.
5. Тура сөзге тоқтау, салғыласпау, ашуға ерік бермеу қажет. Ортақ мүдде мен әділ шешімді мойындай білетін батылдық болуы шарт.

5. Сұрақтарға жауап бере отырып, пікірталас ұйымдастырыңдар. Өзіңді және қарсыласыңды кесте бойынша бағалаңдар.

1. Әр жерде болып жатқан қақтығыстардың себептерін қалай түсіндірер едіңдер? Соғыс кімдер үшін тиімді?
2. «Халқының бейбіт өмір сүруі басшысына байланысты» деген пікірге қалай қарайсыңдар?
3. «Қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған заман» дегенді қалай түсінесіңдер? Сондай заман елімізде тек егемендік алған соң ғана орнады ма, әлде бұрын да болып па еді?

Алдыңдағы қарсылас	Сенің қимыл-әрекетің
Сыни пікірі қандай? Кемшіліктері, көзқарасының әлсіз тұсы.	Тойтарыс берудің бағыты туралы ұсыныстарың.
Маңызды пікір айтты ма? Өз ойын қалай жеткізді?	Сенің пікіріңді қарсылас қалай бағалады? Сен өзіңді қалай ұстадың?

6. Отан үшін жанын қиған батыр бабаларыңа хат жазыңдар. Хаттарыңда Қазақстанның бүгіні мен болашағын сипаттаңдар.

§4.

Ел қорғау – азаматтық парыз

1. Батырлық, ерлік туралы мақал-мәтелдердің мазмұнын ашыңдар.

- Жүк ауырын нар көтереді,
Ел ауырын ер көтереді.
- Батыр елі үшін туады, елі үшін өледі.

2. Үзіндіні оқып, стилін, негізгі идеясын анықтаңдар. Мәтінді қалай аяқтар едіңдер?

Соғыстан қайтқан солдат сезімі

...Сонымен, мен 1945 жылдың он төртінші қарашасында осы әсем қала Алматыдағы Қазақ университетінің студенті болып қабылдандым...

Қыздар! Сендердің сымбаттарыңды суреттеуге соғыстан қайтқан солдаттың тілі жете алар ма?!

«Бұл қыздарды көріп отырған мен неткен бақыттымын!» – деймін ішімнен. Соғыс бойы жауды жеңіп, сендерді көрсем деп имандай арман тұтып едім ішіме. Сыз окопта суық жаңбыр төбеден сорғалап тұрғанда да сендерді ойлағанмын. Ақ қар, көк мұзда жол жағасында жау танкісін тосып, зеңбіректі құрып қойып, шұңқырдың төбесіне плащ-палатка тұтып, түбінде тісім тісіме тимей сақылдап тоңып отырғанда да сендер жүрегімде жатқаныңдар, қыздар. Жаяу жорықта жан қиналып, күндіз жау ұшақтарының төбеден атқылаған оғы шинелімнің етегін шұрқ-шұрқ тескілеп, түнде ұйқы қаумалап, кірпіктеріме қайта-қайта желім жағып, буындарымды босатып мазамды алып, есім шығып келе жатқанда да сендер менің ойымнан кетпегенсіңдер, арулар. Сол күндердің, сол айлардың, сол жылдардың бөрінде де мен сендерді бір минут та есімнен шығарған емеспін. Жалғыз менің ғана емес, майдандағы бар жігіттің жүрегінде болдыңдар сендер.

Сендерден ауық-ауық хабар алу қандай бақыт еді майдандағы жігіттерге. Әр жауынгер қолына үшкіл хат тиіп, оның сыртындағы өзіне таныс қолдың таңбасын көргенде, жел қозғаған жапырақтай дірілдеп, тез оқып шыққанша тағаты қалмай асығатын. Жаңа ғана жаудың жебір танкісін жайратып, қираған болатың беріктігі мен сұстылығын өз бойына,

өз өңіне жиып шамырқанып тұрған қаһарлы солдаттың қыз хатын оқып шыққанда, жаны жадырап, қара көзі күлімдеп, бүйрек бетіне ал қызыл бояу шабатын. Ақ тістері ақсия көрініп, өзгеше бір рақат табатын. Осы бір өңі жұмсарып, жүзі жылып, жүрегі нәзік лүпілге басқан шағында оның көкірегіне өзгеше бір күш құйылатын. Сол сәтте ол бір емес, жаудың бірнеше танкісін жалғыз өзі жайратуға әзір болатын. Майдандағы жігіттерді біресе болаттай қатайтып, біресе қорғасындай ерітетін сендер едіңдер, сендердің ғажап хаттарың еді, қыздар. Сендердің «жауды жеңіп қайтыңдар!» деп әр хатта айтатын әмірлеріңді орындап, тезірек Берлинге барып, одан соң өздеріңе жетсек, арманымыз болмас еді деп аңсайтын едік біз.

Енді, міне, мен біреу ғана емес, бір аудитория толы қыздардың қасында отырмын. Қандай бақыттымын мен! «Мен бақыттымын!» – деп, Алатаудың төбесіне шығып айқайлағым келеді қазір. Отан армиясының сапында зұлым жауды жеңгеніме бақыттымын! Сөйтіп, өз еліме аман-есен оралғаным бақыттымын!

Қаншама ер азамат туған жерге жете алмай, туған елдің топырағанда өскен қызыл гүлдей қыздардың ақ жүздерін көре алмай арманда кетті. Өлер алдындағы әр солдаттың аузына алған ең соңғы сөзі әйел аты болды. Біреуі анасын, біреуі жарын, біреуі ғашығын есіне алып, тіл күрмеліп, мәңгіге көз жұмар алдында ақтық күшін жиып, солардың есімін атады. Солдат сол бірауыз сөзді ұмытпай айтып, олардың өздеріне деген махаббатының қарызын өтеуге тырысты. Содан кейін Отансүйгіш, анасүйгіш, жарсүйгіш солдат жаны мәңгіге тыншықты.

(Әзілхан Нұршайықовтың «Махаббат, қызық мол жылдар» романынан)

3. Мәтінді оқып, мазмұнды ашатын негізгі ойды, негізгі ойды ашатын сөйлемді, негізгі сөйлемнен кілт сөзді табыңдар.

Домалақ ана

Домалақ ананың қадір-қасиеті ертеден-ақ танылған. Ел аузында ол кісі жөнінде аңыз-әңгімелер көп.

Бірде Алатау асып келген қалың жау Қаратау жонын жайлап отырған Бәйдібектің аулын шауып, сан мың жылқысын

айдап кетеді. Бәйдібек бастаған ел азаматтары ауылда болмаса керек. Содан «жау шапты» деген хабарды естіп, Бәйдібек елден жасақ жиып, қасына үлкен әйелі Сары бәйбішеден туған алты ұлын алып, жауға аттанғалы жатқанда Нұрила (Домалақ ана): «Байеке, малдың құты, жылқының иесі құла айғыр қолда қалды. Амандық болса, алты күннен кейін жылқы жауға қайыру бермей, өзі ауылға келеді. Жауды қума. Азаматтар аман болсын. Осы тілегімді беріңіз», – деп, өз отауының белдеуінде байлаулы тұрған, жүген-құрық тимеген шу асау айғырды көрсетіпті. Бірақ жауға кектенген батыр әйелінің тілін алмай, жасағын бастап жүріп кетіпті. Бәйдібек жасағы жауға Күйік асуында жетіп, қырғын ұрыс салыпты. Алайда жасанып келген жау «аттанға» ілесіп атқа қонған аз жасаққа теңдік бермепті. Осы соғыста қаза тапқан алты ұлын Үшқарасай жазығына жерлеп, батыр кері қайтыпты. Арада алты күн өткенде байлаулы тұрған құла айғыр жер күңіренге дүлей күшпен кісінепті. Сол күні кешке шығыстан қалың шаң көтеріліп, ұзамай Бәйдібектің қалың жылқысы көрінеді. Ереуілдеп барып, кері қайтара алмаған жылқыны Домалақ ана осылайша үйде отырып-ақ түгел қайтарып алған екен.

(«Бабалар сөзі» жинағынан)

4. Мәтін мазмұны бойынша тест сұрақтарына жауап беріңдер.

1. Мәтіндегі Бәйдібек бидің әрекетін ашатын мақал-мәтел.
  - A) Жауды аяған жаралы
  - B) Қорқақты көп қусаң, батыр болады
  - C) Алысқан жауға арқанды көрсетпе
  - D) Жау құтырса, шаңырағыңа қобыз тартар
  - E) Асығыс түбі – қып-қызыл шоқ

2. Домалақ ананың: «Алты күннен кейін жылқы жауға қайыру бермей, өзі ауылға келеді», – деуінің мәні.
  - A) Малдың құты құла айғыр үйде қалғандықтан, көп жылқы құла айғырдың дауысын естіп, кері қайтады деп ойлады.
  - B) Жылқылар тойынған соң қайта оралатынын білді.
  - C) Ауылда құлындары қалғанына қарап осылай айтты.

- D) Жылқының барлығы айдауға көнбейтін, жүген-құрық тимеген асау болғандықтан осылай ойлады.
- E) Жылқылар жат жерді жерсінбейді деп жорамалдады.

3. Мәтіннің басты идеясы –

- A) Бәйдібек байдың сабырсыздығын сынау
- B) Құла айғырдың құдіретін көрсету
- C) Домалақ ананың көріпкелдігін таныту
- D) Қазақ жігіттерінің ерлігін дәріптеу
- E) Жаугершілік заман қиындығын көрсету

4. Белдеуде байлаулы тұрған шу асау айғырдың айдауда кеткен жылқыларға қандай қатысы бар?

- A) Жылқының жорғасы
- B) Жылқының ең асауы
- C) Жылқының ішіндегі ең көрісі
- D) Жылқының құты, иесі
- E) Жылқының ішіндегі ең жүйрігі

5. Екі топқа бөлініп, оқылым мәтіндері бойынша негізгі ақпараттарды іріктеп, дәптерлеріңе түртіп жазыңдар (конспектілеңдер).

6. Елдегі тыныштықты сақтау үшін не істеу керек? Сұрақтарға жауап бере отырып, пікірталас ұйымдастырыңдар.

1. Елімізде ешқашан соғыс болмай, бейбітшілік мәңгі орнауы үшін не істеу керек?
2. Елдің ішкі тыныштығын сақтау тек билік басындағылардың ісі ме, әлде әрбір азаматтың бұған қосар үлесі бар ма?
3. Елде ұлтаралық, дінаралық қақтығыстарды болдырмау үшін не істеуіміз керек?
4. Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген пікірі қазір де маңызды ма?

7. Отанды, елді қорғау, бейбіт өмірдің қадірі туралы нақыл сөздерді қатыстырып, «Ел қорғау – азаматтық парыз» тақырыбында хабарламалық не аргументті эссе жазыңдар.

§5.

Қазақстан қарулы күштері – мемлекет қауіпсіздігінің кепілі

1. Суретті көргенде қандай ойға келдіңдер? Қазақстанның Қарулы Күштері туралы не білесіңдер?

2. Мәтінді түсініп оқыңдар. Берілген мәліметтерді негізге алып, кестені толтырыңдар.

Тақырып бойынша бұрыннан не білемін? Бұл туралы не білуім керек?	Бұл туралы енді не білдім? Қандай маңызды мәселелерді аңғардым?

1991 жылы 25 қазанда Қазақстан Президентінің Жарлығымен Қазақ КСР Мемлекеттік Қорғаныс комитеті құрылды. 1992 жылдың 7 мамырында Қазақстан аумағында орналасқан Қарулы Күштер республиканың қарауына өтті. Жоғары Бас Қолбасшы ретінде Қарулы Күштерді басқаруды Президент өз қолына алды. Қазақстанның бірінші Қорғаныс министрі болып генерал-полковник С.Нұрмағамбетов тағайындалды. Бүгінгі күні Қазақстан өз азаматтарының әскери қызмет атқаруының жағдайы мен тәртібін дербес анықтайды, өз аумағындағы әскерлердің, қару-жарақтың және техниканың орналасу мәселесін шешеді.

Қазақстан Республикасы Қарулы Күштеріне жалпы мақсаттағы күштер, әуе-қорғаныс күштері, мемлекеттік шекараны қорғау күштері және ұлттық гвардия мен ішкі әскерлер

кіреді. Өз кезегінде Қарулы Күштер түрлі бөлімдерден және әртүрлі құрамалар мен арнайы әскерлерден тұрады.

Қазақстан Қарулы Күштерінің қатарында қызмет ету – Отан алдындағы қасиетті борышыңды өтеу деген сөз. Отан қорғауды елімізге шабуыл жасаған сыртқы жаулармен қарулы күрес деп қана түсінбеу керек. Біз Отанымыздың күшқуатын нығайта отырып, оны бейбіт уақытта да қорғауға атсалысамыз.

Қазақ елі егемендікке қол жеткізіп, еңсесін енді-енді көтере бастаған кезде Елбасының 1992 жылдың 16 наурыздағы арнайы Жарлығымен Республикалық Ұлан құрылды. Ұлан мемлекет басшысының және басқа да адамдардың қауіпсіздігін қамтамасыз етумен, сондай-ақ аса маңызды нысандарды күзетумен айналысады.

Республика Қарулы Күштеріне бейбіт кезеңде мынандай негізгі міндеттерді орындау жүктелген:

- жауынгерлік даярлықты қамтамасыз ету, яғни әскерді ел ішіндегі, мемлекеттік шекарадағы қақтығыстарды тұмшалап, тойтара алатын деңгейде ұстау;
- әуе кеңістігін, мемлекеттік шекараның стратегиялық маңызды аумақтарын күзету;
- елдің кез келген ауданында жағдайды тұрақтандыру жөніндегі батыл іс-қимылға әзір болу;
- халықаралық міндеттемелерге сәйкес бітімгершілік және өзге де операцияларға қатысу.

(ҚазАқпарат)

3. Мәтінді оқып, негізгі ойды (автордың қоғамдық-саяси позициясын) анықтаңдар.

Тәуелсіздік – тәу етер жалғыз кие

Дүниеде тәуелсіздікті, бостандықты, теңдікті аңсамайтын адам да, халық та жоқ. Сол жолдағы тынымсыз күрес те тоқтап көрген емес. Біздің егемендігіміз бен тәуелсіздігіміз – тек бір ұрпақтың, бүгінгі ұрпақтың ғана емес, барша ұрпақтың еңбегі.

...Алдымен, алдымызда тұрған басты мұратты, оған жетер жолда ұстанар басты қағидаларды айқындап алуымыз қажет. Басты мұрат – қолымызға қиындықпен түскен тәуелсіздік туына мейлінше бекем болу. Ол үшін әлемдік тәжірибеде

үстем түсіп жатқан ұтымды жолдарды өз шама-шарқымызға лайықтап, уақтылы игере білу керек. Сол арқылы өзгелердің бастан кешіріп жатқан әлеуметтік-экономикалық гүлденуіне жету қажет.

«Өзгелердің қолынан келген іс неге менің қолымнан келмейді?» деп ойлау – адамды да, халықты да қатарға қосатын намыстылық. «Өзгелердің қолынан келген менің қолымнан келмейді» деп ойлау – қатардан қалдыратын намыссыздық. Ондайлардың екі дүниеде де обалы жоқ. Оларға ешкімнің жаны ашымайды. Намыстыға ғана қолдау көрсетіп, намыстының ғана жоғы жоқталады.

Біз де көздеген мақсатымызға тәуелсіздік пен бостандықты қолдайтын күштердің көмегімен ғана жете аламыз. Олай болса, артқа жалтақтамай, алға ұмтылғанымыз дұрыс.

...Тәуелсіздігіміздің негізгі рухани тірегі, болашағымыздың негізгі рухани кепілі – байырғы халқымыз.

(Әбіш Кекілбаев)

4. Аудиожазбадан (09. mp3) «Екі дос» әңгімесін тыңдап, алған әсерлеріңмен бөлісіңдер. Жау қолбасшысының пікірін негізге алып, сұрақтарға жауап бере отырып, пікірталас ұйымдастырыңдар.

1. «Батырлық – білекте емес, жүректе» деген мақалдың мағынасын қалай түсінесіңдер?
2. Қаздауысты Қазыбек бидің жоңғарларға тұтқынға түскен тоқсан туысын жүрек пен тілдің күшімен аман алып шыққанын қалай бағалар едіңдер?
3. Ұлы Отан соғысында ерлік жасаған батырларымыздың барлығы алып күш иелері болған ба?
4. Күнделікті баспасөзден адамдарды өлімнен құтқарып қалған жасөспірімдер туралы оқып-біліп жүрсіңдер. Оларды ерлік жасауға не итермеледі деп ойлайсыңдар? Олар өз істерін ерлік деп санай ма?
5. «Батырлық бауырмалдықтан шығады», «Ерлік Отанды сүйуден басталады» деген пікірлерге қатысты көзқарастарыңды ортаға салыңдар. Өмірмен байланыстырып, мысалдар келтіріңдер.

Шешендік сөздердің көркемдігі

Шешеннің сөзі бастан-аяқ тұтастық сипатқа ие болу үшін, айтылатын ойлар бір-бірімен сабақтаса байланысып тұру үшін қолданылатын сөздер мен сөз тіркестерінің рөлі ерекше. Атап айтсақ:

- 1) шешеннің өзіндік көзқарасын білдіретін сөз оралымдары: *менің пікірімше, менің байқауымша, менің ойымша, меніңше* т.б.
- 2) мезгілдік-мекендік қатынасты білдіретін сөз оралымдары: *біріншіден, екіншіден, келесі мәселе, одан әрі айтар болсақ, атап айтқым келеді, ескерте кетсек* т.б.
- 3) осыған дейін айтылған ойлармен сабақтастыру үшін қолданылатын тіркестер: *жоғарыда көрсеткеніміздей, өздеріңіз естігендей, өткен жолғы айтылған мәселелерді нақтылай түссек* т.б.
- 4) бұдан кейін айтылатын ойға шолу жасау үшін пайдаланылатын сөздер мен тіркестер: *алдын ала айта кетейін, әрі қарай жалғасады, ...мәселелерді сөз ететін боламыз, ...талқылауға көшеміз* т.б.

Сөздің мәнерлілігін арттырып, көркемдік қуатын күшейтетін тәсіл – қайталау. Ол сөздің қарқындылығын танытады, сөздегі өзекті ойды нақтылауға қызмет етіп, сөздің мәнін тереңдете түседі. Қайталауда заттың, құбылыстың сапасы ерекше айқындала түседі. Мысалы: *Театр – тәрбие ошауы. Театр – тіл. Театр – ұлттың салт-дәстүрі.* Бір сөйлеммен берсе де болар еді, дегенмен қайталау арқылы ерекше әсерлілік, әуезділік туындап отыр. Ескертетін бір жайт: арнайы мақсат қоя айтылған қайталаулар ғана сөз әсерлілігін арттырады. Ал ой жұтаңдығынан, сөздік қордың аздығынан болатын қайталау тыңдаушыны еліктірмек түгілі, жалықтырады.

5. Шешендік сөздің көркемдік сапасына қойылатын талаптарды сақтап, тақырыпты қорытындылап, пікірлерінді білдіріңдер. Мақал-мәтелдер мен фразеологизмдердің болуын ескеріңдер.

6. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.
  - 1-топ.** Алғашқы оқылым мәтіні бойынша негізгі ақпаратты іріктеп, түртіп жазыңдар (конспектiлеңдер). Сабақтас құрмаластарды ажыратыңдар.
  - 2-топ.** «Тәуелсіздік – тәу етер жалғыз кие» мәтініндегі тілдік бірліктерді пайдаланып, өлең немесе шығарма құрастырыңдар.
  - 3-топ.** Пікірді, көзқарасты растайтын, қолдайтын немесе жоққа шығаратын дәлелдер келтіріп, «Отан қорғау – біздің азаматтық борышымыз» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Ата-әжелеріңнен естіген не өздерің білетін баталарды жазып, жаттап алыңдар.
2. Берілген өлеңді негізге алып, шығарма жазыңдар.

Еліңді сүй!
 Сүй еліңді!
 Сезім-шың!
 Ел дегенде ет-бауырың езілсін.
 Ел дегенде көкірегің сөгіліп,
 Ел дегенде қаныңды ойла өзіңнің.

Ел дегенде өзегіңді өрт шалып,
 Тұрсын дәйім от-жанарың шоқтанып.
 Ел дегенде ұйқың қашып елегізіп,
 Елмен бірге қуана біл шаттанып.

Елмен бірге заман жүгін мойынға іл,
 Өле-өлгенше ел-жұртыңа қайыр қыл.
 Қара нардай көтеруге ауырды,
 Елің үшін жан беруге дайын тұр.

Ел дегенде асау жүрек ұрғылап,
 Шыбын жаның тұрсын сенің шырқырап!
 Туған Отан – абыз атаң, тұғырың,
 Ғазиз анаң – сарқылмайтын шымбұлақ.

Сенің елің, менің елім – байтағым,
 Байтақ дала – өз өулие, айбатым.
 Бар әлемді құшағына сыйдырып,
 Бауыр басар қасиетін байқадым.

(Ғалым Әріп)

§6.

Экономика – біздің өмірімізде

1. Мәтінді оқыңдар. «Үш жақты күнделік» әдісі арқылы ойларыңды жазыңдар.

Мәтіндегі ең маңызды үзінді	Сол үзіндіге менің пікірім	Соған лайықты мақал

«Экономика» сөзі алғашқы ұғымында отбасы шаруашылығын білдірген. Қазіргі уақытта бұл термин өндіріс, тұтас халықшаруашылығы, қаражат-ақшаға т.б. байланысты айтылады. Біз экономиканы қоғамдық өндірістің жүйесі деп түсінеміз.

Әрбір адам көпқырлы экономикалық қатынас арқылы басқалармен байланыста болады. Ол өнім шығарады, жалақы алады, меншік иесі болады, сатушы немесе сатып алушы рөлін атқарады. Ақша қоғам жасаған материалдық және рухани байлықтан адамның өзіне керегін сатып алуға мүмкіндік береді.

Қоғамдағы әрбір азаматтың пайда табуға, оны иеленуге құқығы бар. Адамның меншігі – оның дене болмысы, білімі, ақыл-ойы мен қабілеті. Интеллектуалды меншігі – ашқан жаңалығы, өзі жасаған өнер туындылары, шығармалары мен ғылыми еңбектері. Жекеменшігі – үй-мүлкі, киім-кешегі, көлігі, саяжайы т.б. Ол өз меншігін пайдаланады, тұтынады, басқа біреуге бере алады, өзінің ұрпақтарына мұра етіп қалдырады. Сондай-ақ өз меншігін қорғайды, дамытады, байытады, тиімді түрде тұтынады...

Адамның кәсібі, тұтыну қажеттілігі, тұтыну қатынасындағы ұқыптылығы, икемділігі оның өмірінде маңызды рөл атқарады. Алған жалақысы немесе қосымша табысы отбасының өмір сүруін қамтамасыз етеді. Демек, адам отбасылық өнімнен қоғамдық өндіріске дейінгі экономикалық қатынасқа тікелей араласады. Адам – өнімді шығарушы ғана емес, оны бөлуші және тұтынушы. Ол – экономикалық өмірдің шешуші тұлғасы.

(«Жалпы экономика» оқулығынан)

2. Үш топқа бөлініп, өлеңмен, әнмен, шешен тілмен әрлеп, берілген отандық компаниялардың тауарларына жарнама жасаңдар.

1. «Фуд-Мастер» компаниясының сүт өнімдері.
2. «Рахат» кондитерлік фабрикасының өнімдері.
3. «Дәулет-Бекет» ЖШС шығаратын ұлттық сусындар.

3. Мәтінді оқыңдар, негізгі ақпаратты анықтаңдар. Ондағы деректерді салыстырып, өз болжамдарыңды ұсыныңдар.

Апа

...Шынымды айтсам, бізді, тіпті бізді ғана емес, ерте-ректе әкемізді, оның іні-қарындастарын асыраған апамның теректен ойып жасаған келісі мен ескі астауы бар еді. Олар апамның төркінінен ала келген аса қымбат заттары болатын. Кейде темір пешке отты маздатып жағып тастап, пештің жырытығынан саулаған жарық түсіп, ала көлеңкелеген қоңыр үйде отырып, апамның әңгімесін тыңдайтынбыз. Тегінде, ол кісі көп сөйлемейтін, тек өз ісімен ғана жүретін, қақ-соғы жоқ, инабатты, жуас адам еді. Дүниеде өсек-аяң, қулық пен сұмдықты білмейтін, тірі пенденің бетіне «әй, сен сондайсың» деп қарамаған, тірі пендеге тілі тимеген, ораза-намазы бұзылмаған, таза да төкаппар әйел еді.

Қазір ойлаймын, егер қазақтың әйелдері атқарар бүкіл ісмерліктің қолөнер институтын немесе фабрикасын ашып, менің апамды бастық сайласа, тұтас бір он саусағынан өнер тамған ұрпақ дайындап шығарар еді. Иә, ол кісі кезінде ешкім елеп-ескермеген, алтын қолды, құдіретті әйел еді. Қазақта осыншалық мықты, осыншалық ақылды әйелдер болғаны қандай жақсы?! Бірақ біздер, XX ғасырдың азаматтары, көп ретте осындай асылымызды байқамай айналып өтеміз. Айырылып қалған соң ғана сан соға өкінеміз. Өзгені қойып, мықтымсып жүрген мына менің өзім сол анам бар кезде неге барлығын: киіз басып, үй тігуді, арқан есуді, тері илеп, өңдеп, киім тігуді, алаша тоқып, өрнектеп сырмақ тігуді, саба, сүйретпе, торсық істеуді тәпіштеп жазып алмағанмын?!

(Оралхан Бөкейдің «Апамның астауы» әңгімесінен)

4. «Апа» мәтіні бойынша тест сұрақтарын шешіңдер.

1. Мәтін мазмұнынан алшақ сөйлем:
  - A) Апамнан ісерлік өнерді үйренем деушілер көп еді.
  - B) Ала көлеңкелеген қоңыр үйде отырып, апамның әңгімесін тыңдайтынбыз.
  - C) Апам тек өз ісімен ғана жүретін жуас адам еді.
  - D) Апам өсек-аяң, қулық-сұмдықты білмейтін.
  - E) Апамның қолы алтын еді.
2. Жазушының апасын іскерліктің фабрикасы мен өнер институтының бастығына лайық санау себебі:
  - A) Шапшаң, ұғымтал, зерек болғандықтан
  - B) Қолөнердің түр-түрін меңгерген ісер болғандықтан
  - C) Туысынан жуас, көнбіс, момын болғандықтан
  - D) Инабатты, ибалы, пысық болғандықтан
  - E) Тәрбиелі, мәдениетті, иманды болғандықтан
3. Апасының келісі мен астауын қымбат зат деп санауының себебі:
  - A) Теректен ойып жасалған соң
  - B) Көп адамдарды асыраған соң
  - C) Ауылда басқа ешкімде болмаған соң
  - D) Ағаштан шебер ойылып жасалғандықтан
  - E) Әкесінен үлкен болған соң
4. Мәтіннің мазмұнына сай келетін даналық ой:
  - A) Сый қылсаң, сыпыра қыл
  - B) Шын жомарт жоқтығын білдірмес
  - C) Қолда барда алтынның қадірі жоқ
  - D) Сыйластықта шекара жоқ
  - E) Арымақ, семірмек – көңілден
5. Мәтіннің соңғы бөлігінде байқалатын автордың көңіл күйі:
  - A) Шаттану, қуану
  - B) Алаңдау, уайымдау
  - C) Сүйіну, риза болу
  - D) Сан соға өкіну
  - E) Аяу, мүсіркеу

5. Қосымша ресурстардан қазақстандық жас өнертапқыштардың ойлап тапқан өнертабыстарымен танысып, қайсысының табысты Startup (ағылш. «іске қосу», «бастап кету») болатынына болжам жасаңдар.

6. Аудиожазбадан (10. mp3) «Ата өнегесі» әңгімесін тыңдаңдар. Мәтінде көтерілген мәселені, автор позициясын талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар. Өз отбасыңда атадан балаға қалған қандай дәстүр, кәсіп, өнер түрлері бар?

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Берілген сөздерді қатыстырып, «Отандық өндірісті дамытайық!» тақырыбында үндеу дайындаңдар.

Отандық экономика, отандық өндіріс, отандық өндіруші, отандық тауар, ішкі сауда-саттық, әлемдік сауда-саттық, отандық өндірушіні қорғау.

2. Елбасы Жолдауындағы ақпаратты пайдаланып, «Еліміздің әлеуметтік-экономикалық табыстарының негізі – бейбітшілік пен ұлтаралық келісім» тақырыбында эссе жазыңдар. Эссе түрін өздерің таңдаңдар.

Қазақстанда табысты жұмыс істеп келе жатқан нарықтық экономика моделі қалыптасты. 2017 жылы еліміз әлемдік дағдарыстың қолайсыз салдарын еңсеріп, сенімді өсу жолына қайта түсті. Қазақстанның қолайлы дамуы орта таптың қалыптасуына мүмкіндік берді. Кедейшілік 13 есе қысқарып, жұмыссыздық деңгейі 4,9% -ке дейін төмендеді.

Еліміздің әлеуметтік-экономикалық табыстарының негізі, біздің басты құндылықтарымыз – азаматтық бейбітшілік, ұлтаралық және конфессияаралық келісім...

(Нұрсұлтан Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 10 қаңтар, 2018 жыл)

§7.

Шешендік шеберлік

1. Мәтінді оқып, Қазыбек бидің шешендік шеберлігіне баға беріңдер.

Мәтіндегі мәлімет туралы пікірлерің қандай?
Автор қандай тұжырымға сендіргісі келеді? Автор ұстанымымен келісесіңдер ме?
Бұл тақырып бойынша тағы қай әдебиеттерден оқыдыңдар?

Қазыбектің қалмақ ханына үш рет елші болып баруы

«Құба қалмақ заманы» деп атанған заманда қалмақ пен қазақтың ел шабысқан дауларын бітістіруде Қазыбек үш рет билік айтқан екен.

Оның бірі – Қазыбектің «Телқоңыр» дейтін тайға мініп, өзге билерге атқосшы боп барғанда айтқан билігі.

Екінші билігінің тарихы мынадай: Қазыбек өзіне қараған елін қалмақтың тіке шабуылынан аулағырақ қонысқа ірге тептіру үшін Сарыарқаның жерін шолып қайтуға кетеді. Соны естіген Қоңтажы дереу қалың қол аттандырып, Қазыбекке қараған елді шаптырып алады. Малмен қоса жүзге тарта ер баланы байлап әкетеді. Оның ішінде Қазыбектің өз баласы Қазымбет те кетеді. Өйткені Қазыбектің тұқымынан біреуді қайтсе де байлап әкелу жөнінде ханның тікелей тапсырмасы болған деседі. Сарыарқаны қоныстыққа ұнатып, елге қайтқан Қазыбек шабылған елін көрген соң, өзі басшы болып қалмаққа екінші рет жол тартыпты.

Қоңтажы хан керегін алып қалу мақсатымен әртүрлі қулыққа салады. Ханның көздегені Қазымбетті қайтармау екен. «Тірі емес» деп, балаға құн төлеу ниетін білдіреді. Қазыбек:

– Жұмыр басты, екі аяқты адамымның өзін қайыр, төрт аяқты бозымның көзін қайыр. Ерім үшін құн алмай өлісемін, бозымның көзі жоқ болса, екі есе құн аламын. Бұл айтқаным болмаса, тал түсте талап аламын дегенде, Қоңтажы:

– «Ерім үшін құн алмай, өлісемін» дегенің жөн. «Бозымның төлеуін екі есе қып аламын» дегеніңе жол болсын! – депті.

– Бозымның төлеуі екі есе болатын себебі – белеңнен шыға келген қалың топтың ішінде оның жарқ еткен айбыны Қоңтажыдай ханды да сескендіреді. Төлеуі толық болса, ендігәрі есте жүреді, – дейді Қазыбек.

Сонымен, қазақ биі бұл жолы да шапқыншылыққа түскен балалармен қоса малдың көзі жоғының толық төлеуін алып қайтады.

Ал енді үшінші билігіне тоқталайық. Осы бітімнен қайтып келе сала Қазыбек елін Сарыарқаға көшіріп, сол жерді атамекендік қоныс етеді. Бірақ әлі де ол қонысқа көшіп болмаған елдің соңғы бөлігін, сондай-ақ Қазыбекке ниеттес Кіші жүздің бір бөлігін Қоңтажы тағы шаптырып алады.

Қазыбекке шабылған елден хабаршы келеді. Қазыбек тағы да қалмаққа тартады. Би бұл жолы Қоңтажының алдына серт қойып, мұндай шапқыншылық ендігәрі қайталанбайтындай етуге немесе біржола бітіспеске аттанады.

Қазыбек Қоңтажының ордасына түсіп:

– О, хан, сен ел шабуды қоймадың, мен елшілікке келуден танбадым, – дейді. Қоңтажы бұған:

– Қазыбек би, дұрыс айтасың, сенің қаршадай 14 жасар күнінде айтқан сөздеріңді естіп: «Шіркін-ай, мынадан бір тұқым алар ма еді», – деп ойлады. Содан Қазымбеттей ұлыңды алдырдым. Бірақ сен келіп: «Ерімнің өзі қайтпай тұрып, бітім етпеймін», – дедің. Не бізге тіліңді кесіп тастап кетпедің. Одан соң менен іргеңді аулақ салып, әрі көштің. Сені қайта бір келтіру үшін мен артта қалған еліңді шаптырып алдым. Ендігі сөздің турасы – сенімен достасуға құмармын. «Даудың артын қыз бітейді, судың артын шым бітейді», – деуші еді. Сондықтан не қыз ал, не қыз бер, – депті.

Қазыбек: «Саған беретін қызым жоқ, қыз берсең, алайын», – дейді. Хан Қазыбектен: «Ұлың нешеу еді?» – деп сұрайды. Қазыбек: «Бір жарым ұлым бар», – деп жауап береді. Хан бұған таңданып: «Бір жарымы қалай? Сенде дығырдай бес ұл бар деп еститін едім», – дейді. Қазыбек: «Менің елге ие болатын ұлым біреу-ақ, аты – Бекболат, соны бүтінге есептедім. Ал мал мен қатынға ғана ие болатын төртеуін есепке алып жүргенім жоқ», – деп ханға қарапты.

Қоңтажы өз қызын беріп, оны Бекболатқа қосуды өтініпті. Қазақ пен қалмақ шапқыншылығы осымен тоқталған екен.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

2. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтінді өздерің білетін мәліметтермен толықтырыңдар.

Түгел сөздің түбі бір...

Майқы би айтыпты дейтін, ел есінде сақталып, мақал, нақылға айналып кеткен аталы сөздерден адамгершілік, арнамыс, ел бірлігін сақтау идеясының самалы есіп тұрады. Ойлы, сары алтындай салмақты сөздердің өз тұсындағы хандарға, би-бектерге бағыштай айтылғаны аңғарылады. Сондай нақылдардың ел аузынан хатқа түскені мыналар:

Алтау ала болса, ауыздағы кетеді,
Төртеу түгел болса, төбедегі келеді.

Ханның биі ақылды болса,
Қара жерден кеме жүргізеді.

Би екеу болса,
Дау төртеу болады.

Дауыл болмай, жауын болмас,
Даулы болған қауым болмас.

Естіге айтқан тура сөз
Шыңға тіккен тумен тең.
Езге айтқан тура сөз
Құмға сіңген сумен тең.

Аспан ашық болса,
Күн шуақты болады.
Хан әділ болса,
Халық ынтымақты болады.

Хан – халықтың қазығы,
Қараша – ханның азығы.

Парақор биге ісің түспесін,
Сараң үйге кісің түспесін.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

3. Мәтіндегі көтерілген мәселеге байланысты пікірталас өткізіңдер. Пікірталастағы мақсатты аудиторияға арналған терминдер мен ұғымдарды талдаңдар.

«Шешен болу үшін туа біткен талант керек» деген ұғым – бүгінгі таңда ақылға сыйымсыз, таяз ойлаудың айғағы. Дарынды болып тумадым деп өкінудің қажеті жоқ, өз ісінің майталман шебері болу – әркімнің қолында, тек жатып ішер жалқаулықтан сақтасын. Халық айтады: «Сөйлей-сөйлей шешен боларсың», – деп. Ғұламалар айтады: «Ақын туа қалыптасады, шешен жүре қалыптасады», – деп. Дегенмен көп көргеннің бәрі – көсем, көп сөйлегеннің бәрі шешен еместігі де аян. Астарында термен келер тәжірибе жатыр.

(Абат Қыдыршаев)

Сөзбен қаймықтыру, сөзден жаңылыстыру, жауларын сөз тыңдарлық жағдайға түсіру – мықты өнер. Ол қару-жарақтан да күшті. Қарсыласыңды қаһарлы сөзіңмен, тапқырлығыңмен, шешендігіңмен иілткенің суырылған қылышты қынабына қайта тықтырғанмен бірдей.

(Мәтжан Тілеужанов)

4. Кестедегі шешендік сөзден түйген ойларыңды өлеңмен не қара сөзбен жеткізіңдер.

Шешендік сөз	Өз ойым
<p>Көш бастау қиын емес, Қонатын жерде су бар. Қол бастау қиын емес, Шабатын жерде жау бар. Шаршы топта сөз бастау қиын, Шешуін адам таппас дау бар. (Бұқар жырау)</p>	<p>Осы жолдардан мен төмендегідей ой түйдім...</p>

5. Көркемдік құралдарды пайдаланып, тақырыпты қорытындылап, пікірлеріңді 10–12 сөйлеммен жазыңдар. Төл сөз бен автор сөзінің тыныс белгісін түсіндіріңдер.

6. «Салиқалы, салмақты ойдың, қызыл тілдің шебері – Қаздауысты Қазыбек би» тақырыбында хабарламалық эссе жазыңдар.

VI

БӨЛІМ

ҰЛТТЫҢ ТАРИХИ ЖӘДІГЕРЛЕРІН САҚТАУ

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Бұл бөлімде сендер:

- Алтын адам, Ботай мәдениеті, Ясауи кесенесі және т.б. өлке тарихынан сыр шертетін ескерткіштердің тарихымен танысасыңдар;
- әңгіме және дөңгелек үстел ұйымдастыруды үйренесіңдер;
- тақырыптарға байланысты өлең, әңгіме, естелік, шығарма жазасыңдар;
- шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс істейсіңдер;
- қазіргі шешендік сөздердің сипатымен танысасыңдар.

Халықтың рухани әлеміне саяхат оның көне ескерткіштерімен, тарихи жәдігерлерімен танысудан басталады.

Өзбекәлі Жәнібеков

Тарихты білу – өзіңді-өзің тану тәрізді қазіргі даму процесіне аса қажет әрекет. Ол прогреске кең жол ашады.

Олжас Сүлейменов

§1.

«Алтын адам» – ұлы даланың тарихи жәдігері

1. Мәтінді топқа бөлініп оқып, тақырыбын, автор көзқарасын, аудиториясын, құрылымын, тілдік ерекшелігін талдаңдар.

Қазақстан жерінен көптеген археологиялық қазба табылған. Көне қалалардың орны халқымыздың бай тарихынан сыр шерткендей. Ал күні бүгінге дейін жоғалмай келген сан ғасырлық тарихы бар қалалар қазір туристердің таңдана аралайтын мекеніне айналды.

1970 жылы Алматы облысындағы Есік қорғанынан «Алтын адам» табылған кезде, алыс-жақын елдердің барлығы елең еткен-ді. Археологиялық олжаны тапқан тарих ғылымдарының докторы Кемел Ақышев басқа ғалымдармен кеңесе отырып, бұл біздің заманымыздан бұрынғы IV ғасырда өмір сүрген сақ ханзадасы деген шешімге келді. «Алтын адамның» бойындағы қаруы да, үстіндегі киімі де түгелдей дерлік алтыннан құйылған. Бұл – киімнің ішіндегі адамның, оның елінің дәулетін көрсетсе, екіншіден, сол кездің өзінде-ақ түсті металлургияның қыр-сырын меңгерген тайпалардың өмір сүргенін дәлелдегендей.

Аталмыш олжаның көшірмесі Алматыдағы Орталық музейге қойылды, кейін қазақ елінің басты символы ретінде басқа елдерге көрмелерге шығарылды.

Екінші «Алтын адам» 1999 жылы Атырау облысының Аралтөбе қорғанынан табылған. Олжаны қазу жұмыстарын тарих ғылымдарының кандидаты Зейнолла Самашев жүргізген. Болат семсеріне қарап, ғалымдар біздің дәуірімізден бұрынғы III ғасырда өмір сүрген сарматтардың көсемі деген қорытындыға келді.

Ал үшінші «Алтын адам» 2003 жылы табылды. Тарих ғылымдарының докторы, профессор Әбдеш Төлеубаев бастаған археологтер тобы бұл олжаны Шығыс Қазақстан облысының Шілікті жазығынан қазып алған. Ғалымдардың пайымдауынша, бұл «Алтын адам» б.з.б. VIII–VII ғасырларда өмір сүрген. Мекен еткен жеріне және үстіндегі құйма

алтыннан жасалған аң-құс белгілеріне қарағанда, сақ патшасына келетін бұл олжа әлі де зерттелуде.

Төлеубаев қорымда батыр емес, патшаның, сақ мемлекетінің байырғы басшысының жерленгеніне сенімді. Оған бағалы киімдері, қорым ішінде көптеген алтын әшекейдің болуы дәлел бола алады.

Міне, сонымен күні бүгінге дейін үш «Алтын адам» табылғанынан хабардар болдыңыздар. Ұлан-байтақ Қазақстан жерінде әлі қанша «Алтын адам» жатқаны белгісіз. Оны зерттеу – уақыттың еншісінде.

(Зейнжамал Досжанова)

2. Ғылыми стильге тән тілдік құралдарды ұтымды қолданып, оқылым мәтініне аннотация жазыңдар. Жазған жұмыстарыңды салыстырыңдар.

Сөз дәлдігі

Сөз дәлдігі – сөздерді тілдегі мағынасына лайық қолдану. Сөз мағыналарын жақсы білген адам сөзді орнымен жұмсай алады. Кейде адамдар сөйлегенде не жазғанда сөзді қате қолданып жатады. Мысалы: *«Арландар» тобынан алғаш болып қол бастаған Теміртас Жүсіпов табандылық танытты. Аппақ қармен көмкерілген тау беткейінде қысқы күннің қызуы көз қарықтырады (газеттен)*. Осы сөйлемдердегі *қол бастау*, *қысқы күннің қызуы* қолданыстарында дәлдік жетіспейді. *Қол бастау* – жорық, соғыс жағдайына байланысты қолданылатын тіркес, дұрысы *жарысты бастаған* болуы керек. Сол сияқты *көз қарықтыратын күннің қызуы* емес, *сәулесі* не *жарығы* болуы тиіс.

Дәл сөйлеуге қажетті алғышарттың бірі – мағыналас сөздерді, олардың деректі, дерексіз ұғымды білдіретін түрлерін талғап, таңдай білу. Мысалы: *жоғары сыныптағы құрдастарым да құттықтап келді*. Өзінен жоғары сыныпта оқитындарды «құрдас» демейді, құрдастардың жастары шамалас болады. Сондай-ақ *еңбек ардагері* деген тіркес бар, ал *жұмыс ардагері* деп айтпаймыз.

Сөз дәлдігі – әдеби тіл стильдерінің (көркем әдебиет, публицистика, ғылыми стиль, ресми стиль) бәріне бірдей қажетті сапа. Осыған орай, бір стильде норма болып есептелетін қолданыстар екінші бір стильде нормаға қайшы болуы мүмкін. Мысалы: *беске бітірді, оқудан құлап қалды* т.б. тәрізділер ресми тіл стиліне сай емес, бірақ сөйлеу тілі үшін қалыпты жағдай болып саналады.

3. Сөз дәлдігін сақтап, берілген сөз тіркестерін қатыстырып, шағын мәтін құрастырыңдар. Аралас құрмаластарды ажыратыңдар.

Археологиялық қазбалар, ерте заман мен орта ғасырлардан қалған ескерткіштер, бізге жеткен жәдігерлер, жасы 17–18 шамасындағы сақ тайпасының көсемі, баскиіміндегі қанатты аттар бейнесі, әшекейлер, қызыл қынапты ұзын семсер, Қазақстанның азаттық символы.

Рецензия (ағылш. *review*) – жаңа туынды туралы мағлұмат бере отырып, оның қысқаша талдамасын және бағасын қамтитын сыни еңбек. Рецензияда рецензенттің өз көзқарасы баяндалып, өз бағасы беріледі, еңбектің жетістігі мен кемшілігі айтылады, кейде оны жетілдіре түсу үшін ұсыныстар жасалады. Рецензия ғылыми негізде, объективті түрде, баршаға түсінікті тілде, шығарманы жазған авторға да, оқырманға да пайда келтіретіндей түрде жазылуы керек.

4. Мәтінді оқып шығыңдар. Ғылыми стильдің тілдік құралдарын қолданып, мәтінге рецензия жазыңдар.

Барыс – Орталық Азияның сәні

XVII ғасырда орыстың тері сататын саудагерлері «Ирбис» сөзін Азия аңшыларынан естіген. Тувада бұл аңды «ирбиш», Жетісуда «ильберс», Қытаймен шектесетін Алматының шығыс жағында «ирвиз» деп атайды. Ал қазақтар оларды жай ғана «барыс» деп атайды.

Барыс – әлі толық зерттелмеген, сыры жұмбақ аң. Ұзын, қалың әрі үлпілдек жүні ашық сұр түсті, тіпті ақ деуге әбден болады, оның үстіне қара әрі ірі дақтар шашыраңқы орналасқан. Дөңгелек басты, дөңес маңдай, тік құлақ, үлкен сары көзді, қара мұрынды, ақ-қара мұртты, жалпақ ерінді.

Барыс Гималай, Памир, Тянь-Шань, Алтай, Үлкен Кавказ таулары мен таулы массивтерді мекен етеді. Шатқалдарда, жоталарда, таудың ең биігінде жүретін ол адам аяғы баспаған жерлерде ғана тыныш өмір сүре алады. Ол 6000 метр биіктікке дейін шыға береді. Жаз мезгілінде өз «шекарасынан» – шатқалды, ағаштары мол жерден төмен түспейді. Ал қыста тау етегіне қарай түсіп, орман ішінде жортуыл жасайды.

Барыс немесе ирбис жалғыз жүргенді ұнатады. Өзі тұйық, дыбыс шығармайды. Кей жағдайда ғана жыртқышқа тән ырылын естуге болады. Сондай-ақ барыстың көру және есту қабілеті ерекше дамыған. Барлық мысықтұқымдастар секілді түнде жортқанды жақсы көреді.

Барыс өте сақ. Көбіне түнде, ымырт түсе бастағанда қорегін іздеуге шығады. Барыстардың күнделікті қайтып келетін тұрағы жоқ. Тек аналықтары – таутандар кішкентай аландарын аяққа тұрғызғанша 1,5–2 айға дейін уақытша үңгірлерді мекендейді. Негізгі қорегі – ешкі, арқар, қабан, марал, елік, қоян, кекілік пен ұлар. Олардың еркіндікте қанша өмір сүретіні белгісіз. Ал зообақтарда 18 жылдай өмір сүреді екен. Олардың бақталасы әрі жауы – қасқыр.

Қазір әлем бойынша барыстың азайып кету қаупі бар. Олар Халықаралық табиғатты қорғау одағының «Қызыл кітабына» және Қазақстанның «Қызыл кітабына» енді. Барыстарды аулауға немесе атуға тыйым салынған. Қазақстанда барыс Алматы және Ақсу-Жабағылы қорығында бар. Мемлекетіміздің символына айналған ортаазиялық барыстың тұқымы жыл сайын кеміп барады.

«Қазақстан-2030» ұзақ мерзімді даму стратегиясында Елбасы барысқа айрықша сипат берді. Стратегиялық бағдарламада еліміздің символы ретінде барыстың не үшін таңдалғанын Әбіш Кекілбаев былай түсіндіреді: «Президент барыстың бейнесін кездейсоқ алып отырған жоқ... Барыс – дербес, төкаппар, мейлінше сақ, бірақ қорқақ емес, барынша батыл, бірақ өзгелерге қиянат жасап, біреудің мекені мен жеміне көзін алартпайтын, басқаларға жоқтан өзгеге бола азу көрсетіп, тырнақ батыруды білмейтін, бірақ өзінің есесін де ешкімге жібермейтін, төңірегіндегілерге ақырып-бақырмай-ақ, айрықша шалымдылығымен өзін сыйлата алатын текті жануар».

(Дайындаған Айнұр Жалмағанбетова)

- 5.** Көтерілген мәселелерді жан-жақты ой елегінен өткізіп, терең зерделеп, халқымыздың өткені мен бүгіні және болашағы туралы сұхбат құрыңдар. Көпшілік алдында шешен сөйлеп, тыңдаушыларға ықпал ете білген сыныптастарыңды анықтаңдар.

- 6.** Сөз дәлдігін сақтап, «Алтын адам – Қазақстанның ең құнды жәдігері» тақырыбында презентация дайындаңдар.

§2.

Жылқыға жүген салған жер

1. Суретті көргенде қандай ойға келдіңдер? Жылқы малының халқымыздың тұрмысындағы рөлі қандай?

2. Мәтінді оқып, стилі мен жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Ботай мәдениеті

Ботай – ертедегі Еуразия жылқы өсірушілерінің ғажайып қонысы. Ескерткіш 15 гектар алаңды алып жатыр. Бұл мәдениеттің өмір сүру уақытты б.з.б. V–IV ғасырларда өтті. Зерттеулердің тарихи маңызы – жылқыны алғаш қолға үйретудің жер жүзінде ең басты орталығы Қазақстан болып саналуында. Тастан, ағаштан және балшықтан жасалған ботайлықтардың қонысы дөңгелек пішінде болған. Жоғары жағынан түгін шығатын қазақтардың киіз үйлеріне ұқсас. Археологиялық Ботай ескерткіші ЮНЕСКО қорғауына алынды.

Мұнда 60 000 сүйек пен тастан жасалған бұйымдар, тастан жасалған балталар мен пышақтар, жебе және найза ұштары, сүйектен жасалған инелер, қыштан жасалған ыдыстар және т.б. табылды. Ғалымдарды табылған ат сүйектерінің көптігі таңғалдырған. Жұмысқа аңдар сүйегін зерттейтін ғалым-остеологтер шақырылды. Олар ауқымды істер атқарды. 133 мыңдай жылқы сүйектері зерттелді. Нәтижесінде анықталғаны – Ботай аттары бұрын белгілі жылқылар

түріне жатпайтын болып шықты. Ботай аттарының сүйегі өзге де ежелгі аттар сүйегінен ерекшеленіп тұрды. Ғалымдар бірауыздан «Ботай аттары қолға үйретілген» деген пікірді ұстанды. Олар далада жүрген жабайы жануар еместігін айтады. Жылқылар үй шаруасында, аң аулауда қолданылған. Күні бүгінге дейін «жылқылар қолға кеш үйретілген» деген пікір айтылған еді. Ботай қонысынан табылған материалдарға әлемнің барлық ғалымы қызыға бастады.

Ботай жылқысын зерттеп білуге Солтүстік Қазақстан облысына Новосібір, Мәскеу, Англия, Германия ғалымдары келді. Олар Ботай қонысы Еуразия даласындағы малшаруашылығының орталығы болған деген ортақ пікірге келді. Ғалымдар Ботайды 28 жыл бойы зерттеді. Алайда Ботай жері сақтаған жұмбақтар әлі де толық ашылған жоқ.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясы, 2-том)

3. Ғылыми стильге тән тілдік құралдарды пайдаланып, «Ботай мәдениеті» мәтінінің тезисін жазыңдар.

4. Мәтінді оқып, алдыңғы мәтінмен салыстыра талдаңдар.

«Ботай мәдениеті» мәтіні	«Жылқыбұлақ басында» мәтіні
Тақырыбы	
Автор көзқарасы	
Көзделген аудиториясы	
Құрылымы мен тілдік ерекшелігі	

Жылқыбұлақ басында

...Бір қызығы, Нәсір ата Марданкөкті ауылдағы топ жарысқа қостырмайды. Көз тиіп қала ма деп қорқады. «Құсқанат жүйрікке көз тисе, қанаты қайырылып, тұяғы мүжіледі», – дегенді көп айтады. Қатарласа жарысатын ешкім болмағандықтан, Марданкөктің ащы тері алынғанша шабамын. Жарықтық оңай терлейтін жануар емес. Қарабас тауына бір барып келген күннің өзіне көкірегінен шым-шым ғана тер

шығады. Ал Нәсір атаның көңілінен шығу үшін аттың үсті малмандай су болуы керек. «Бәйгені аламын десең, сүйек тері шыққанша шап», – дейтін. Оның үстіне аттың терін иісінен сезетін ақсақалдың көңілінен шығу тіпті де қиын...

Біз ауыл жұрты түгелдей дерлік жиналған Наурыз алаңының дәл ортасындамыз. Биыл мерекеге арнап тігілген киіз үйлердің қарасы тым көп. Ана бұрышта ауылдың үлкендері бірін-бірі жамбасқа алып, түйе палуанды анықтай алмай жатыр. Бұл ойындардан кейін тай жарыс, жорға жарыс, құнан бәйге бар.

– Қасым, ей, Қасым, – деп, жаныма Нәсір ата далақтай жүгіріп келді де: – Анау тұрған Қарагерді көрдің бе? – деп, қолын соза топталып тұрған жылқыларды нұсқады.

– Қайсысы, ата, анау тұрған ай қасқа ма?

– Соның сол жағындағы. Терлігі жасылы.

– Бойы неткен сұңғақ...

– Аты – Қарақұйын. Семейден келіп отыр. Бұл бәйгеде Марданкөктің басты қарсыласы – сол. Содан көзді алма, – деп әжімді маңдайын қасыды.

Ауыл халқы бәйге өтетін алаңға жиыла бастады. Сол сәтте жалау ұстаған жалпақ мұрын, шегір көз жігіт ағасы қолын төмен сермеді. Мен тебініп үлгерместен, жанымдағы жылқы біткен топырақ шаша алға ұмтылды.

Біз жарыса шауып, қызыл кезеңнің басына шықтық. Енді ауылға қарай құлдилаймыз. Нағыз бәйге сонда басталмақ.

Марданкөкке қамшы сала бастадым. Ол болса ышқырына алға ұмтылды. Шапқанда қос аяғына көз ілеспей, орғытып келеді. Қарақұйын қасымда. Мен үсті-үстіне қамшы бастым. Кенет ауаға шалынды ма білмеймін, Марданкөк тақыр жерде еңкейе келе, созыла жығылды. Мен әупірім жерге алға ұштым. Мен орнымнан қарғып тұрып, қара жерде жамбастай жатқан Марданкөкке қарай бар екпініммен ұмтылдым. Бар ойым – аяғы сынса, жүгенін сыпырып алып, мәреге қарай жүгіру. Қарасам, аяғы сап-сау.

– Марданкөк, тұр, тұр, – деп жылқының басынан ұстап, жылап жібердім. Сөйтіп жүргенде қасымнан екі тұлпар қатарласа шауып өте шықты. Көзімнің жасы тоқтамай, ат үстінде еңкілдеп келемін. Мәреден төртінші болып көріндім...

(Темірлан Қылышбек)

Әңгіме және дөңгелек үстел

Пікірталас түрлері көп. Бір мүддені көздеген жандар әңгімелесіп, пікір алмасады, белгілі бір тақырыпты талдап, талқылайтын ақпараттық-насихаттық сипатындағы кездесу-сұхбаттар өткізіледі.

Пікірталасқа бастайтын пікірлесудің қарапайым түрі – әңгіме, ал жоспарлы түрде өткізілетін жүйелі түрі – дөңгелек үстел.

Әңгіме

Мақсаты	Белгілі бір тақырып төңірегінде жиналған көпшіліктің сұрақ қойып не өз пікірін айтуына мүмкіндік беру. Мұнда қатысушыға өз пікірін білдіруіне еркіндік беріледі.
Ерекшелігі	Жоспарлы түрде болмағандықтан, күтпеген сұрақтар қойылып, жеке бастың мүддесін көздейтін пікірлер айтылуы орын алады. Жүргізуші пікірталас мәдениеті талаптарын сақтай отырып, мәселені ушықтырмай шешуі тиіс.

Дөңгелек үстел

Мақсаты	Белгіленген тақырып, талқыланатын жоба құжат бойынша арнайы маман шақырылып, алдын ала ойластырылған жоспар бойынша жүргізіледі. Сұрақтар да алдын ала берілуі мүмкін.
Ерекшелігі	Дөңгелене отырған топтың осы мәселеге қызығушылығын, өзін толғандыратын нәрсе туралы толық мәлімет алу мүмкіндігін қамтамасыз ету қажет. Арнайы маман мен тыңдарманның қарым-қатынасы пікірталас мәдениетіне сай орын алуы керек.

Жылқы малының жасына қарай атаулары	
Құлын (жас төлі)	
Жабағы (6 айлық)	
Тай (1 жастан асқан)	
Аталығы	Аналығы
Құнан айғыр (2 жастан асқан)	Құнажын байтал (2 жастан асқан)
Дөнен айғыр (3 жастан асқан)	Дөнежін байтал (3 жастан асқан)
Сәуірік айғыр (3–4 жастағы, үйірге салынбаған)	Бесті бие (4 жастан асқан)
Сақа айғыр (10–11 жастағы)	Қасабалы бие (7–8 жастан асқан)
	Кәртамыс бие (10 жастан асқан)

5. Жылқының түсіне және т.б. белгілеріне қарай берілген атауларын білесіңдер ме? «Артық болмас білгенің» айдарымен берілген мәліметті пайдаланып, өзара пікірлесіп, әңгіме өткізіңдер.

6. Жылқы малына қатысты мақал-мәтелдерді қатыстырып, «Тұлпар желіде танылады» тақырыбында шығармашылық жұмыстың бір түрін (өлең, әңгіме, шығарма) орындаңдар.

- Жүйрік атқа жел қамшы.
- Жүйрік ат – бірде ат, бірде қанат.
- Сұлу аттың көркі – жал.
- Тұлпар желіде танылады.
- Жүйрікке озудан қалу қиын.
- Қазанат қамшы салдырмайды.

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Халық ауыз әдебиетіндегі батырлардың тұлпарларын сипаттап, эссе жазыңдар.
2. Райымбек батырдың батасын жаттап алыңдар. Өздерің де осы үлгімен шағын бата құрастырыңдар.

Жасы үлкенге айтарым:
 Адал болсын ұланың,
 Асқақ болсын ұраның!
 Ұл-қызың тұрсын желкілдеп,
 Туың тұрсын желпілдеп!
 Берік болсын бірлігің,
 Бірлігің – ол тірлігің!
 Ұлдарыма айтарым:
 Атаң, анаң, ел-жұртың –
 Бәрі сенің ардақтың,
 Ардақтыңды аяла!
 Туған жердің топырағы –
 Халқыңның қасиетті тұрағы.
 Тұрағыңды тоздырма,
 Жаттың қолын создырма!

§3.

Көне тарихтың куәсі болған құнды жәдігер – Қожа Ахмет Ясауи кесенесі

1. Сурет бойынша білетін ақпараттарыңмен бөлісіңдер.

2. Мәтінді оқып, стилін анықтаңдар. Құрылымын мен тілдік ерекшелігін талдаңдар.

Киіз үй, шаңырақ және қазан туралы

Қазақ тұрмысына тән киіз үй, шаңырақ, ошақ, қазан, табанан тағы басқа заттардың ежелден терең мәні бар.

Әкемнің қызметіне байланысты бала кезімізде көп көшіп-қондық. Әрине, қазір еске алғанда үй жығып, үй тігу, көшу, жаңа қонысқа орналасу, әкемнің жерошақ қазып, анамның қазан орнатуы кинодағыдай болып көрінгенімен, ол кезде романтикасынан гөрі қиындықтарының көп болғанын түсінемін. Үй тігу, кереге керу, шаңырақ көтеру, уық шаншу, туырлық жабу, белдеу тарту сияқты жұмыстарға шамамыз келгенінше қолғабыс жасайтынбыз. Сонда әжем, біз біліп жүрсін деді ме екен, шаңырақты көтергенде бақанның екінші

ұшы тиген жерге, яғни үйдің дәл ортасына ошақ орналасуы керектігін айтатын.

Келе-келе үлкен үйдің қасына жапсарлас етіп кішкене үй тігіліп, ошақ сонда орналастырылатын болды. Бүгінгінің тілімен айтсақ, қонақбөлме мен асбөлме сияқты.

Ошақтың бос тұрмауы керектігін де сол кезде естіген едім. Анам да ошақты қойған соң, бірден қазанды орнатып, ішіне сүт құйып, пісіретін. Кейде су құятын. Жалпы, ырымшыл халық болғандықтан, қазанның бос тұруы жаман ырымға саналатынын мен кейіннен білдім.

Қазан – «құт» деген түсінікті беретін символ. Көшпенділер өмірінде қазанның орны бөлек. Қазансыз отбасы жоқ, ошақ та жоқ, үй де жоқ. Қазақтың қазанды қатын-баламен бірге атайтыны, Махамбеттің «қара қазан, сары бала қамы үшін егеулі найза қолға алғаны» соны көрсетеді. Қазан қыз жасауының міндетті бұйымы болғаны да көп жайды аңғартады. Қайда көшсе де қазанын тастамайтын ғұрып бүгінге дейін жалғасып келеді.

Қазақ халқы үшін қазан бірлік пен қонақжайлылықтың нышаны іспетті. Қазанды татулықтың белгісі ретінде танытатын аңыздардың бірі «жауласқан мың батырдың найзасының ұшы ерітіліп, қазан құйылған екен» деп басталады. Бұл – қазанның татулықтың, береке-бірліктің символы ретінде танылуының негізділігін орнықтыра түседі.

Қазанның бізге жеткен керемет үлгісі – Түркістандағы Қожа Ахмет Ясауи кесенесінде тұрған қасиетті Тайқазан. Өмір Темір заманынан қалған құнды жәдігер ұзақ жылдар бойы Эрмитажда тұрып, жұртшылықтың талабы бойынша елге қайтарылғаны белгілі.

Ғылыми деректер бойынша, бұл қазан 1399 жылы 25 маусымда Түркістан қаласының батысында 27 км жерде орналасқан Қарнақ елді мекенінде, сирек кездесетін жеті түрлі асыл металдың (мыс, мырыш, алтын, күміс, қола, қорғасын, темір) қоспасынан құйылған. Қазанның салмағы – 2 тонна, сыйымдылығы – 3 мың литр, биіктігі – 1,60 метр, диаметрі – 2,42 метр. Тұғырының биіктігі – 0,54 метр, диаметрі – 0,607 метр.

Кесенедегі Тайқазан «сақ» типтегі қазанға жатады. Алып қазан жасау көне сақ, ғұн, үйсін дәуірлерінен жалғасып келген дәстүр екенін деректер мен айғақтар растайды. Елдік санасы биік, отбасылық құндылықтарды жоғары ұстанған халқымыз үшін қазан береке мен бірліктің, молшылықтың, елдіктің нышаны болған. Бұл күнде Тайқазан өзінің құтты орнында, қазақ халқының, Қазақстан атты үлкен шаңырақтың, қала берді күллі түркі жұртының берекесінің, тыныштығы мен бірлігінің нышаны қызметін атқарып тұр.

(Камал Әлпейісованың «Үшкір бұрыштарға ұрынбай өмір сүру философиясы» мақаласынан)

3. Үзіндіні оқып, тақырыбын, мақсатты аудиториясын, құрылымын, тілдік ерекшелігін алдыңғы мәтінмен салыстыра талдаңдар.

Отырар қаһармандығы немесе жеңілген жеңімпаз туралы дастан

– Даңқың қайда төске өрлеген?

Екі жүз мың әскерменен

Алты ай бойы кіп-кішкентай

Отырарды ала алмау,

Алты ай бойы Отырардың осал тұсын таба алмау –

Ойы – дауыл, сезімі – аспан,

Тек жеңіспен көзін ашқан

Менің алғыр ұрпағымның сүйегіне зор таңба.
 Намысыма сызат түсті мына сенің арқаңда, –
 Деп Шыңғыс хан Шағатайға оқты көзін қадады.
 – Осы өкініш мені де өртеп барады.
 Отырардың бақытына орнаған
 Болар, бәлкім,
 Алдырмай тұр зор қамал.
 Бірақ, әке, жүргенім жоқ аянып,
 Қанша үмітім желге ұшты,
 Қанша әскерім жер құшты.
 Дала жатыр қызыл қанға боялып,
 Егер бүкпей баяндасам шындықты,
 Рухы – өр,
 Тәні – бекем,
 Бұл бір қайсар халық екен,
 Тірліктен де артық қойған бірлікті.
 Жүрегінде ыза табы қалмағандай бір мысқал:
 – Шалалаусың, – деп жымыды Шыңғыс хан.
 – Сақталмауы мүмкін емес зерденде,
 Сен тоғызға келгенде,
 Ұлу жылы,
 Үкітайдың тойында
 Оқ өтпейтін алып батыр жайында
 Ертек айтқам оңашалап өзіңе,
 Сол ертекті неге алмадың пайымға?
 – Кешір, әке, балалық па,
 Зерсіздік пе, шалалық па?
 Тек нобайы ғана қапты ойымда.
 – Жә, ендеше, түсірейін есіңе.
 Жомарт, аңқау сайын дала төсінде
 Сан мың әскер жеңбеген өр алыпты
 Бір-ақ адам табанына салыпты.
 Өлгі алыптың кеудесінде бармақтай
 Оқ өтетін осал жері болыпты.
 Даңқ кімнің күліп тұрса басында,
 Сатқындық та бұғып жүрмек қасында,
 Айлакер жан соны жазбай таныпты.
 Қай кезде де айла кескен нарықты.
 Жақын барып үңілместен жауыңа,
 Шығам деме, ұлым, жеңіс тауына,

Адам аз ба күшке сеніп адасқан?
 Жауың мықты,
 Бұған, сірә, таласпан.
 Әр мықтының осал жері болмай ма?
 Болса қайсы,
 Оған бастар жол қайда?
 Ал бұл сұрақ бар кез сенің жүру керек басыңда,
 Менің күллі жеңісімнің құпиясы – осында!
 Көңілінен күрт серпіліп наласы,
 – Ұқтым, әке, – деп жымыды баласы.

(Мұхтар Шаханов)

4. Қазақстан тарихынан алған білімдеріңе сүйеніп, сұрақтарға жауап беріп, дөңгелек үстел өткізіңдер.

1. Александрия кітапханасы 391 жылы өртке оранған соң, он ғасырға жуық уақыт әлемдегі ең үлкен кітапхана қай қалада орналасты?
2. Бұл кітапханадан қазақтың қай ғұламасы білім алды?
3. Ондағы құнды жәдігерлер қай жылы кімнің шабуылы кезінде жойылды?
4. Әлемдегі ең үлкен кітапхананың Римде емес, Парижде емес, қазақ даласында жұмыс жасап, білім нәрін сепкені сендерде қандай сезім тудырды?
5. «Рухани жаңғыру» бағдарламасы аясында ұлттық жәдігерлерімізді сақтау, жойылып кеткендерін қалпына келтіру, оларды насихаттау мақсатында қандай іс-шаралар атқарылып жатыр?

5. Ғылыми стильдің ерекшеліктеріне сай тілдік құралдарды қолданып, алғашқы оқылым мәтініне аннотация, соңғы мәтінге тезистік жоспар құрыңдар.

Ой айқындылығы

Сөз дәлдігімен тікелей байланысты ұғымдардың бірі – ойдың айқындылығы. Сөз дәлдігі жекелеген сөздер мен тіркестердің қолданысына байланысты болса, ой айқындылығы тұтас сөйлемнің мағынасына қарай ажыратылады және сөйлеушінің әдеби тілінің байлығы мен нормасын жетік білуімен, грамматикалық формаларды орынды қолдануымен өлшенеді. Сөйлеуші сөздердің табиғи мүмкіндіктерін: тура мағынасын, көпмағыналылығын, синонимдік, антонимдік, омонимдік қасиеттерін кең түрде пайдаланумен бірге, сөздерді ауыспалы мағынада, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді орынды қолдана білмесе, ой айқындылығына нұқсан келеді.

Мысалы: *Қасымды айтып жіберші, тезірек үйге кірсін! Үйде баласын жалғыз тастап, «қой да тыныш» дейтін ата-ана бар.* Алғашқы сөйлемде табыс септігінің *-ды* жалғауы барыс септігінің *-ға* жалғауының орнына қолданылғандықтан, сөйлемнің алғашқы бөлігіндегі ой айқын емес. Ал екінші сөйлемде «Қой да тыныш, қойшы да тыныш» мәтелін түгел қолданбағандықтан, ой айқындылығына нұқсан кеп тұр. Сол сияқты «Қор (қаражат) болмағанда қор болғандай екен» (газеттегі мақала атауы) сөйлемінде омонимдерді орынсыз қабаттастыра қолдану да мағына айқындығын көмескілейді.

6. Сөз дәлдігін, ой айқындылығын және мәтін нормаларын сақтап, «Көне тарихтың куәсі болған құнды жәдігерлер» тақырыбында шығарма дайындаңдар.

7. Төмендегі суреттерді пайдаланып, Шығыс моншасы туралы хабарламалық не сипаттамалық эссе жазыңдар.

§4.

«Қазақстанның киелі жерлері»
картасы

1. Мәтіндерді 4 топқа бөлініп оқыңдар. Тезисін жазу мақсатында негізгі ақпаратты іріктеңдер.

Тараздың ежелгі ескерткіштері

Ақыртас – VIII–IX ғасырларда салынған қорған. Тараз қаласына 40 км жерде, Ақшолақ теміржол бекетінен 6 км оңтүстікте орналасқан бұл кешен соңғы 130 жыл бойы зерттеліп келеді. Қазір де онда археологиялық жұмыстар жүргізілуде.

Кешеннің тастан жасалып, пішімі малға шөп салатын ақырға ұқсас болуына байланысты «Ақыртас» деп аталған. Ол алыстан көрініп тұруы үшін таудың үстіне төртбұрышты етіп салынған. Қазіргі кезде қабырғаларының сақталған сілемдері 140 метр шамасында. Ірі тас блоктардан қаланған. Қорғанның 4 қақпасы бар, біреуі – солтүстікте, үшеуі – оңтүстікте. Тұрғын үйлер ауланың ішіне топтастырыла салынған қызмет көрсететін және шаруаға қажетті бөлмелер кешенінен тұрады. Ауланың түпкі жағында Ақыртас иесінің жатын бөлмесі мен қонақтарға арналған бөлмелер орналасқан. Солтүстік есік жақтағы үйлер қызмет ететін адамдар мен күзетшілерге, бір бөлігі ат қораға арналған. Су қоймасы бар орталық аула, әскерлерге арналған алаң, жарлықтар жарияланатын немесе діни рәсімдер атқарылатын арнаулы орындар болған.

Маңғыстаудағы Бекет ата кесенесі

Бекет ата ескерткіш ғимараттары – Маңғыстау, Үстірт, Жем бойындағы Бекет ата есімімен байланысты жерасты ғимараттарының ортақ атауы. Олар туралы халық жадында сан алуан аңыздар сақталған.

Бекет ата Мырзағұлұлы (1750–1813) – әулие, халық батыры, көреген абыз, ағартушы, сәулетші. Туып, өскен жері – Маңғыстау өңірі. Бекет атаның білімдарлық, батырлық, әділдік,

еңбексүйгіштік, көріпкелдік қасиеттері өз дәуірінде ерекше танылған. Халық оны айрықша қадірлеп, әулие тұтқан. Адайлар өзінің ұранына айналдырған. Халық Бекет атаның өмірін, қысылғанға жар болған ерекше қасиетін, әулиелігін ықыласпен әңгімелеп, ұрпақтан ұрпаққа ұластырған.

Бекет атаның бес мешіті бар. Оның бірі – Оғыландыда, екіншісі – Бейнеуде, үшіншісі – Жем бойында, төртіншісі – Арал жағасындағы Баялыда, бесіншісі – Маңғыстау ауданындағы Тобықтыда. Бекет ата бұл мешіт-медреселерде Құдайға құлшылық еткен, бала оқытқан.

(«Алаштың ардағы» елтанымдық және тілтанымдық жинағынан)

Алтайдың қазыналы қойнауы құпияға толы

Алтайдың құпияға толы қойнауы адамзат баласын таңдандырумен келеді. Бұл жолы да Қарақаба жазығында қазақ археологиясына тың жаңалықтар қосылды. Археолог, тарих ғылымдарының докторы Зейнолла Самашев мырзаның айтуынша, биылғы қазба жұмыстарының кезінде бұған дейін табылмаған, кездеспеген жаңа археологиялық ашылулар болды. Соның бірі – жас баланың мүрдесі. «Бұл табылған қорым көне түркі дәуіріне тән. Шамамен VII–VIII ғасырларға келеді. Жерлеу рәсімі былай атқарылған: алдымен, осындай көлемде шұңқыр қазып, оған жылқыны қойған. Бір жақ шетіне лақат жасаған да, оған адамның өзін жерлеген. Оның үсті жабық тұратын болған», – деп түсіндірді археолог ғалым. Мүрденің ер бала екенін, құлағында екі сырғасы болғанын, ол сырғалардың күмістен жасалғанын тілге тиек етті. Бұған дейінгі қорғандарды қазған кезде үлкен, егде кісілердің табылғанын ескерсек, жас баланы жерлеу ғұрпы алғаш рет кездесіп отыр.

(Заңғар Кәрімхан)

Бесшатыр – Жетісудың киелі жері

Бесшатыр – Алматы облысындағы Іле өзені жағалауында, Желшағыр тауының бөктерінде орналасқан көне қорымдар, сақ дәуірінің аса ірі ескерткіші. Бесшатырды 1957 және

1959–1961 жылдары Жетісу археологиялық экспедициясы (жетекшісі К.Ақышев) зерттеді. Қорым құрамында үлкенді-кішілі 31 оба бар. Олар батыстан шығысқа қарай 1 км, солтүстіктен оңтүстікке қарай 2 км болатын алқапты алып жатыр.

21-і таспен, ал 10-ы қиыршық тас араласқан топырақ үйінділермен жабылған. Қорым шартты түрде екі бөлікке (солтүстік және оңтүстік) бөлінеді. Солтүстік топқа Бешатыр зиратының ең үлкен екінші және үшінші обалары кіреді.

Зерттеу барысында 18 оба қазылды. Олардың үшеуі – үлкен, қалғандары – орташа және кіші обалар. Алынған ғылыми деректер ежелгі сақтардың әлеуметтік топтарға жіктелуі, шаруашылығы, тұрмыстық салт-дәстүрлері, діни наным-сенімі, архитектуралық жетістіктері, тұтынған қару-жарағы мен құрал-жабдықтары жайлы құнды мәліметтер береді.

(«Қазақ энциклопедиясы», 2-том)

2. Ғылыми стильге тән тілдік құралдарды қолданып, оқылым мәтіндерінің тезисін немесе аннотациясын жазыңдар.

3. Мәтінді түсініп оқыңдар. Тақырыбын, автор көзқарасын, құрылымын, тілдік ерекшелігін алдыңғы оқылым мәтіндерімен салыстыра талдаңдар.

Томирис (Тұмар) ханша (б.з.б. 570–520) – күнгеі түркі сақтардың ел билеген атақты әйел патшаларының бірі. Грек жазбаларында оның елін «массагет» деп атайды. Тұмар ханша есімінің тарихқа еніп, әлемге танылуы Ахемен әулетінен шыққан, «төрт құбыланың тұтас билеушісі» атанған парсының әйгілі патшасы Кирдің (б.з.б. 558–530) Орта Азияға басқыншылық жорықпен келген, «жеңілуді білмейді» деп дәріптелген әскерін ашық шайқаста тас-талқанын шығарып жеңуімен тікелей байланысты.

Мемлекетінің аумағын тойымсыздықпен кеңейте беруді ойлаған Кир патша батыс елдеріне аттанбас бұрын әуелі шығыс жағын қауіпсіздендіру мақсатымен күнгеі түркі

сақтарды бағындырып алуды көздейді. Сөйтіп, сақ еліне елші аттандырып, олардың ханшасы, сол кезде күйеуі өліп жесір отырған Тұмардың өзіне тұрмысқа шығуын сұрайды. Бұл – Кирдің сақтармен соғысуға іздеген желеуі еді.

Тұмар ханша Кирдің ұсынысын қабылдамай тастайды. Осыны сылтау еткен Кир өзінің жауынгерлерін шығысқа қарай қаптатады. Аракс дариясына жетіп, өзен үстінен қалқыма көпір салуды әмір етеді.

Өздерін жаулап алуға келген парсылардың әр қадамын алыстан бақылап, біліп отырған Тұмар ханша олардың дариядан өту үшін көпір салғалы жатқанын естіп, Кирге арнайы жаушы жібереді. «Мидиялықтардың патшасы! – дейді жіберген жаушысы арқылы Тұмар ханша Кирге. – Ниетіңнен қайт. Өнбес істі қума. Егер алда-жалда соғыспай қоймаймын десең, онда көпір салып, уақыт өткізіп, әуре болма. Дарияның біз жақ бетіне шығып соғысамын десең, біз үш күншілік жерге кетіп, жол ашайық, ал дарияның арғы жағында соғысамын десең, сен үш күншілік жерге шегін. Қалауыңа қарай өзің шеш».

Кир дарияның сақтар жағында соғысуды ұйғарып, шешімдерін Тұмарға хабарлайды. Сақтар уәделерінде тұрып, үш күншілік жерге шегініп кетеді. Олардың кеткеніне анық көз жеткізгеннен кейін Кир бүкіл әскерін дарияның арғы бетіне өткізіп, сақтардың шабуылдаушы тобын алдап қолға түсіріп, түгел қырғынға ұшыратады. Осы топтың басшысы, Тұмар ханшаның ұлы Спаргапты тұтқынға алады.

Сүйікті ұлы мен шеп бұзар жауынгерлерінің қайғылы хабарын алған Тұмар Кирге жаушы жіберіп, оған өзінің соңғы сөзін жеткізеді. «Қанқұмар Кир! Жеңіске желікпе. Айла-тәсілмен біраз жауынгерімді опат еткеніңді қанағат тұтып, ұлымды өзіме қайтар да, есен-сауыңда жөніңді тап. Егер өйтпесең, Тәңірдің атымен ант етемін, қанға қаншама тойымсыз болсаң да, адам қанын шөлің қанғанша ішкізермін!»

Бар аңсары біреудің елін шауып, олжаға батып, атағын шығаруға ауған Кир ханша ақылын тыңдамай, өзінің шайқасатынын айтып, Тұмардың жаушысын кері қайтарады.

Тұтқынға түскен Тұмардың ұлы Кирден аяқ-қолын босатуын өтінеді. Қолдан бұғау, аяқтан кісен алынысымен, ол қасында тұрған парсы жауынгерінің қаруын жұлып алып, өзін-өзі өлтіреді.

Келесі күні екі жақтың арасында бұрын-соңды көз көріп, құлақ естімеген сұрапыл қырғын соғыс басталады. Ақырында далалық ұрыс тәсілін тиімді пайдаланған сақтар парсылардың әскерін түгел дерлік жусатып салады. Қоршауға түсіп, бас сауғалар мүмкіндігінен айырылған Кирдің өзі де жауынгерлерімен бірге айқас алаңында қаза табады. Тұмар ханша шайқас аяқталған соң, сарбаздарына Кирдің денесін таптырып алып, басын кестіріп, қан толтырылған меске салып тұрып: «Тірі қалдым, сені жеңіп шықтым демесем, жар дегендегі жалғыз ұлымды аярлықпен қолға түсіріп, сен менің түбіме жеттің, жауыз! Енді Тәңірге берген сертімді орындап, басыңды қанға бөктіріп, шөліңді қандырғаннан басқа амалым жоқ», – дейді.

Осылайша күнгей сақтар өздерін жаулауға жасанып келген басқыншыларды жеңіп, елінің тәуелсіздігін сақтап қалады. Тұмар ханша елбасылық ұлы тұлғасымен, қолбасшылық асқан ерлігімен тарихқа енеді.

(«Қазақстан» ұлттық энциклопедиясынан)

4. Алдын ала жоспар құрып, сұрақтар дайындап, «Қазақстанның киелі жерлері – ұлттық мақтанышымыз» тақырыбында дөңгелек үстел өткізіңдер.
5. Мәтін нормаларын (мәтін құрылымы, азатжол, мәтін бөліктері, тақырып) сақтап, «Тұмар ханша – тарихи тұлға» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.
6. Ата-анаңның туған жеріндегі тарихи жәдігерлер туралы мәлімет жинап, презентация немесе ойтұжырым дайындаңдар.

§5.

«Ұлы даланың жеті қыры.
Архив-2025» бағдарламасы

1. Елбасының «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласы бойынша жасалған графиктік ақпаратпен танысып, ойларыңды ортаға салыңдар.

Тарихи сананы жаңғырту

1. Архив-2025
2. Ұлы даланың ұлы есімдері
3. Түркі әлемінің генезисі
4. Ұлы даланың ежелгі өнер және технологиялар музейі
5. Дала фольклоры мен музыкасының мың жылы
6. Тарихтың кино өнері мен телевизиядағы көрінісі

«Архив-2025» жеті жылдық бағдарламасы

- Тарихшылар мен мәдениеттанушылардан құрылған арнайы топтардың отандық және шетелдік ірі архивтермен өзара ықпалдастықта болып, іздеу-зерттеу жұмыстарын жүргізуі
- Қалың жұртшылыққа қолжетімді болуы үшін архив деректерін белсенді түрде цифрлық форматқа көшіру
- Мектептер мен өлкетану музейлерінің жанынан тарихи-археологиялық қозғалыстар құру

2. Мәтінді мұқият оқындар. Құрылымы мен тілдік ерекшелігін графтік мәтінмен салыстыра талдаңдар.

Ұлы даланың жеті қыры

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Ұлы даланың жеті қыры» атты мақаласында халықты тарихқа құрметпен қарауға және зерделеуге, өткеннен сабақ үйренуге шақырады. Себебі әр халықтың шежіресі қаһармандыққа, жеңістер мен трагедияға толы, оны сол күйінде қабылдаған абзал. Ол үшін ғылыми тұрғыдағы көзқарас қажет.

«Ұлы даланың жеті қыры» мақаласы екі бөлімнен тұрады. Алғашқысы «Ұлт тарихындағы кеңістік пен уақыт» деп аталады. Мақаланың аты айтып тұрғандай, негізгі бөлім Ұлы даланың жеті қырын айқындап береді. Оның ішінде жеті қазынамыздың бірі – жылқыға ерекше мән беріліп отыр. Ұлы дала халқы металл өндірудің терең тарихымен мақтана алады. Сондай-ақ Еуропа мен Азияны жалғаған Қазақстандағы Ұлы Жібек жолын жаңғыртуды да көздеп отыр. Қазақ даласының сулы, нулы табиғаты да елеусіз қалмады.

Ал мақаланың екінші бөлімі алдағы уақытқа бағыт-бағдар береді. Елбасы төл тарихымызды бағалап, жаңғыртуға арналған нақты 6 тапсырма жүктеді. Оның ішінде «Архив – 2025» жеті жылдық бағдарламасын жасау, Түркологтердің дүниежүзілік конгресін ұйымдастыру, «Ұлы дала» атты ежелгі өнер және технологиялар музейін ашу сынды міндеттер бар.

Осыдан бір жарым жыл бұрын Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты бағдарламалық мақаласы жарыққа шықты. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласындағы жобаларды «Рухани жаңғыру» бағдарламасының жалғасы ретінде қарастырды. «Рухани жаңғыру» жалпыұлттық бағдарламасының жаңа компоненттері ата-бабамыздың көпжасырлық мұрасының цифрлық өркениет жағдайында түсінікті өрі сұранысқа ие болуын қамтамасыз ете отырып, оны жаңғыртуға мүмкіндік береді. Төл тарихын білетін, бағалайтын және мақтан ететін халықтың болашағы зор болады. Өткенін мақтан тұтып, бүгінін нақты бағалай білу және болашаққа оң көзқарас таныту – еліміздің табысты болуының кепілі.

(Индира Сүлейменова)

3. Екі топқа бөлініп, «Ұлы даланың жеті қыры» мәтінінің мазмұны бойынша әңгіме және дөңгелек үстел ұйымдастырыңдар.

1. «Ата-бабамыздың көпғасырлық мұрасының цифрлық өркениет жағдайында түсінікті әрі сұранысқа ие болуын қамтамасыз ету» дегенді қалай түсінесіңдер?
2. Халықты тарихқа құрметпен қарауға және зерделеуге, өткеннен сабақ алуға ғылыми тұрғыдан бағыт беретін осындай құжаттар керек пе?
3. «Ұлы даланың жеті қыры» мақаласының құндылығы неде?

4. Мәтінді түсініп оқыңдар. Екі мәтінді салыстыра талдаңдар.

«Ұлы даланың жеті қыры» мәтіні	«Қасиетті қамшы» мәтіні
Тақырыбы	
Автор көзқарасы	
Мақсатты аудиторияға сәйкес қызметі	
Құрылымы мен тілдік ерекшелігі	

Қасиетті қамшы

Заманында батыр әрі аруақты адам болған Байбақты атаның бір қасиеті – ауырып жатқан адамды алыстан сезіп, атына мініп, соған қарай шауып кетеді екен. Бір күні киіз үйді қоршап, жылап отырған бір топ адамның үстінен түседі. Аңдаса, келіні әл үстінде жатқан үй болып шығыпты. Сол кезде Байбақты ата он екі өрім дойыр қамшысымен үйдің сыртынан ұрып, «Тастап кет, әй, ит, тастап кет!» деп айқайлапты. Арада біраз уақыт өткеннен кейін киіз үйдің ішінен әлдебір дауыс естіледі, барып қараса, екі дүниенің ортасында жатқан келіншекке жан кіріпті дейді.

– Менің өкпемді бір қызыл ит суырып алып, үлкен көк суға қарай қашты. Көк суға жақындап қалғанда, ат мінген ақ сақалды бір атамыз: «Тастап кет, әй, ит, тастап кет!» – деді. Манағы өкпені суға салғанда, мен өлетін едім. Қайта айналып келіп, өкпемді орнына салып кетті, – депті.

Ал жорықтарға қамшысын алып, жалғыз шыққанда Байбақты ата жаудың көзіне мың адам болып көрінген деседі. Ел аузындағы аңыздарда атаның қамшысы туралы түрлі тылсым жайттар айтылады. Қазір ол қамшы Атырау облыстық тарихи-өлкетану музейінде сақтаулы...

Кезінде ең жақсы қамшыны сыйға ұсыну дәстүрі болған. «Қамшы ұстағаннан жын-шайтандар қашады» деген түсінік те бар. Бұл ретте қамшы емшілердің емдік қаруына да айналған.

Бүгінде қамшы өру де ұмытылып барады. Менің атам Ереккен Қалмұханов Жәңгір ханның ұстаған қамшысын жасаған шебер адам еді. Ол кезде былғары илеу технологиясының өзі басқаша болатын. Осы дәстүрді қайтадан қолданысқа енгізсек, әр қазақтың төрінде домбыра мен қамшы тұрса, рухани жаңғыру деген – осы. Қазір облыстық музей қорында жиырмаға жуық қамшы бар. Солардың арасында талай аңызға арқау болған Байбақты атаның тобылғы сапты қамшысы көз тартады.

*(Бақыткүл Бабақтың
«Қасиетті қамшы» мақаласынан)*

5. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Алғашқы оқылым мәтініне рецензия дайындаңдар.

2-топ. «Қасиетті қамшы» мәтінінің аннотациясын жазыңдар.

3-топ. Мәтін нормаларын (мәтін құрылымы, азатжол) сақтап, «Әр қазақтың төрінде домбыра мен қамшы тұрса, рухани жаңғыру – осы» деген пікірді дамытып, өз ойларыңды «ПСМТ» формуласы арқылы білдіріңдер.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін: ...».

3-сөйлем: «Мен оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...».

4-сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ...».

6. Өз өңірлеріңнен шыққан батырлар, ақын-жыраулар, шешендер мен көсемдер туралы деректер мен аңыз-әңгімелерді негізге алып, елең шығарып көріңдер немесе ойтұжырым дайындаңдар.

§6.

Өлке тарихынан сыр шертетін ескерткіштер

1. Мәтінді оқып, тақырыбы мен автор көзқарасын анықтаңдар. Мәтін мазмұны бойынша проблемалық сұрақтар дайындап, бір-біріңнің сұрақтарыңа жауап беріңдер.

Боралдай қорымы көшпенді халықтардың өркениеті ретінде еліміздің тарихында айтарлықтай маңызға ие. Ежелгі көшпенділердің мәдениеті, қаймағы бұзылмаған салт-дәстүрінің тарихы скиф-сақ дәуірінен бастау алады. Олардың өмір сүрген аймағы мен тұрғылықты мекендері, тұрмыста қолданған заттары мен шаруашылығы – бүгінде тарих. Ал сол тарихты көзбен көріп, көңілмен сезініп қайтуға Алматы тұрғындары мен қонақтарының зор мүмкіндігі бар. Ежелгі көшпенділер тарихынан сыр шертетін аймақтың бірі – Боралдай сақ қорғаны тарихи-мәдени аумағы.

Боралдай сақ қорғаны археологиялық саябағы – ежелгі көшпенді халықтың бүгінге жеткен бір ескерткіші, салынған уақыты б.з.б. VI ғасырмен сәйкес келеді. Алматы қаласының солтүстік батыс аймағында, Үлкен Алматы өзенінің сол жақ жағалауында орналасқан. Солтүстігінде Боралдай ауылымен, оңтүстігінде Үлкен Алматы каналымен шектесіп, Боралдай үстіртінің бір бөлігін алып жатыр. Бұл қорымның ұзындығы

3 км болса, ал ені 800 метрдей аумақты алып жатыр. Осы 430 гектар аумақты алып жатқан Боралдай сақ қорғандары археологиялық саябағында 47 сақ және 200-ден астам үйсін қорғаны орналасқан. Аса үлкен қорғандардың биіктігі 10–14 метрге дейін жетеді. Ал диаметрі 80–150 метрді алып жатыр. Осы уақытқа дейін тарихи ескерткіштері мен табиғи ландшафты сақталған.

Сақ қорғандарын тұрғызу үшін тас, топырақ, кірпіш кесектері сияқты құрылыс материалдарының бірнеше мың тоннасы пайдаланылған. Оларды көтеру үшін сол кездің өзінде-ақ құрылыс өнерінің өзіндік технологиялары болды.

Жоба жетекшісі, археолог Руслан Шербаев: «Бұл қорғандарға бірнеше мың жыл болса да, осы күнге дейін еш бүлінбей сақталып келді. Оларға төнетін жалғыз қауіп – жақын маңайдағы қала көлемінің кеңеюі. Бірақ бұл қорғандар ашық аспан астында әлі талай мың жыл тұра алады. Боралдай сақ қорғандары – Қазақстанның қасиетті мекені. Бұл саябақ жақында ғана «Қазақстанның қасиетті географиясы» жобасының тізіміне ілікті. Сонымен қатар қорғандарды ЮНЕСКО-ның дүниежүзілік мұралары қатарына қосу ұсынысы да жоспарланып отыр. Бұл аумаққа жерленген адамдар – тайпалық және діни көсемдер, даңқты қолбасшылар, сақ тайпаларының бетке ұстар тұлғалары. Осы деректерді негізге ала отырып, бұл қорымды Қожа Ахмет Ясауи кесенесімен салыстыруға әбден болады», – деді.

(ҚазАқпарат)

2. Мәтінді оқып, таңбалы тастың 10 түрлі қасиетін атаңдар.

«Өсетін ел тарихын таспен жазады, өшетін ел тарихын жаспен жазады» деп дана халқымыз айтпақшы, Алматы облысы Жамбыл ауданының Мәтібұлақ ауылдық округі аумағында орналасқан ашық аспан астындағы Таңбалы Мемлекеттік тарихи-мәдени және табиғи қорық-музейі – қазақ халқының ғана мақтанышы емес, ЮНЕСКО-ның Бүкіләлемдік мәдени мұралар тізіміне енген аса құнды жәдігерлеріміз, киелі тарихи мекен.

Таңбалы археологиялық кешені – жоғалып кеткен дала өркениетінің ерекше куәгері және қоршаған ортаға бейімделудің, табиғатпен үндесу және табиғи ландшафты

экологиялық залалсыз пайдаланудың үлгісі. Мұнда республикалық маңызы бар ескерткіштер саны 100-ге жуық. Атап айтсақ, археологиялық қорғандар, қорымдар мен қоныстар. Ашық аспан астындағы қорық-музейіндегі ерекше қорғалатын ортаңғы аймақта 5000-ға жуық жартаc суреттері (петроглифтер) кездеседі.

Таңбалы қорық-музейі Алматы қаласынан солтүстік-батысқа қарай 170 км жерде, Қарабастау ауылынан 4 км өңірде орналасқан. Бұл қорық аумағының жалпы ауданы 3800 гектар жерді құрайды.

Елорданың символына айналған мәуелі бәйтеректің суреті ең алғаш рет б.з.б. XII–X ғасырлардағы (қола дәуірі) Таңбалыдағы жартаcқа салынған. Шатқалдағы мәуелі бәйтерек суретінің сол кездің өзінде-ақ құндылығы жоғары болғандығы анық.

«Азия дауысы» фестивалінің эмблемасына айналған Күн басты Құдайдың суретінің орналасқан жері де Таңбалы шатқалы. Бұл кешен – әлі де зерттеуді, қорғауға алуды қажет ететін адамзаттың тарихи-мәдени мұрасы.

Таңбалы қола дәуірінен түркі дәуіріне дейінгі бабалардың «Мәңгілік Ел» орнату жолы бейнеленген рәміздер жүйесі деуге болады. Мысалы, жартаcтағы бөрілі байрақ көтерген, ту желбіреткен салт атты жауынгерлер елдіктің, ерліктің, Отан үшін күрестің бейнесін жас ұрпаққа паш етіп тұрғандай. Негізі, музей тасқа қашалған 250 суреттен құралады. Қазіргі кезде Таңбалыдағы жаңа туристік бағыттың дамуы, ашық аспан астындағы тарихи мұралар құндылығының алдыңғы орында тұруы – бүгінгі күннің басты талабы.

(Ерлік Әлімқұлов, Таңбалы Мемлекеттік табиғи қорық-музейінің директоры)

3. Өлеңді мәнерлеп оқып, аннотация жазыңдар.

Күлтегінің көк тасы

Ұлы таулар, тебірен, жата бермей шалқалап,
 Ұлы дала рухына басын иді шартарап.
 Төңірінің біздерге көктен түскен сыйындай,
 Көктас көшіп келеді тарихымды арқалап.

Аруағыңнан айналдым, бабаларым, хас батыр,
 Көз жасындай мөлдіреп қасиетің таста тұр.
 Күн астында күңіреніп құлпытасың қалмаса,
 Мың жылдардың үңірейіп арғы жағы бос жатыр.

Исі түркі жұртының тұмарындай, Көктасым,
 Бұзып жеттің бүгінге ғасырлардың қақпасын.
 Түмен-түмен қол ертіп, тік көтеріп даланы,
 Түзегендей Күлтегіні Астанама ат басын!

Екеніміз шын болса Ер түріктің ұрпағы,
 Бізге қымбат Көктастың ұшып түскен ұнтағы.
 Құдіретін өз тұтып Күлтегіндей киенің,
 Ұл жасасын ұлтының бола білген ұлтаны!

Қуанышқа кенеліп қазағымның құшағы,
 Көңіл құсы шарықтап сан қиырға ұшады.
 Елтаңба мен Көк байрақ, Әнұранда ғана емес,
 Күлтегінің тасында Елдігімнің нышаны!

Еріксізден еңкейтіп енді ешкімге, Жасаған,
 Иілмесін басымыз тар бұғаудан босаған!
 Босағамда бүгілер төкаппардың тізесі,
 Тәрде тұрса текті сөз бабам тасқа қашаған!..

(Несіпбек Айтұлы)

4. Аудиожазбадан (11. mp3) Жандарбек Жұмағұловтың «Қызғалдақтар – өнер туындыларында» атты мәтінін тыңдап, терминдер мен ұғымдарды, өздеріңе әсер еткен үзінділерді кестеге жазыңдар.

Терминдер мен ұғымдар	Маған әсер еткен үзінділер

Пікірталас мәдениетіндегі сөз қолданыстар

Азамат пікірінің танылатын орны – пікірталас алаңы. Ол – ой додасы, сөз майданы. Мұнда сөз ой қазанында қайнайды, қалыпқа түседі, өзіндік келбетімен сомдалып танылады. Пікір айтылады, айтылған пікірге қарсы ой туады. Пікір айтқан адам өз пікірін дәлелдеуі тиіс.

Сөз қолданысына байланысты кейбір қағидаларға тоқталайық.

1. Пікірталаста қолданылған сөз бәріне түсінікті болғаны дұрыс.
2. Сөзді мағынасына, грамматикалық тұлғаларды мақсатқа сай қолдану, ойды жеткізу тәсілдерін білу қажет.
3. Мақұлдау мәніндегі сөздер (иә, дұрыс айтасыз, сізбен келісуге болады) мен теріске шығару немесе мақұлдату мәніндегі сөздерді (бірақ, дегенмен, мына мәселеге назар аударайық) үйлестіре білген жөн.
4. Қажет кезде сұраулы сөйлемдерді, қанатты сөздерді орынды қолдана білу керек.
5. Сөздің дұрыстығы, тазалығы, жатықтығы – ой айқындығының басты шарттары.
6. Сөздің күші қарсыласқа әсер ететіндей болу керек.
7. Берілген уақытты үнемді пайдаланып, тақырыптан ауытқымай, нақты пікір айта білу – қарсыласты сыйлаудың белгісі.
8. Тақырып мазмұнын ашуды басты назарда ұстау керек.

5. Өз өлкелеріңдегі тарихи ескерткіштер туралы шығармашылық жұмыстың бір түрін (өлең, әңгіме, естелік, шығарма) орындаңдар.

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Несіпбек Айтұлының «Күлтегіннің көк тасы» өлеңін жаттаңдар.
2. Тақырыпты «Мәңгілік Ел» стратегиясымен байланыстырып, эссе жазыңдар. Эссе түрін өздерің таңдаңдар.

§7.

Мұхтар Әуезов – көркемсөздің хас шебері**Қазіргі шешендік сөздердің сипаты**

Қазіргі шешендік сөздердің де, шаршы топтың да сипаты өзгерді: шешендер білім-ғылым, оқу-ағарту, тәлім-тәрбие, мәдениет-өнер тақырыптарын қозғаған көркемсөз иелері, яғни ақындар мен жазушылар, ғалымдар, журналистер болса, тыңдаушы топ – білім-ғылым, оқу-ағарту, мәдениет саласындағы көпшілік. Шешендік өнердің көрінетін орындары – жиналыс, конференция, съезд, семинар, диспуттар. Шешендік сөз енді өлеңмен емес, бірыңғай қара сөзбен айтылатын болды.

Еліміз тәуелсіздік алып, дербес мемлекет болғаннан бастап, шешендік өнердің қажеттілігі күн санап артып келеді. Елдің тәуелсіздігі өзімен бірге ойлау тәуелсіздігін, санадағы, танымдағы тәуелсіздікті, тіл тәуелсіздігін қоса алып келді. Қазақ тілі мемлекеттік тіл болып қабылдануына байланысты сот істері қазақ тілінде жүргізіле бастады. Республикадағы телеарналар мен радиохабарлар қазақ тілінде жүргізілуде, қазақ баспасөз басылымдарының тілі өткірлене түсті. Осының бәрі қазақ тілінде шешен сөйлеу талабын күшейтті.

1. Мәтінді оқып, ондағы негізгі 3 дерек, 2 көзқарас, 1 тұжырымды анықтаңдар.

Әуезов дәрістері – әсемдену, өрлеу сағаттары

Шешендік деген не? Шешендік – әшейін ширақ сөйлеу, құрғақ пысықтық жасау емес. Шешендік – шексіз білімнен, терең ойдан, асқан парасаттан туатын нәрсе! Әуезовтің шешендігі ғұлама ғалымдығында жатыр...

Әуезов – кәдімгі қазақтың «сегіз қырлы, бір сырлы» дейтін кісілікті Кісісі, Ұлы тұлғасы. Ол – ұстаз ғана емес, жазушы әрі ғалым және осы үш мамандығының үшеуін де жете меңгерген, үшеуінде де иненің жасуындай осалдық танытпаған, үшеуінде де алып, күшті. Әуезов феноменінің ерекшелігі осында жатыр.

Ал осы үш түрлі қасиетінің де сарқып құяр сағасы біреу, ол – әдебиет. Сөз өнері – Әуезовтің бірден-бір және ғұмырлық стихиясы. Демек, Әуезовтің дәрісін тыңдау – шәкірт атаулының бақыты. Әуезовтің әр лекциясы – бір-бір оқулық,

бар лекциясы – ұлан-ғайыр ұлы мектеп. Әуезов мектебіндегі Әуезов өткізген әрбір екі сағат сабақ – шәкірт шабытының шалқу, шарықтау шағы, пісу, жетілу сәттері.

Әуезовтен екі сағат лекция тыңдаған адам өзінің жаңағы – бұдан екі сағат бұрынғы психологиялық қалпынан, ақыл-ой мағынасындағы хал-күйінен кәдімгідей өзгеріп, жаңғырып, жаңарып шығады. Иман тұрғысынан біршама «пісе, жетіле» түседі. Танымы көрер көзге байып шығады. Бұл – керемет метаморфоза! Осыны түсінген тыңдаушылар Әуезовтің әдеттегі әр лекциясына Алматының әр түкпірінен әдейі келіп, рұқсат сұрайды. Әуезовті тыңдау – олар үшін әсерлену, әсемдену, эмоциялық өрлеу сағаттары. Сондықтан олар Қазақ университетіне тура Меккеге келгендей шұбырады.

*(Зейнолла Қабдоловтың «Менің Әуезовім»
роман-эссесінен)*

2. Мәтінді оқыңдар. Әуезовтің шешендік шеберлігінің сырын ашуға тырысыңдар.

Мұхтар Әуезовтің шығармаларындағы сөз қолданыс үлгілері – игерілуге тиіс ұлан-ғайыр байлық. Оның ұлылығы сол – қазақтың көркемсөз үлгісінің барлық қадір-қасиетін, байлығын өз шығармаларында жандандырып қолдана білген және сол қазынаға жаңа сөз үлгілерін қосқан.

Алып суреткердің де Абай сияқты үш рухани бұлақтан: қазақтың шешендік өнерінен, шығыс пен батыс әдебиетінен нәр алғанын атап өткеніміз жөн. Осы үш бұлақтан сусындаған қаламгер өзінің әлемге әйгілі «Абай жолы» эпопеясында шешендік сөз үлгілерін, шығыс пен батыс жазушыларына тән сөз оралымдары мен баламаларды өте шебер қолдана білген. Оның кейіпкерлерінің бәрі дерлік – тілге шешен, ділмөр, озық ойлы жандар.

М.Әуезов «Абай жолы» арқылы Еуропа, орыс жазушыларына тән айшықты, анық баламаларды қазақ прозасында алғаш рет табиғи сіңістіріп, тіліміздің өз заңдылығына айналдырып жіберді. Жазушының тіл оралымы тосын, көзге қиындау көрінетіні, көркем әдебиет оқуға дағдыланбаған адамға кей ретте ауырлау тиетіні осындай сонылығына байланысты.

Қаламгер халық аузынан шығып, ауыз әдебиетінде жалғасын тапқан даналық сөздерді «Абай жолы» эпопеясында мейлінше кеңінен қолданды. Бұл кездейсоқ емес. Тегінде, халық өкілдерін сөйлетуге шебер Әуезов бұл шығармасында драмаларындағы шешендік дәстүрді асқан тапқырлықпен жалғастырған.

Сөзді, сөйлеуді шешен құру шығармада түрліше тәсілдер арқылы жүзеге асады. Өмірдегіні өз күйінде көрсету, көрсетіп қана қоймай, оны басқа біреу байқай бермейтін қырынан сезіндіру – М.Әуезов тәсіліне тән құбылыс.

Егер Әуезов өзінен бұрынғы әдебиетке місе тұтпай қараған болса, онда туған өнерін жаңа биікке көтерудің орнына өзі де құрдымға құлаған болар еді. Барды бағалай білетін байыптылық қана оны асқар таудың басына алып шықты...

(Рахманқұл Бердібай)

3. Мәтін нормаларын (мәтін құрылымы, азатжол, мәтін бөліктері, тақырып) сақтап, төмендегі суреттер бойынша шешендік сөз не әңгіме құрастырыңдар.

4. Жұптарыңның жазған шешендік сөзі мен әңгімесіне рецензия дайындаңдар.

5. «Сыр толғау» әдісі арқылы өздеріңе ұнаған шешендік сөз бойынша кейіпкерге хат жазыңдар.

6. Білім, өнер, достық, жолдастық тақырыбына шешендік сөз, өлең құрастырыңдар.

VII

БӨЛІМ

ТАБИҒАТ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Бұл бөлімде сендер:

- табиғатты аялау, табиғат музейлері, «Жасыл ел» бағдарламасы, экология мәселелері туралы ақпараттармен танысасыңдар;
- адам мен табиғат арасындағы байланыс, тұрмыстық қалдықтар мәселесі туралы пікір алмасасыңдар;
- айтыс пен сыни пікірдің өзіндік ерекшелігі туралы білесіңдер;
- табиғатқа байланысты шешендік сөздердің идеясын анықтап, мағынасын ажыратасыңдар.
- көркемдегіш құралдарды пайдаланып, табиғат тақырыбында шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс жасайсыңдар.

**Біз табиғаттың өзін қайта түлететін ұрпақпыз. Жер, су, ауа – адам баласына мұра болып келе жатқан мол қазына...
Әрбір ағашты, әрбір бұтақты, жалғыз дәнді де ыждағаттылықпен сақтау, қамқор болу – басты міндеттің бірі.**

Ыбырай Жақаев

§1.

Табиғат – тіршілік көзі

1. Суреттерге қарап, тақырыпқа болжам жасаңдар.

2. Мәтіндегі негізгі ақпаратты анықтаңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге сыни тұрғыда баға беріңдер.

Ақ шырақ! Жырлайын сені жақсылап

Алматыға алғаш табанымыз тигенде, қалың өскен ағашқа қайран қалатын едік.

Байзақов көшесінен енді салынып жатқан ҚазГУ қалашығына дейін аққайың арасымен жүргенде, санамызға өз-өзінен өлең құйылатын... Сөз арасында айта кетсек, ақын өлеңдерінің ішінде ұшырасатын «жапырақ жүрек жас қайыңға», «аршалар мен шыршаларға» қарағанда, біз үшін бозқараған анағұрлым биікте тұратын...

Алматыға келмей тұрғанда, осы қалада институт бітірген Клара апамыздың студенттік қоштасу альбомын қарайтынбыз. Табақтай қос беттегі қарт профессорлар мен диплом алған жастардың бармақтай суреттері емес, ақ бас тау мен биік теректер әспеттеген Алматы келбеті ынтықтырған.

Иә, дәулер жазу жазатын қарындаштай тым биік теректер шаһарға кіре беріс жолдың бойында өседі екен.

Түптеп келгенде, алып қалада алғаш қарсы алған көк терек те, көше кезген ақындардың жырларынан жиі ұшырасатын аққайың да емес, Алматыдағы ең жақсы көретін ағашымыз басқа болып шықты. Қайсы? Панфиловшылар паркіндегі саясында сансыз сыр сақталған қарт емендер ме?

...Майдангер ақын Жұмағали Саинге тиесілі шеткі көшенің жол аралығына қатар егіліп, күзде бармақтай қызыл жемістері домалап жататын долана ма?

Желтоқсан көшесінен өрлеп, Тимирязев көшесіне бұрылар тұстағы қатарласа өскен қалың мойыл ма? Бала кезімізде мойылдың жемістері күзде уылжып піскенде, уыстап асайтын едік. Көп жесең, тісіңді қармап қалатын қасиеті бар...

Әлде Желтоқсан көшесінің қарсы бетіндегі жөке ағаштары ма? Ол гүл шашқанда үймелейтін қалың араны айтсаңшы! Гүлінің күлтесін салып ішкен шайдың дәмін айтсаңшы! ..

(Қайнар Олжай)

Сын айту – ойлаудың биік шыңы

Жеке сыни көзқарасты қалыптастыру үшін оқу керек, іздену керек. Білім алу, танымды кеңейту арқылы ғана сын айта аламыз. Сын айтуды қарапайым пікір білдіруден бастасақ болады. Пікір білдіру арқылы сыни көзқарас қалыптасады.

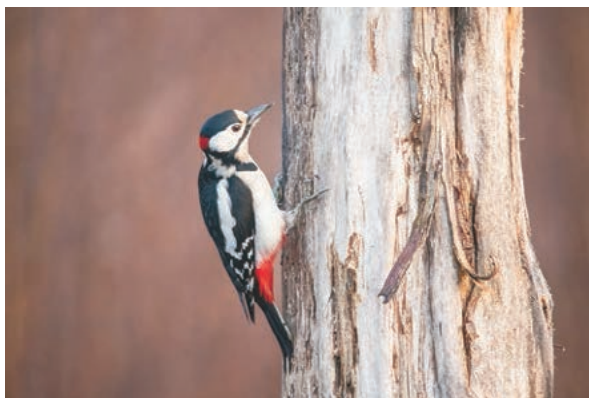
Ұлы ғалым Ахмет Байтұрсынұлының сынға берген анықтамасымен танысайық. «Сын деп адам ісінен шыққан нәрсені тексеріп, баға беруді айтамыз. Сынға салынатын нәрсе көп адам күшімен, ісімен жасалған мемлекет сияқты ұлы нәрсе болуы да ықтимал. Жалғыз адам жасаған ұсақ нәрсе болуы да ықтимал. Адамның қай ісінен шыққан нәрсе болса да, сынға салудағы мақсат – жақсы-жамандығын ашу, мән-мағынасын анық таныту. Ғылым тарапынан шыққан нәрсе болса – ғылым жүйесіне дұрыс-терісін көрсету. Өнер тарапынан шыққан нәрсе болса – мақсатқа сәйкес келген-келмегенін көрсету. Кәсіптен өнген нәрсе болса – тіршілікке жайлы-жайсыздығын көрсету. Қоғамшылықпен құралған нәрсе болса – адам қалпына қолайлы келу-келмеуін көрсету. Сөйтіп, адам ісінен шыққан нәрсенің түрлісі түрлі мақсатпен сынға түседі.

Әдебиет адам ісінің бір түрінен шыққан нәрсе болғандықтан, бұ да сынға түспек. Шығармалардың түсетін сынының жалпы аты «әдебиет сыны» деп айтылады», – деп көрсетеді А.Байтұрсынұлы.

3. Графический текст (таблица) информации в виде сплошного текста прочитайте. Текст соответствует 4 вопросам составьте.

Тоқылдақ – орман санитары

Тоқылдақ			
Дене тұрқы	Түрлері	Қорегі	Пайдасы
Денесі шағын. Салмағы 360 граммнан аспайды. Үшкір тұмсығы өте мықты. Саусақтары қысқа. Тырнақтары имек, өткір. Құйрық қауырсындары қатты. Ағашқа жабысып тұрғанда, құйрығын таяныш етеді.	Дүниежүзінде 200-ден астам, Қазақстанда 8 түрі кездеседі. Ең көп кездесетін түрлері – қара тоқылдақ, шұбар тоқылдақ және кіші тоқылдақ.	Өткір тұмсығымен ағаштың қабығын тесіп, зиянды құрт-құмырсқа мен олардың дернәсілдерін алып жейді. Қыста жеміс ағаштарының жаңғақтарымен, дәндерімен тамақтанады.	Орман шаруашылығына көп пайдасын тигізеді. Мысалы, қара тоқылдақ бір күнде қоңыздың 900 дернәсілін немесе 1000 құмырсқаны жеп қояды екен.

(Бақыт Бұқарбек)

4. Өздерің ізденіп, алғашқы оқылым мәтінінде аталған ағаштар туралы поэзия жинақтарынан өлең үзінділерін жазып алып, жаттаңдар.

5. Көркемдегіш құралдарды ұтымды қолданып, табиғат тақырыбында «әдемі» сөзімен өлең құрастырыңдар. Жұптарыңның өлеңіне сын айтып, өнер тарапынан шыққан нәрсенің мақсатқа сәйкес келген-келмегенін көрсетіңдер.

... әдемі,
... әдемі.

... әдемі,
... әдемі!

6. Графиктік мәтіндегі деректерді толықтырып, тұжырым жасаңдар. Мәтін нормаларын сақтап, мәтін құрастырыңдар.

7. Елбасының ойын жалғастырып, сипаттамалық не аргументті эссе жазыңдар.

Біздің еліміздің, жеріміздің көркін арттыру үшін орман егуіміз керек. Жеріміз көп, даламыз кең болғанымен, дүниедегі жалпы ауқымына шаққанда, орманы ең аз ел – біздің ел. Басқа мемлекеттерде бір ағашты кессе, екі ағаш отырғызады. Қазір заң бойынша, біз оны қабылдадық. Елге орманды көп егетін болсақ, халықтың денсаулығына, ауаның тазалығына, тек өз еліміздің ғана емес, күллі дүниежүзінің экологиясын жақсартуға қосқан үлесіміз болып саналады.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

§2.

Табиғатты аялау – халық даналығында

1. Мәтінді түсініп оқып, «SWOT-талдау» әдісі арқылы мәселенің жағымды және жағымсыз жақтарына сараптама жасаңдар.

Күшті жақтары	Әлсіз жақтары	Мүмкіндіктер	Қауіптер

Жер-Ана туралы мысал

Ертеде Жер кіршіксіз таза болған. Ол шексіз мейірімді әрі жайдары еді. Ол жануарлар әлемінің үйірлері, табындары мен отарларына пана болды, оларға азық берді, ал олар Жердің көркемдігі мен тазалығын сақтап, оған ұқыпты қарады.

Күндердің бір күнінде Тәңірадам пайда болды. Ол құдіретті, зор әрі сымбатты болды. Ол күлгенде, онымен бірге Күн де күлетін, ол қамыққанда онымен бірге Ай да қайғыға бататын, ол ән айтқанда, аспан мен жел оған қосылып ән шырқайтын, сондықтан Жер оған ғашық болды. Ол да Жерге ғашық болды, оның ұлылығы мен кеңдігіне, мейірімділігі мен көркемдігіне, асқақтығы мен тазалығына ғашық болды.

Уақыт өте келе олар балалы болды. Сәбилер өсіп, айбаттанып, өздері нәресте сүйді, бірақ әрбір жаңа ұрпақ оларға өмір сыйлаған ұлы махаббаттан алыстай берді.

Жер-Ана олар үшін өмір сүрудің, байлықтың қайнар көзіне айналды, олар оның кім екенін де ұмытты, ал Тәңірадам олар үшін бірі сеніп, бірі сенбейтін аңызға айналды.

Олар өздерінің қажеттіліктері үшін жер жыртып, егін егіп, Жердің бастапқы тазалығын құртатын көп мөлшердегі қалдықтар тастады. Тамақ іздеп, Жердің мәпелеп өсірген жануарларын аяусыз қырды. Содан соң алтын және басқа да қазба байлықтарды іздеп, Жер-Ананың денесін ойып, үлкен шұңқырлар қазып, шөл мен шөлейттерді қалдырды. Бірақ бұл да аз болды, олар өздері сияқтылардың көзін құрту үшін қуатты қаруларды сынақтан өткізіп, жарылыстар жасады.

Ал Жер-Ана осының бәріне шыдады, ол адамдар бір күні естерін жияды деп, өзінің оларға өмір сыйлағанын, олар ұлы махаббаттың перзенттері екенін еске түсіреді деп, адамдар оған

сүйікті, таза болуға құқық береді деп сенді, бір кезде өзін сеніп тапсырған Тәңірадамның лайықты ұл-қыздары болады деп үміттенді, күтті. Еш нәтиже болмаған соң, ол өзін адамдардың естеріне саламын деп шешіп, барлық төзімнің шегі барын ескертіп, өз күшін көрсетті. Бірақ өзара соғыстарға белшесінен батқан, алтынның зыңылынан керең болған, сараңдықтан көздерін қараңғылық басқан адамдар адамдықтың биігінен төмендеп, әрі қарай өмір сүре берді.

Сонда Жер-Ана бойынан барлық қаһарын шығарып, үлкен толқынымен өзін қорлық пен зәбірден шайып, адам болуды қойғандардың өшпенділіктері мен ызаларынан тазартты, ал Тәңірадам адамдардан сырт айналып, жай Тәңір болды.

Егер адамзат Жерге қайырымды болып, нағыз сүйіспеншілігін көрсете алмаса, Тәңірадамның адамға деген шынайы сенімін қайтара алмаса, Жер-Ана мен Тәңірадамның махаббат дастаны, адамзат өркениетінің пайда болуы мен қалыптасу тарихы осылайша өкінішті аяқталуы мүмкін.

(Төлеген Мұхамеджанов)

2. Мәтінді түсініп оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге талқылау сұрақтарын құрастырыңдар, сыни тұрғыда баға беріңдер.

Қарлығаш әулие

Жоңғар басқыншылары өрттей қаптап, қазақ жерін таптап келе жатады. Қамсыз малын бағып отырған ел тым-тырақай босып, үдере көшеді. Сонда жалғыз-ақ бір үй түтінін түтетіп отыра береді.

Жоңғар қонтайшысы батырларын жұмсап:

– Анау жалғыз үй неғып көшпей отыр, барып біліп келіңдер! – дейді.

Ол Төле бидің үйі екен... Жоңғар әскеріне Төле би:

– Шаңырағыма қарлығаш ұя салып еді. Сол құс қашан сарыауыз балапандарын қанаттандырып, өргізіп кеткенше, мен ешқайда көшпеймін. Қарлығаш – қасиетті құс, адам баласының досы. Сендер білесіңдер ме? Ертеде дүниежүзін топан су қаптағанда Нұқ пайғамбардың кемесін суға батудан аман алып қалған – осы қарлығаш. Адам баласына қас-тандық жасамақ болған жыланнан да қорғап қалған – осы қарлығаш. Жау келді деп, үйімді жығып, оның ұясын бұзып, балапандарын шырылдатар жайым жоқ! Сендердің де

бала-шағаларыңды улатып-шулатып қырып, қырғын-сүргін қылып жатса, жақсы көресіңдер ме?! Хандарыңа осы сөзімді айтып барыңдар! – дейді.

Жоңғар жігіттері барып Төле бидің осы сөзін айтса, қонтайшысы:

– Ол әулие адам екен, оған тимеңдер, оның төңірегіндегі елін де қозғамаңдар! – депті.

Содан былай қарай Төле би «Қарлығаш әулие» атанып кетіпті.

(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

3. «Қарлығаш әулие» шешендік сөзін құрылымына қарай талдаңдар.

Шешендік сөз	
Кіріспе	
Негізгі бөлім	
Қорытынды	

4. Көркемдегіш құралдарды ұтымды қолданып, берілген тақырыптардың бірін таңдап, шығармашылық жұмыс (өлең, әңгіме не шығарма) жазыңдар.

1. Егер мен суретші болсам...
2. Егер мен ақын болсам...

Сыни пікірдің өзіндік ерекшелігі

Сыни пікір – көркем шығарма, мақала, ғылыми-зерттеу жұмысы, монография, эссе және т.б. жазылған сыни шолу, сараптамалық пікір.

Сыни пікірдің құрылымы:

1. Еңбектің авторы, тақырыбы, көлемі т.б. туралы мәлімет.
2. Жұмыстың қысқаша мазмұны, өзектілігі.
3. Сыни пікір берушінің жұмысты оқығаннан алған әсері.
4. Сыни талдау, яғни жұмыстың құрылымын, баяндау стилін, дәлдігін, автор шеберлігін т.б. бағалау.
5. Жұмыстың артықшылықтары мен кемшіліктерін көрсету.
6. Жұмысты бағалау, ұсыну т.б.
7. Сыни пікір берушінің аты-жөні, лауазымы.

5. Берілген үлгіні негізге алып, жұптарыңның жазған шығармашылық жұмысына сыни пікір жазыңдар.

Алматы қаласы №17 мектептің 11-сынып оқушысы Манапова Жұлдыздың «Асыл тас атауларының танымдық сипаты» мақаласына

СЫНИ ПІКІР

Мақала қазақ тіліндегі айрықша лексикалық топ – асыл тас атауларының танымдық сипатын ашуға арналған. Мақалада қазақ халқының эстетикалық талғамы, дүниетанымы, біз білетін және білмейтін атаулардың тілдік табиғаты туралы қызық материалдар бар.

Жұмыс кіріспе, негізгі бөлім және қорытындыдан тұрады. Кіріспеде халқымыздың эстетикалық талғамы туралы жазылған шығармаларға, дереккөздерге шолу жасалады. Негізгі бөлімде көптеген асыл тас атауларының этимологиясына байыпты талдау жасалған, оны дәлелдейтін мақал-мәтелдер мен фразеологизмдер сараланған. Қорытындыда асыл тас атаулары халқымыздың тарихи-мәдени, эстетикалық, өркениеттік құндылықтарынан ақпарат беретін тілдік бірлік ретінде анықталды.

Мақаланың тілі жатық, мәселені талдауда автордың ғылыми-көпшілік стильді орынды қолданғаны байқалады.

Жұмыстың артықшылығы: асыл тас атауларына байланысты атамдарды, фразеологизмдерді, антропонимдерді жинақтап, топтастырған, өзіндік пайымдаулар жасаған.

Десе де мақалада әшекей бұйым атаулары мен асыл тас атаулары араласып кеткен. Мысалы: шашбау, түйме, қын т.б. әшекей бұйымдарын асыл тас атауларына жатқызуға болмас.

Қорыта айтқанда, 11-сынып оқушысы Манапова Жұлдыздың «Асыл тас атауларының танымдық сипаты» мақаласы – өзекті мәселені көтерген, оқушының ізденушілік қабілетін танытатын жұмыс. Жоғарыда аталған ескертулерді жөндеп, баспаға ұсынуға болады.

Сыни пікір беруші:

№85 мектептің педагог-сарапшысы
Н.Дүсіпова

Табиғат құбылыстарына қатысты тыйым сөздер

- Ауыл жанындағы суда жүрген құсты атуға, үркітуге болмайды. Балапан шығарған құсты атпайды.
- Далада, жолда тұрған жалғыз ағашты кеспейді. Ол қыста белгі, жазда пана ретінде сақталған.
- Буаз және төл ерткен аңдарды атпайды.
- Жаңа өсіп келе жатқан көкті жұлмайды. «Көктей солғыр» деген қарғыс осындайдан шыққан.
- Құдыққа түкірмейді, маңайын ластамайды.
- Құмырсқаның илеуін, құстың ұясын бұзбайды.

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. Берілген сөйлемдерді аяқтаңдар. Мәтін құрылымын сақтай отырып, тұтас мәтінге айналдырыңдар.

Дана халқымыз табиғатты сақтай білген ...

Табиғатты ластанудан қорғау үшін ... ұсынамын.

Менің табиғатты көркейтуге қосар үлесім ...

Экологиялық тәрбиені қалыптастырудың жолдары ...

Табиғатты аялайық! Өйткені ...

2. Мақалдарды жалғастырыңдар. Мақалдарды және жоғарыдағы тыйым сөздерді негізге алып, хабарламалық эссе жазыңдар.

- Ер – елдің көркі, орман-тоғай ...
- Бір тал кесең, ...
- Дәрі ..., дана көптен шығады.
- Қорада малың болсын, көшеде ...
- Атаңнан мал қалғанша, ...
- Бұлақ көрсең, ...
- Сулы жер құрақсыз болмас, таулы жер ...
- Жылап жүріп арық қазсаң, ...

§3.

«Жасыл ел» бағдарламасы

1. Суреттер бойынша тақырыпқа болжам жасап, өз ойларыңмен бөлісіңдер.

2. Аудиожазбадан (12. mp3) «Жасыл ел – жастар тірегі» мәтінін мұқият тыңдаңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге байланысты талқылау сұрақтарын құрастырып, сыни тұрғыда баға беріңдер.

3. Мәтінді оқыңдар. Еліміздегі жер-су атауларына байланысты қандай аңыздарды білесіңдер? Берілген мәліметті толықтырыңдар.

Жұмбақтас

Есте жоқ ерте заманда бір бай өмір сүріпті. Байдың бір-неше ұлы мен жалғыз қызы болыпты. Қызы асқан сұлу, мейірімді және ат құлағында ойнайтын шабандоз екен. Сұлу қызға құда түсуге, негізінен, байлар мен билер ғана келетін. Өзгелері баймен құда болуға жасқанатын.

Бір күндері көрші елдің ханы қызға құда түспекші болады. Олар жолда кетіп бара жатқанда, жабы ат мінген бір жігіт оларды басып озады. Қасында ерткен нөкерлері бар төкашпар хан жалғыз жігітті көзіне де ілмейді. Әншейін жүрген көп жолаушының бірі деп ойлайды.

Жігіт те сұлуды көруге құштар. Ханнан бұрынырақ барып, қызды көруге асығулы болатын. Жас жігіт жарлы болғанымен, күміс көмей әнші әрі домбыраның құлағында ойнайтын дәулескер күйші еді. Байдың қызы кедей жігітті бір көргеннен ұнатып қалады.

Қыздың әкесі кедей жігіттің өнерлі екендігін білсе де, оны менсінбейді. Тіпті үй маңына да жолатпайды. Бірін-бірі жүрекпен ұғысқан екі жас қашып кетуге уәделеседі. Сөйтіп, қыздың ақылымен ең жүйрік екі тұлпарды таңдап мініп, түн ішінде ауылдан қашып шығады. Олар таң атқанша жол жүреді. Көгілдір Көкшетау жеріне жетеді. Бурабай көліне тоқтағанда, қыздың ағалары екі жасты тауып алады. Бұл кезде әнші жігіт ғашығымен бірге көл бетінде сейіл құру үшін қайық жасап бітірген болатын. Олар қайықпен көлге түскен кезде, байдың қаныпезер ұлдары екі жасты садақпен көздеп ата бастайды. Зуылдап ұшқан жебенің біреуі кедей жігіттің жүрегіне келіп қадалады.

Қыз Аллаға жалбарынып, қайықпен қоса жігіт екеуінің тасқа айналуын сұрайды. Тәңірі қыздың тілеуін қабыл етіп, тасқа айналдырады. Осылайша Бурабай көлінде Жұмбақтас жартасы пайда болады.

Жұмбақтас жартасы туралы бұл аңыз – Көкшетау хақындағы көптеген аңыздың бірі ғана, – деді Елімайдың атасы аңыз-әңгімесін аяқтап.

– Ғибраты мол оқиға, – деді кішкентай Елімай таңданысын жасырмай.

– Бұл ғажап өлкені «қазақтың Швейцариясы» деп атайды, – деді атасы тағы бір әңгіменің шетін шығарып. – Қазақтың небір дүлдүл ақындары мен атақты композиторлары Көкшетау жайлы өлеңдер мен әндер жазған.

(Толымбек Әбдірайым)

4. Графиктік мәтіндегі мәліметтерге сүйене отырып, деректерді салыстырыңдар. Маңызды тұстарын талдап жазыңдар.

1 текше метр	Қарағай	36 тонна шаң ұстайды
	Емен	56 тонна шаң ұстайды
	Қатты ағаш (бук)	63 тонна шаң ұстайды
Бактериялар	Орманды жерде	490 бактерия бар
	Қалалы жерде	36000 бактерия болады

(«Қазақ әдебиеті» газетінен)

Пікірталас шыңы – айтыс

Пікірталастың бір түрі – айтыс. Сонау көне замандардан бері қарай жалғасып келе жатқан айтыс – ой жарысының, сөз додасының мейлінше көркем де күрделі түрі. Пікірталастың бір түрі болғандықтан, оған тән жалпы заңдылықтар айтыста да сақталады. Мысалы, қарсыластың пікірін жоққа шығарып, өз пікірінің дұрыстығына көз жеткізу, өзіндік көзқарастарын қорғау, қарсыласын сынау, сөз орамдарын қорғаныс құралы ретінде тиімді пайдалану, ұтқыр ой мен өткір тілді қолдану шеберлігіне ұмтылу т.б.

Айтыскерлер – тыңдаушылардың, қалың қауымның көкейіндегі ойды жеткізуші ел өкілдері. Олардың аузымен қоғамда қалыптасқан пікірлер ашық айтылады. Негізгі түйіні – өмір шындығы.

Бетпе-бет келген екі ақын жеңудің сан алуан жолдарын, амал-тәсілдерін қарастырады. Суырыпсалма өнерпаз айтыста сөз таппағаннан емес, аталы сөз бен жүйелі ойдан, бұлтартпас шындықтан жеңіледі.

Айтыстың мақсаты – елдіктің, бірліктің қамын жеу, жақсылықтар мен қол жеткен табыстарды паш ету, кемшіліктер мен олқылықтарды сынап, ескерту жасау. Мұның өзі айтыстың халық қолына қару етіп ұстаған жауынгер жанр екендігін көрсетеді.

Айтыс сыртқы көлеміне, түр ерекшелігіне қарай екіге бөлінеді: 1) түре айтыс; 2) сүре айтыс. Түре айтыс – бір-бір ауыз өлеңмен қысқа, шапшаң жауаптасып отыратын, жалпы көпшілік қолданатын айтыс. Сүре айтыс – өлеңге әбден төселген, ысылған нағыз ақындардың ұзақ сөйлеп, көп жыр төгіп, көсіле жырлайтын түрі.

«Айтыс – еріккеннің ермегі емес, биік өнер. Ол сөз бен ойдың, тапқырлықтың шыңы. Сондықтан да айтыскерге терең білім, үлкен даярлық керек. Ақын тарихты зерделейді. Қоғамдық ой қалыптастырады. Ата сөзін жинайды. Шежіре ақтарады. Қазіргі ақындар осы үрдісті одан әрі дамытып, халықтық мәселелерді көтеруді айтыстың ажырамас бөлігіне айналдырды» (Мырзатай Жолдасбеков).

5. Екі топқа бөлініп, табиғат пен адамның айтысын (түре айтыс) ұйымдастырыңдар. Қазіргі айтыстарда экология мен табиғат мәселелері қозғала ма? Айтыстан мысал келтіре отырып дәлелдеңдер.

6. Айтыс үзінділері мен авторларын сәйкестендіріңдер.

Оразалы	Қай заманда қазақтың қоймасына Қазіргідей алтын мен күміс толды? Қай заманда қазақтың қазанына Қазіргідей құт бітіп, ырыс толды?
Айнұр	Құлмамбеттен қалған құлынмын, Халықтың өзі баптаған.
Мұхамеджан	Тәуелсіздік құрдасы мен боламын, Басына қонып тұрған құсы құтты.
Дидар	Төрде отыр қазақ тілін керек қылмай Өзге тілдің қаламын ұштағандар. Қысқартуға ең бірінші ілінсе екен Қазақ тілге тілдері қысқа адамдар.
Жандарбек	Жалқаулық жаратқанға ұнамайды, Қамсыз қазақ қартайтқан ұлы Абайды. Балақ түріп, қарекет қылғандардың Бақ келіп, есігінен сығалайды.

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. «Қазақстанның Швейцариясы» тақырыбында сипаттамалық эссе жазыңдар.
2. «Қазіргі айтыс» жинағынан (құрастырушылар: И.Нұрахметұлы, С.Дүйсенғазин. – Астана: «Күлтегін» баспасы, 2004) ақындардың Жер-Ана, туған жер, табиғат тақырыбын көтерген айтыстарынан үзінділер жазыңдар. Өздерің де ақындарша ой толғап, экология туралы 3–4 шумақ өлең шығарыңдар немесе өз ойларыңды 8–10 сөйлеммен қорытындылаңдар.

§4.

**Экология және табиғатты қорғау.
Қоқыс – ғасыр мәселесі**

1. Сұрақтарға жауап бере отырып, ойларыңды ортаға салыңдар.

1. Адам мен табиғаттың өзара қарым-қатынасы қандай?
2. Елімізде, өздерің тұратын аймақта қандай экологиялық мәселелер бар?
3. Адамның тіршілік әрекеті қоршаған ортаға қауіп төндіре ме? Қоқыс мәселесін қалай шешуге болады деп ойлайсыңдар?
4. «Планетадағы тіршілікті қорғау – бүкіл адамзаттың парызы» деген пікірге қосыласыңдар ма?

2. Мақаланы оқыңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге сыни тұрғыда баға беріп, пікір алмасыңдар.

Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру

Қанымызға сіңген көптеген дағдылар мен таптаурын болған қасаң қағидаларды өзгертпейінше, біздің толыққанды жаңғыруымыз мүмкін емес.

Төл тарихымызға, бабаларымыздың өмір салтына бір сәт үңіліп көрсек, шынайы прагматизмнің талай жарқын үлгілерін табуға болады.

Халқымыз ғасырлар бойы туған жердің табиғатын көздің қарашығындай сақтап, оның байлығын үнемді әрі орынды жұмсайтын теңдесі жоқ экологиялық өмір салтын ұстанып келді. Өткен ғасырдың ортасында, небәрі бірнеше жыл ішінде, миллиондаған гектар даламыз аяусыз жыртылды. Бағзы замандардан бері ұрпақтан ұрпаққа жалғасып келген ұлттық прагматизм санаулы жылда адам танымастай өзгеріп, аста-төк ысырапшылдыққа ұласты. Соның кесірінен Жер-Ана жаратылғаннан бері шөбінің басы тұлпарлардың тұяғымен ғана тапталған даланың барлық құнары құрдымға кетті. Түгін тартсаң, майы шығатын мыңдаған гектар миялы жерлеріміз экологиялық апат аймақтарына, Арал теңізі қаңқасы кепкен қу медиен шөлге айналды. Осының бәрі – жерге аса немқұрайды қараудың ащы мысалы.

Біз жаңғыру жолында бабалардан мирас болып, қанымызға сіңген, бүгінде тамырымызда бүлкілдеп жатқан ізгі қасиеттерді қайта түлетуіміз керек.

Прагматизм – өзіңнің ұлттық және жеке байлығыңды нақты білу, оны үнемді пайдаланып, соған сәйкес болашағыңды жоспарлай алу, ысырапшылдық пен астамшылыққа, даңғойлық пен кердеңдікке жол бермеу деген сөз. Қазіргі қоғамда шынайы мәдениеттің белгісі – орынсыз сән-салтанат емес. Керісінше, ұстамдылық, қанағатшылдық пен қарапайымдылық, үнемшілдік пен орынды пайдалану көргенділікті көрсетеді.

Нақты мақсатқа жетуге, білім алуға, саламатты өмір салтын ұстануға, кәсіби тұрғыдан жетілуге басымдық бере отырып, осы жолда әр нәрсені ұтымды пайдалану – мінез-құлықтың прагматизмі деген – осы.

*(Нұрсұлтан Назарбаевтың
«Болашаққа бағдар: рухани
жаңғыру» атты мақаласынан)*

3. Берілген мәліметтерге сүйеніп, экологиялық мәселелерді шешу жолдарын ұсынып, мәтін жазыңдар.

Ғалымдар өзен түбін зерттеген. Оның 5 км бөлігінің түбінде ондаған, тіпті жүздеген темір, құбыр, шелек пен шәйнек, таба мен үтік, сынған бөтелке мен қалбыр т.б. қоқыстар бары анықталған. Жүз жылда да шірімейтін қоқыс Жер бетін басып қалса, не болмақ?

Реті	Қалдық түрлері	Шіру мерзімі
1.	Қағаз, картон	2–10 жыл
2.	Консерві қалбыры	Шамамен 90 жыл
3.	Полиэтилен пакет	Шамамен 200 жыл
4.	Пластмасса	Шамамен 500 жыл
5.	Әйнек	Шамамен 1000 жыл

4. Аудиожазбадан (13. mp3) Қалқаман Сариннің «Тербеліп тіршіліктің бесігі» өлеңін тыңдап, талқылау сұрақтарын құрастырыңдар, сыни тұрғыда баға беріңдер.

5. Мәтінді оқыңдар. Диаграммадағы мәліметтерді салыстыра отырып талдап, негізгі үрдістерді анықтаңдар.

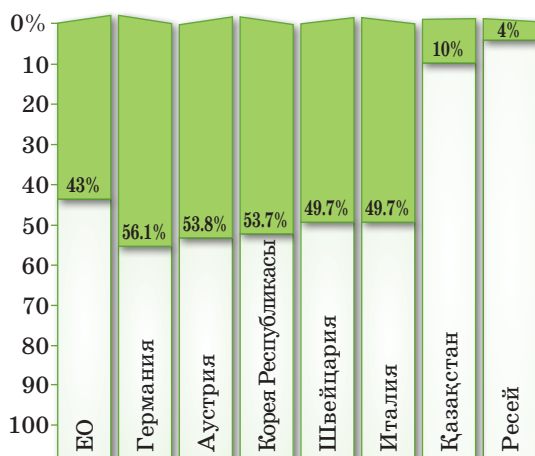
Қатты тұрмыстық қалдықтарды игеру – Н.Назарбаевтың 2013 жылы мәлімдеген «жасыл экономикаға» көшу тұжырымдамасындағы басты тармақтардың бірі.

Үкімет 2030 жылға дейін қатты тұрмыстық қалдықтарды қайта өңдеу үлесін 40% -ке жеткізбек. Осы салада тәртіп енгізуге жауапты Энергетика министрлігі бұл міндетті уақытынан ертерек, яғни екі-үш жыл бұрын орындайтынын мәлімдеді.

Энергетика министрлігінің 2018 жылғы дерегі бойынша, 3,5 мыңнан астам полигонның көбі санитарлық-экологиялық нормаларға сай келмеген. Қоқыс орындарының көбі құжатпен заңдастырылмаған. Дегенмен де жағдайдың өзгеріп жатқанын, кейбір қалаларда тұрмыстық қалдықтарды сұрыптап жинау жүйесінің енгізілгенін, ал 130-дан астам кәсіпорының қатты тұрмыстық қалдықтарды сұрыптап, қайта өңдейтінін айтады.

Қазақстанда 2017 жылы қоқыстың 10% -і ғана қайта өңделген. Өзге елдерде ше? Диаграммаға назар аударайық.

Қоқысты кәдеге жарату

(Санат Орын Әлидің «Қазақстанда қоқысты кәдеге жарату мәселесі неге шешілмей отыр?» мақаласынан)

6. Суретке қарап, топтық тапсырмаларды орындаңдар. Өз ойларыңды 10 сөйлеммен қорытындылаңдар.

1-топ. Адам әрекетінің салдарынан табиғат, табиғат ресурстары қандай өзгеріске ұшырайтыны туралы пікір алмасыңдар.

2-топ. Экологиялық апат аймағындағы қоршаған ортаның ластануының тіршілікке зияны туралы өз ойларыңды айтыңдар.

3-топ. Қазіргі кезде адам баласының қоршаған ортаның жағдайына алаңдау себебі туралы ой бөлісіңдер.

7. «Егер табиғатқа тіл бітсе...» тақырыбында шығармашылық жұмыстың бі түрін (өлең, әңгіме) орындаңдар.

8. Шоқан Уәлихановтың пікірін жалғастырып, шығарма жазыңдар.

Сұлулықты, көркемдікті түсіне білудің өзі – үлкен эстетикалық тәрбие күші. Ұшқан құс, жүгірген аң, өзен-көл, тау-тас, өсімдіктер дүниесі – бәрі де адамға ләззат береді. Ес білгеннен бастап ата-анасының, үлкендердің өне бойы айтып отыратын өсиеттерімен тәрбиеленген ұрпақ өзі де табиғатқа нұқсан келтірмейді және өзгеге жол бермейді.

(Шоқан Уәлиханов)

§5.

Шешендік – ақылмен билеу өнері

1. Мәтінді түсініп оқыңдар. Сырымның тапқырлығы мен шешендігіне «Қосжазба күнделігі» әдісі арқылы баға беріңдер.

Мәтіндегі маған әсер еткен үзінді	Сол үзінді туралы өз пікірім

Сырым батыр

Сырым батыр елден сырғып, Хиуа хандығында жүрсе, бір той үстінде мақтанған Хиуа ханы оған:

– Қазақта ас-мас, жігіт-мігіт, ат-мат деген жалғама сөздер көп көрінеді, солардың мәнісі неде? – деп сұрайды.

– Сұрағыңызға тойдан кейін жауап берейін, – дейді Сырым батыр.

Тойда Сырымның аты бәйгеден келеді. Жолдасы балуан күресінде жығып, жүлде алады. Той бітіп, жұрт тарқар алдында Сырым ханның бағанағы сұрағына былай деп жауап қайырады:

– Бізде той жасағанда жұртқа қой сойып, құйрық; жылқы сойып, қазы тартады. Сусынға қымыз береді. Соны «ас» дейді. Ал мынадай тас табаққа салып тартқан шөп-шалам мен сусынға берген шайды «мас» дейді. Сәйгүлікті сынайтын жарыста озып келген жүйрікті «ат» дейді, артында қалған тұғырды «мат» дейді. Алқа топтың алдында күресіп, алып ұрған ерді «жігіт» дейді, жер қауып жығылған еркекті «мігіт» дейді. Қазақтың «ас-мас», «ат-мат», «жігіт-мігіт» дейтін сөздердің мағынасы – осы, хан.

(«Сөз тапқанға қолқа жоқ» кітабынан)

2. Шешендік сөзді түсініп оқыңдар. Негізгі идеяны анықтаңдар.**Бұлақ көрсең, көзін аш**

Бәйдібек би:

– Бұлақ көрсең, көзін аш, құдық көрсең, шегенде, оның басына тал ек, – дейді екен. Малын өргізіп жайылым іздеген ауылдастарына:

– Қыстау, қорған салыңдар. Оны тастап кетпеңдер. Оған айналып соғып, қыс қыстап, жаз жайлап жүріңдер. Аттың тұяғы жеткен жер бекер қалмасын. Төбе басына оба үйіп, қада қағып, белгі тастап отырыңдар, – деп өсиет айтатын болыпты. Бәйдібек бабаның осы өсиеті бекер емес екен.

Бір жолы моңғол ма, жоңғар ма, әйтеуір бір елмен шекарада мал жайылымына талас туыпты. Сонда екі елдің ел басы, билері орталарынан кісі шығарып, шекараны анықтау үшін жүріп отырып: «Мынау бұлақ кімдікі, мынау құдықты кім қазған, талды кім отырғызған?» – десе, Бәйдібек ауылының адамдарының бірі болып шыға беріпті. «Мынау обаны кім үйген, мынау қаданы кім қаққан?» – десе де, Бәйдібек адамдары ие бола беріпті.

Айдан анық, тайға таңба басқандай белгі-дәлелдерін көріп, даукес елдің амалы құрыпты. Көнбеске амалы қанша, сол «Бәйдібек қыстауы», «Бәйдібек ауылының жайлауы», «Бәйдібек құдығы», «Бәйдібек бұлағы», «Бәйдібек талы» деген жерлерден шекара сызығы тартылып, екі ел шекарасы белгіленіп, жер дауы шешімін тауыпты деседі ел.

«Атаның ат тұяғы жеткен жер – балаға мирас» деген – осы.
(«Қазақтың би-шешендері» жинағынан)

3. Мәтінді оқыңдар. Өз пікірлеріңді кестеге жазыңдар.

Маған ұнаған үзінді	Менің пікірім	Өмірден мысал келтіру арқылы дәлелдеу

Табиғат-Ана

Табиғат-Ананың Жер, Су, Ағаш деген үш ұлы болыпты. Олар өте ақылды, мейірімді екен. Табиғат-Ана бір күні ұлдарын шақырып алып:

– Адамдарға көп қызмет еткен ұлыма үлкен сый тартамын, – деп уәде береді.

Сонда ұлдары анасының айтқанына қуана келісіп, адамдарға жақсылық жасауға жолға шығыпты. Үшеуі үш жаққа кетіп, адамдарға көп игілікті істер жасапты. Күндердің күнінде үшеуі еліне қайтып оралғанда, аналарының бұрынғыдан да бетер көріктене түскенін көрген ұлдары:

– Апатай, сіз қандай керемет күйге түскенсіз, мұның сыры неде? – деп сұрайды. Сонда Табиғат-Ана:

– Аяулы ұлдарым менің, бұның сыры – сендердің адамзатқа жасаған қайырымдылықтарыңда, – деп жауап береді. Содан бері Жер, Су, Ағаш аналарының сұлулығын сақтап қалу үшін, адамдарға адал қызмет етумен келеді екен.

(А.Мырзағұлова)

4. Өздерің қалаған шешендік сөзге талдау жасаңдар.

Шешендік сөз	
Тақырыбы мен идеясы	
Жанрлық мазмұнына қарай қай түрі?	
Құрылысына қарай қай түрі?	
Құрылымы	
Кіріспесі	
Негізгі бөлімі	
Қорытынды бөлімі	
Тілдік ерекшелігі	

5. Өзіндік тұжырым жасап, төмендегі тақырыптардың біріне аргументті эссе жазыңдар.

1. Атаның ат тұяғы жеткен жер – балаға мирас.
2. Таза болса табиғат, аман болар адамзат.
3. Шешендік – ақылмен билеу өнері.

6. Жұптарыңның аргументті эссесіне сыни пікір жазыңдар.

1. Эссенің авторы, тақырыбы (1 сөйлем).
2. Жұмыстың қысқаша мазмұны, өзектілігі (2 сөйлем).
3. Жұмысты оқығаннан алған әсерің (1 сөйлем).
4. Жұмыстың құрылымы, баяндау стилі, дәлдігі, автор шеберлігі (2 сөйлем).
5. Артықшылықтары мен кемшіліктері (2 сөйлем).
6. Сыни пікір берушінің аты-жөні (1 сөйлем).

7. Дала философтары – қазақ жырауларының толғауларынан алынған үзінділерді авторларымен сәйкестендіріңдер. «Табиғат және экология» тақырыбымен байланысын анықтаңдар.

Қазтуған жырау	Айналасын жер тұтқан Айды батпас демеңіз. Айнала ішсе, таусылмас Көл суалмас демеңіз.
Бұқар жырау	Еділдің бойын ен жайлап, Шалғынына бие біз байлап, Орындықтай қара сабадан Бозбаламен күліп, ойнап, Қымыз ішер күн қайда!?
Шалкиіз жырау	Тоғай, тоғай, тоғай су, Тоғай қондым, өкінбен. Толғамалы ала балта қолға алып, Топ бастадым, өкінбен.
Доспамбет жырау	Жапырағы жасыл жаутерек Жайқалмағы желден-дүр. Шалулығы белден-дүр, Төренің кежігуі елден-дүр.

8. «Табиғат және экология» тақырыбын қорытындылаңдар. Өздеріңе ұнаған нақыл сөздерді қатыстырып, өлең, әңгіме немесе шығарма жазыңдар.

VIII

БӨЛІМ

ЖАҢА ӘЛЕМДЕГІ ТЕАТР МЕН КИНЕМАТОГРАФИЯ

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Бұл бөлімде сендер:

- әлемдік театр өнері, қазақстандық театрлар тарихы мен кинематография саласындағы туындылар туралы ақпараттармен таныс боласыздар;
- көпшілік алдында сөйлейтін сөздің ерекшелігімен танысып, шығармашылық бағыттағы тапсырмалармен жұмыс істейсіңдер;
- мәтіндерге логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялайсыңдар;
- қазіргі шешендік сөздердің түрлерімен және шешендік сөздердің тәрбиелік мәнімен танысасыздар;
- даралаушы, ерекшелеуші, ойдың аражігін ажырататын тыныс белгілерін ережеге сай қолдануды үйренесіңдер.

**Театр – адамның сахнадан өзін көріп,
өзін-өзі түсінетін орын.**

Шәкен Айманов

**Ұлы фильм жасау үшін үш нәрсе керек:
сценарий, сценарий және тағы да сце-
нарий.**

Альфред Хичкок

§1.

Театр – мәдениет ордасы

1. Театр туралы ой бөлісіңдер. Еліміздегі қандай кино және театр қайраткерлерін білесіңдер? Суреттерде қай өнер қайраткерлері бейнеленгенін анықтаңдар.

Ол – қазақ өнерінің шоқтығы биік тұлғасы, талантты актері әрі режиссері. Ұлттық театр өнері мен кино саласының қалыптасуы, дамуы үшін бүкіл ғұмырын арнады. Оның есімі қазақ киносы тарихында ұлттық киноны барынша биікке көтерген талант ретінде мәңгілік сақталады. Қазақфильм киностудиясы осы өнер қайраткерінің есімімен аталады.

Ол – әнші, актер, Қазақ КСР-нің Халық әртісі, Ш.Айтматов атындағы Халықаралық сыйлықтың лауреаты, КСРО Кинематографистер Одағының мүшесі, режиссер, драматург, аудармашы.

Ол – арқалы әртіс, ардақты әнші, ардагер өнер иесі. Халық әндерінің бағын ашып, көрермен құлағының құрышын қандырған атақты баритон.

2. Мәтінді оқыңдар. Ғылыми стильдегі мақаланың жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Өнер түрлері

Театр (грек. «ойын-сауық орны») – өмір көріністерін драмалық әрекет арқылы көрермендердің көз алдында актерлер күшімен бейнелейтін сахналық өнер. Ол өз заманының озық идеяларын бойына сіңіре отырып, ізгілік мұраттарын паш еткенде және адамның ішкі жан дүниесін терең де шынайы ашып бейнелегенде ғана өзінің жоғары көркемдік сатысына

көтеріледі. Театрдың да өнердің өзге салалары секілді өзіне тән ерекшеліктері бар.

Театр – әдебиет, музыка, кескіндеме, архитектура, кинематографияның мәнерлі амал-тәсілдерін бойына жинақтаған синтездік өнер. Мұның өзі сахна мен көрермендердің ой-сезімдерінің бір-бірімен өзара ұштасуын, оған қоса спектакльді жасаушылар мен көпшілік қауымның арасындағы жалпы мақсаттың ортақ болып, бір арнадан шығуын талап етеді.

Әдебиет (араб. «асыл сөз») – сөз өнері, әлеуметтік мәні бар шығармалар жиынтығы.

Музыка (грек. «музалар өнері») – белгілі биіктіктегі дыбыстардан тұратын, адамға сазды әуенімен әсер ететін, дыбыстық көркем бейнеге негізделген өнер түрі.

Кинематография (грек. «қозғалыс», «жазып алу») – кинофильмдерді шығару және оны көпшілікке көрсету ісімен шұғылданатын мәдениет пен экономиканың бір саласы, өнердің ең бұқаралық түрі.

(«Қазақ мәдениеті» энциклопедиялық анықтамалығынан)

3. Мәтінді тұтас оқып шыққаннан кейін оны бөліктерге бөліп, тақырыпша қойындар, негізгі ойды анықтаңдар.

...Өзім әкемді көргенім жоқ. Мен туған соң жеті күннен кейін қайтыс болыпты. Үлкен ағам Қаптағай Семейде бір орыс көпесінің қолында болып, төрт жылдан кейін оралды. Өзімен бірге сол көпестің қызын алып келді. Көпес ағамның білім алуына көмектесті. Содан соң Семейге қызметке тұрып, бізді елден көшіріп алып келді.

Семейде мектепке барып, білім алдым. Алғаш сахнадағы қойылымды осы мектепте көрдім. Оның ерекше әсер еткені сондай – өзім де сахнада ойнап жүргендей болдым. Анам марқұмның дауысы ән салғанда Күләштікінен айнымайтын.

Отбасымыздағы барлық ауыртпалықты өз мойнына алып, ағайым бізді Алматыға көшіріп әкелді. Өте пысық едім. Мектептегі үйірмелерден, биден қалмайтынмын...

Бір күні радиодан «хор айтуға қыздарды алады» деген хабарды естіп, Бикеш дейтін жан құрбым екеуміз дауысымызды тыңдатуға бардық. Музыкант Б.Ерзакович бізді хорға қабылдады. Бұл – 1932 жыл еді. Ашаршылық жылдарында да барлық дүниеге үлгеріп жүретінбіз.

«Өнер» деген киелі дүниені осында ұғына бастадым. Бізге өн салғызды, өлең оқытты. Содан бізді Ленинградқа алып барды. Алғашқы сабағымыз басталған күні ұстазымыз шақырып алып: «Әмина, біз сенің қабілетіңді көруіміз керек. Сол үшін саған тапсырма. Сенің үйің өртеніп жатыр, ішінде кішкентай інің қалып қойыпты. Сол кезде не істейтініңді көрсетуің керек», – деп, мені сыртқа шығарып жіберді. Не істерімді білмей, біраз ойланып тұрдым. Апамды қатты сағынғаным бар, ішке жанұшыра айғайлап: «Апа, өрт! Апа-а-а, өрт!» – деп кіріп, ананы лақтырып, мынаны құлатып, жылай бастадым. Ентігімді баса алмай тұрған мені ұстазым жұбатып, риза болды.

Қыздардың ішіндегі ең кішкентайы болғандықтан, ұстазымыз Василий Меркурьев мені үйіне алды. Үш қызы бар еді, олар не істейді, мен де соны істеймін.

Бір күні ол кісі мені театрға жіберді. Театр есігін алғаш ашуым. Музыка ойнауда, әртістер билеп, неше түрлі қимылдар жасауда, бірақ сөйлемейді. Сөйтсем, балетке барыппын. Келгеннен кейін ұстазым: «Қалай екен, не болды?» – деп сұрады. Не айтарымды білмей, сасып қалдым да: «Сөйлемейді», – дедім. Ішек-сілесі қатып күлсін-ай кеп!

(Әмина Әмірзақова)

4. Ғ.Мүсіреповтің «Хас сұлудың көз жасындай мөлдір өнер – театр» деген пікірін негізге алып, аргументті эссе жазыңдар. Жұптарыңның жұмысын азатжолдарға бөліп, ақпаратты дұрыс жүйелеп, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

Тыныс белгілері

Тыныс белгілері – ойды нақты, дәл, түсінікті етіп жеткізу мақсатында интонациялық, мағыналық, грамматикалық ұстанымға сай қолданылатын шартты белгілер.

Қолданылу орнына қарай тыныс белгілері екіге бөлінеді:

- I. Сөйлем соңында қойылатын тыныс белгілері: нүкте (.), сұрақ белгісі (?), леп белгісі (!), көп нүкте (...). Негізгі қызметі – **даралаушы**, біршама тиянақты ойды екіншісінен даралап, бөліп тұрады. Мысалы: *Жолдың бұл тұсы ылғи белес-белес болатын. Алыстан жолды бағып отыратын тұрғылары бар. (М.Әуезов).*
- II. Сөйлем ішінде келетін тыныс белгілері қызметіне қарай екіге бөлінеді: бөлуші және ерекшелеуші.
  1. **Бөлуші тыныс белгілері:** үтір (,), нүктелі үтір (;), үтірлі сызықша (, –). Олар жай сөйлемде бірыңғай мүшелерді, құрмалас сөйлемде оның құрамына кіретін жай сөйлемдерді бөліп көрсетеді. Мысалы: *Бірақ қаладан, жабырқау медреседен жаңа құтылып, енді ауылына жетуге асыққан шәкірт бала ол сөзді тыңдайын деп ойысқан жоқ. (М.Әуезов). Әрі түртінектеді, бері түртінектеді, – түк таппады. (Қ.Найманбаев).*
  2. **Ерекшелеуші тыныс белгілері:** қос нүкте (:), тырнақша (« »), сызықша (–), жақша ( ). Олар қаратпа, қыстырма, одағай сөздер мен тіркестерді, оңашаланған мүшелерді сөйлемнің өзге мүшелерінен айыру үшін, төл сөзді автор сөзінен ерекшелеп көрсету үшін қолданылады. Мысалы: *Шеген: – Мен әшейін – «цирк», Борап барып тұрған – «опера», – деді. (Ғ.Мүсірепов). Туған өлкеңді – Арқаны есіңе түсірші, Шығыс ұлы! (Б.Бұлқышев). 1900 жылы «Искра» («Ұшқын») газетінің бірінші нөмірі шықты.*

5. Тыныс белгілерін ережеге сай қолданып, мәтінді көшіріп жазыңдар.

Кез келген ортаның өз заңы өз мәдениеті болады
Театр – нағыз өнердің ордасы Ал мұндай киелі ордада мәдениет сақтамау әбестік Сонымен сіз сақтауға тиіс 7 қағида

- 1) қойылымға кешікпей, уақытынан бұрын келіңіз

- 2) билетте көрсетілген орынға отырыңыз
- 3) қойылым басталар алдында ұялы телефоныңызды дыбыссыз режимге қойыңыз не сөндіріп тастаңыз
- 4) қойылым басталысымен басқа шаруаның бәрін доғарыңыз өйткені сіз үшін киелі сахнаның саңлақтары барын салып өнер көрсетпек
- 5) қойылым барысында ерсі қылық көрсеңіз сол үшін айқайлаудың күлкілі көрініс болса да өте қатты күлудің керегі жоқ
- 6) қойылым көңіліңізден шықпай жатқанның өзінде көрермендер залынан шығып кетуге асықпаңыз соңын күтіңіз
- 7) қойылым біткен соң орныңыздан тұрып, қошемет көрсетіңіз

Әртістің қуанышы халқының қошеметіне бөлену. Ендеше сіз үшін саф таза өнерін паш еткен сахна еркелерін қошеметке бөлеңіз Егер жағдайыңыз көтерсе өнер иелеріне гүл сыйлаңыз Сахнаның аса киелі екенін ешқашан да ұмытпаңыз.

(Дайындаған Ақерке Әбілхан)

6. 5-тапсырмадағы тыныс белгілерін не себепті қойғандарыңды түсіндіріп, оларды қолданылу орнына қарай бөліп (даралаушы, бөлуші, ерекшелеуші) көрсетіңдер.

Үлгі:

Мысал	Тыныс белгі	Түрі	Қойылу себебі
Кез келген ортаның өз заңы, өз мәдениеті болады.	Үтір	Бөлуші	Бірыңғай мүшелерді бөліп тұр.

7. Әмина Өмірзақова туралы «Қазақ киносында ана бейнесімен танылған талант иесі» тақырыбында хабарламалық эссе жазыңдар. Тыныс белгілерін қолданылу орнына қарай бөліп көрсетіңдер.

§2.

«Астана Опера» мемлекеттік опера және балет театры

1. «Астана Опера» мемлекеттік опера және балет театры туралы не білесіңдер?

2. Мәтінді оқып, театрға қатысты терминдер мен ұғымдарға түсінік беріңдер.

Терминдер мен ұғымдар	Білдіретін мағынасы

«Астана Опера» мемлекеттік опера және балет театры Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың бастамасымен 2013 жылы ашылды. Әлемдік сәулет өнерінің ең үздік классикалық дәстүрлері ескеріле салынған театр архитектурасында ұлттық нақыш айқын байқалады. Оның техникалық жабдықталуы әлемдік стандарттарға сай келеді.

2013 жылдың 21 маусымында театр өзінің шымылдығын қазақ музыкасының жауһары – М.Төлебаевтың «Біржан – Сара» операсымен ашты. Сол жылдың күзінде көрерменге Дж.Вердидің «Аттила» операсын ұсынды.

Бүгінгі таңда «Астана Опера» репертуарында А.Жұбанов пен Л.Хамидидің «Абай», Е.Брусиловскийдің «Қыз

Жібек» опералары, Ғ.Жұбанованың музыкасына қойылған «Қарагөз» балеті сынды ұлтымыздың атақты композиторларының шығармаларымен қатар, әлемдік опера және балет классикасы Дж.Вердидің «Аида», «Травиата», Дж.Пуччинидің «Богема», «Тоска», «Мадам Баттерфляй», Ж.Бизенің «Кармен», П.Чайковскийдің «Ұйқыдағы ару», «Аққу көлі», «Щелкунчик», С.Прокофьевтің «Ромео мен Джульетта», А.Хачатурянның «Спартак», Б.Асафьевтің «Бақшасарай бұрқағы», Л.Минкустың «Баядерка» және «Дон Кихот», Б.Эйфманның «Роден» балеті, Р.Петидің «Париж Құдай Анасының соборы» балеті, К.Макмилланның «Манон» және тағы басқа өнер туындылары бар.

«Астана Опера» сахнасында Бибігүл Төлегенова, Айман Мұсақожаева, Жания Әубөкірова, Нұржамал Үсенбаева, Алан Бөрібаев, Майра Мұхамедқызы және тағы басқа әйгілі қазақстандық әртістермен бірге әлемдік музыка өнерінің жұлдыздары Пласидо Доминго, Зубин Мета, Елена Образцова, Валерий Гергиев, Хосе Каррерас, Анна Нетребко, Марсело Альварес, Светлана Захарова, Вадим Репин, Денис Мацуев, Владимир Спиваков, Ильдар Абдразаков өнер көрсетті.

Бұл сахнада белгілі қазақстандық әртістер мен ұжымдар, сонымен қатар неапольдық «Сан-Карло», генуялық «Карло Феличе», Санкт-Петербургтегі Мариин театры, Новосібір опера және балет театры, Тбилиси мемлекеттік опера және балет театры және тағы басқа айтулы ұжымдар гастрольдік сапар шеңберінде өнерлерін паш етті. ЭКСПО-2017 аясында көптеген іс-шара өтті, оның ішінде Пласидо Домингоның XXV Халықаралық «Опералия» вокалистер байқауы, миландық Ла Скала театрының гастрольдері аясында Дж.Вердидің «Фальстаф» операсы және Бетховеннің №9 симфониясы т.б. қойылды.

«Астана Опера» мемлекеттік опера және балет театры тұрғындардың барлық әлеуметтік топтарының, соның ішінде мүмкіндігі шектеулі адамдардың келуіне қолайлы. Олар үшін театрда «кедергісіз орта» жасалған. Үлкен есіктер, қауіпсіз пандустар, арнайы лифт және спектакльдер мен концерттерді барынша жайлы әрі қауіпсіз тамашалауға мүмкіндік беретін өзге де қажетті атрибуттар бар.

(khabar.kz)

3. Мәтінді оқып, өздеріңе әсер еткен үзінді жайлы пікірлеріңді «Қос-жазба күнделігіне» жазыңдар.

Мәтіндегі маған әсер еткен үзінді	Сол үзінді туралы өз пікірім

Сахналық тартымдылық пен табиғи талғампаздық

Балауса қыз әке-шешесінің қостауымен үйінің терезелерін айқара ашып, шағын концерттер ұйымдастыратын. Сол сәтте көршілер жинала қалатын. Олардың қол шапалақтауы, «Уа, жасай бер, Нұржамал!» деп жамырай айтылған сөздері оны көкке көтергендей болатын. Ата-анасы да, мектептегі ұстаздары да, көрші-қолаң да, құрбылары да Нұржамалдың өнердің төріне шығатынына шексіз сенетін. Осындай ақ пейілден шыққан тілектер жас қызды қанаттандырды, өнер жолына батыл түсуіне сенімін нығайта түсті.

Н.Үсенбаева Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясында Қазақстанның Халық әртісі Бекен Жылысбаевтың класында білім алады. Классикалық опералардың әртүрлі арияларын орындап, шеберлігін шыңдай түсті.

Өткен кездерді есіне алып, ойына түсірген Нұржамал: «Әлібек Дінішевтің әндерді, арияларды орындау шеберлігі маған өте ұнайтын. Арманым онымен бірге ән салу еді. Консерваторияның бесінші курсына оқып жүргенімде, мұның сәті түсті. Екеуіміз Евгений Брусиловскийдің «Қыз Жібек» операсында басты партияларды орындадық», – деді...

Шымылдық ашылды, жарық сөндіріліп, залда қара көлеңке орнады. Қойылымның декорациясы көз тартарлықтай... Қара күштің, зұлымдықтың салдарынан Абайдың шәкірті Айдардың қаза табуы, Ажардың өшпес қайғысы, Айдар мен Ажар трагедиясынан ұлы Абайдың көңілінің күйреуі – бәрі әнмен суреттелген. Ажар партиясын Нұржамал Үсенбаева орындады. Жар кейшіндегі Ажар-Нұржамал ақ періштедей таза, нәзік.

Қазақ опера және балет театрының соло-әншісі Нұржамал Үсенбаеваның 1984 жылдан бастап осы театр сахнасында орындаған аса елеулі партиялары қатарында Е.Брусиловскийдің «Қыз Жібек» пен «Ер Тарғын» операларындағы Қыз

Жібек пен Дана, А.Жұбанов пен Л.Хамидидің Абай» операсындағы Ажар, М.Төлебаевтың «Біржан – Сара» операсындағы Сара, Б.Жұманиязовтың «Махамбет» операсындағы Зылиха, И.Штраустың «Жарқанат» операсындағы Розалинда т.б. бар.

Биік деңгейдегі кәсіби шеберлік пен шынайылық, баурап алар сахналық тартымдылық пен табиғи талғампаздық – Нұржамал Үсенбаеваның әншілік өнеріне тән қасиет.

(*Бохай Қожырұлы*)

Қазіргі шешендік сөздердің түрлері

Қазіргі шешендік сөздердің көтерген тақырыбы, мазмұны мен айтылу орнына қарай мынадай түрлері бар:

- 1) білім-ғылымдық мазмұнды;
- 2) әлеуметтік-саяси мазмұнды;
- 3) әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнды;
- 4) діни мазмұнды;
- 5) сотта қолданылатын сөздер.

Барлық шешендік сөздердің түрлеріне ортақ мақсат: ақыл-ойды қозғау, ұғым-түсінігін кеңейту, білім беру, сезімге әсер ету. Шешен сөйлеудің ең негізгі шарттары: сөз дұрыстығы, қысқалығы, эмоционалдылығы, байлығы, түсініктілігі мен дәлдігі.

4. Ғылыми стильге тән тілдік құралдарды қолданып, оқылым мәтіндерінің біріне рецензия жазыңдар.

5. Тыныс белгілерін дұрыс қойып, көшіріп жазыңдар. Тыныс белгі түрлерін, қойылу себебін көрсетіңдер.

Үлгі:

Мысал	Тыныс белгі	Түрі	Қойылу себебі
2002 жылы маған біздің Сыртқы істер министрлігінен хабарласып, «Гранд Опера» театрының шақырып жатқандығын айтты.	Үтір	Бөлуші	Құрмалас сөйлем құрамындағы жай сөйлемдерді бөліп тұр.

2002 жылы маған біздің Сыртқы істер министрлігінен хабарласып «Гранд Опера» театрының шақырып жатқандығын айтты Францияға ұшып барып Гранд-опера театрында алғашқы концертті қойдым Вердидің «Травиата» операсы мен француз Гуноның «Ромео мен Джульетта» операсынан ариялар орындадым Осы концерттен кейін театрдың директоры арнайы жолығып Гранд Операда екі маусымда өнер көрсетуімді сұрады Сөйтіп Франция сахнасына жол тарттым дейді Майра Мұхамедқызы

Майра француз тілін үйренуге тым көп уақыт жұмсамағандығын айтады. Алғашқы үш ай арнайы оқытушы жалдап оқығанын кейін өз бетімен дайындалғанын жеткізді Бас-аяғы 6 айдың ішінде французша үйреніп алдым деген Майра француздардың ұлттық рухының биік екендігін сөз етті

Нанси Бордо Лондон Вашингтон қалаларының ұлттық опера театрларында тағы басқа да әлем сахналарында өз өнерімді көрсеттім Мүмкіндік бар жерде қазақтың әндері шырқалды қазақтың ұлттық киімімен шықтым Сонда еуропалықтар тамсана қол соқты Әрине қазақтың әнін бүкіл әлемге танытсам деген мұратым бар дейді әнші Майра Мұхамедқызы

(Есенгүл Кәпқызы)

6. Мәтіндердегі термин сөздерді пайдаланып, «Мен көрген қойылым» тақырыбында сипаттамалық эссе жазыңдар. Жұптарыңның жұмысына логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

7. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.
1. Қазақ опера әншілерінің бірі туралы ізденіп, хабарламалық не сипаттамалық эссе жазыңдар.
  2. «Балет өнері» тақырыбында ғылыми стильде мәтін жазыңдар. Мәтіннің қазіргі шешендік сөздердің қай түріне жататынын анықтаңдар.

§3.

Қазақ бұлбұлы – «Күләш»
телехикаясында

1. Мәтінді мұқият оқып, кино, кинематографияның адамзатқа қажеттілігі туралы пікірлеріңді дәлелдеңдер.

Кино – өнердің бір саласы, кинематографияның техникалық негізінде қалыптасқан көркем шығармашылық түрі. Кинематография (грек. *kinematos* – «қозғалыс», *grapha* – «жазу») – кинофильмдерді шығару және оны көпшілікке көрсету ісімен шұғылданатын мәдениет пен экономиканың бір саласы, өнердің ең бұқаралық түрі. Фильмді жасауға әр алуан мамандықтағы шығармашылық қызметкерлер: кинодраматург, режиссер, актер, оператор, суретші, композитор, продюсер, каскадер, экономист, менеджер т.б. қатысады. Фильм жасауда кинорежиссер жетекші рөл атқарады.

Кино, негізінен, 4 салаға бөлінеді: көркем фильм, деректі фильм, мультипликациялық фильм, ғылыми-көпшілік кино.

Көркем фильм – кино өнерінің негізгі және кең тараған түрі. Ол әдеби шығарма желісі немесе арнайы жазылған сценарий бойынша актерлердің қатысуымен жасалады.

Деректі киноға тарихта, өмірде болған мәні зор оқиғаларды баяндайтын фильмдер мен киножурналдар жатады.

Мультипликациялық кино суреттер мен қуыршақтарға қимыл бере отырып жасалады.

Ғылыми-көпшілік кино – жұртшылыққа жаратылыс пен әлеуметтік құбылыстарды ұғындыратын, өнер сырларымен таныстыратын фильмдер жиынтығы.

(«Балалар энциклопедиясынан»)

2. Мәтінді оқыңдар. Құрылымы мен рәсімделуін, жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

Фильмнің аты: «Күләш»

Шыққан жылы: 2013

Жанр: Өмірбаян

Рөлдерде: Әйгерім Уалжанова, Медғат Өмірәлиев

Суреттеме: қазақстандық продюсер Баян Есентаеваға тиесілі «Shine Production» компаниясы көрермендер назарына

қазақтың опера әншісі Күләш Бәйсейітованың өміріне арналған сериал ұсынды. Негізгі түсірілімдер Орал мен Мәскеу қалаларында өтті.

Күләш Жасынқызы Бәйсейітова (1912–1957) – қазақтың әйгілі әншісі (лирика-колоратуралық сопрано), қазақ опера өнерінің негізін салушылардың бірі, қоғам қайраткері, КСРО Халық әртісі (1936), КСРО Мемлекеттік сыйлығының лауреаты (1948–1949).

3. Аудиожазбадан (14. mp3) «Күләш» фильмі – көрермендер назарында» мәтінін тыңдаңдар. Мақсатты аудиторияға арналған тілдік оралымдарды, мәтін үзінділерін талдаңдар. Өздерің білетін ақпараттармен толықтыра отырып, «Ғасыр бұлбұлы» атты тақырыпта ойларыңды ықшам түрде айтыңдар.

Білім-ғылымдық мазмұндағы шешендік сөздер

Білім-ғылымдық мазмұндағы (академиялық) шешендік сөздердің қолданылатын орындары мен түрлері:

- 1) жоғары оқу орындарындағы дәрістер;
- 2) ғылыми конференциялар, симпозиумдардағы баяндамалар;
- 3) ғылыми жоба қорғау және диссертациялық ғылыми кеңестерде сөйленетін сөздер.

Бұл сөздердің басты ерекшелігі – ғылыми терминдердің молдығы, біршама қатаң стильге негізделуі. Осы белгілеріне қарап дәрістер мен баяндамалардың шешендік сипатының болуы міндетті емес болып көрінуі мүмкін. Шындығында, білім-ғылымдық мазмұндағы сөздер нақты, тілі барынша түсінікті, тыңдаушысына қызықты болуы шарт. Ал бұлар – шешендік сөздің басты талаптары.

4. Тыныс белгілерін дұрыс қойып, үзіндіні көшіріп жазыңдар.

Атқа қонса қаны қызатын қазақпыз

Ат құлағында ойнау асау тұлпарды ауыздықтау тек азиялықтарға немесе қазақтарға ғана тән өнер емес АҚШ-та Латын Америкасында мұны спорттың бір түрі ретінде

қарастырады Бірақ халықтың менталитеті мінез-құлқы тұлпарларды тізгіндеудің тактикалық тәсілдердерінен байқалатыны даусыз. Мысалы Еуропа АҚШ немесе Үндістандағы каскадерлер тек ережеге бағынады Белгілі бір қалыптың шеңберінен шықпайтын өнерден ләззат ала алмайсың Атқа мінгеніңде сен оған еркіндік беруің керек Сенің шеберлігің хас тұлпардың еркіндігін өзіңнің ерік-жігеріңе бағындыра білуіңде

Елде жүргенде маған киноөнімнің бюджеті маңызды емес Кино алаңы мен үшін тәжірибемді шеберлігімді арттыратын алаң Өз фильмдеріміздің бірінде менің командалдағы дублердің бірі жіп-жіңішке сымға байланып 9-қабаттан жерге құлады Трост кез келген сәтте үзіліп кетсе не боларын көз алдыға елестетудің өзі қиын ғой Шетелдік әріптестерім мұны көріп Ақымақсындар азғантай ақыға бола мұндай жанкештілікке барудың қажеті жоқ дейді

Шетелдік киноларда мұндай қауіпті тәсілдерімді қымбатқа бағалаймын ал туған жерімде ақша маңызды емес Біз тек өз жұмысымызды жақсы істегіміз келеді Қазақ каскадерларын дәл осындай отаншылдық сезімі мен жаратылысынан дарыған жанкештілігі ғана дараландырып тұрады.

*(«Nomad Stunts» каскадерлер тобының жетекшісі
Жайдарбек Құнғожиновпен сұхбаттан үзінді.
Әңгімелескен Гүлбаршын Сабаева)*

5. Кино өнерінің термин сөздерін пайдаланып, білім-ғылымдық мазмұндағы шешендік сөз құраңдар. Құраған мәтіндеріңді жұптарыңмен алмастырып, логикалық және стильдік түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

6. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.
1-топ. Қазіргі қазақ киносына көңілдерің тола ма? Пікірталас ұйымдастырыңдар. Пікірталас түйінін 10 сөйлеммен жазыңдар.
2-топ. Әлемге әйгілі каскадерден алатын интервьюге 10 сұрақ әзірлеңдер.
3-топ. Өздеріңе ұнайтын кино не театр актері туралы диалог құрыңдар. Пікірлеріңді жинақтап, 10 сөйлем жазыңдар.

7. «Күләш Бәйсейітова – қазақтың әйгілі опера әншісі» тақырыбында аргументті не хабарламалық эссе жазыңдар.

§4.

Алматыдағы «Алатау» дәстүрлі өнер театры

1. Суретте бейнеленген ғимарат туралы не білесіңдер?

2. Мәтінді оқып, бөліктерге бөліңдер. Әр бөліктің қандай мәселені қозғап тұрғанын айтып беріңдер. Термин сөздерді теріп жазыңдар.

Алматы қаласының 1000 жылдығына, Тәуелсіздіктің 25 жылдығына орай 1040 орындық концерт залы, қосымша 2 кинотеатры бар «Алатау» дәстүрлі өнер театры ашылды.

– «Халқымызда «Өмір – қысқа, өнер – мәңгі» дейтін қанатты сөз бар. Халық өзінің қуанышы мен қайғысын әсем әнге, тәтті күйге айналдырып, ұрпақтан ұрпаққа қалдырып отырған. Жүректен шыққан сұлу саз ғана жүректі қозғайды, адамды түрлі күйге бөлейді. Мың жыл бұрын ғұмыр кешкен Қорқыт күйлері, алты ғасыр асса да ескірмейтін Асанқайғы толғауы мен кешегі Құрманғазы күйлері, Ақан, Біржандардың әндері әлі де халықпен бірге жасап келеді. Өнерді «мәңгі» дейтініміз де сондықтан. Еліміздің Тәуелсіздік алуы шығармашылық бастамалардың дамуына, ұлттық сана-сезімнің өркендеуіне даңғыл жол ашты. Осыдан 25 жыл бұрын біз өрісі кең әлемдік өркениетке дербес ел ретінде қолымызды создық. Осы орайда біз әлем жұртшылығына өз

үнімізбен сыйлы, өзіндік мәдениетімізбен құнды, төл өнерімізбен құрметті екенімізді сезіне бастадық.

Қазақ мәдениеті қайраткерлерінің бірнеше буыны осы әсем қаламызда өмір сүріп, өздерінің өлмес туындыларын өмірге әкелді. Міне, осындай мәдениет пен өнердің киелі орталығында дәстүрлі өнердің қасиетті шаңырағы, оңаша отауы болуы тиіс еді. Исі қазақ үшін, оның мәдениеті үшін, аса маңызды өн-жыр, терме, күй, айтыс, ұлттық кино сияқты бес айтулы бағытта қызмет ететін, осы сала майталмандарының басын құрайтын шаңырақ болады деген үміттеміз... Бұдан былай осы театрда халықаралық деңгейдегі фестивалдар, ұлттық салт-дәстүрді, өнерді насихаттайтын шаралар жүйелі өткізіліп, жастарды тәрбиелейтін үйірмелер тұрақты жұмыс жасайды. Осы бағыттағы өнер ұжымдарының басы бір орталықта тоғысып, болашақта «Алатау» театры қазақ мәдениетінің қара шаңырақтарының біріне айналсын! – деді өз сөзінде Бауыржан Байбек.

Шара әрі қарай айтыс ақындары Мұхтар Ниязов пен Аспанбек Шұғатаевтың сөз қағысымен жалғасты. Одан кейін «Сазген сазы» ансамблі, Сәуле Жанпейісова, Рамазан Стамғазиев, Талғат Мұқышов, Нұржан Жанпейісов, Ұлжан Байбосынова, Шолпан Дәржанова, Айгүл Қосанова, Батыржан Мықтыбаев, Әйгерім Қарсақбаева, Жанқожа Аяпов сынды әнші-күйшілер, түрлі ұлттық аспапта орындаушылар өз өнерлерін ортаға салды.

(Қаншайым Байдәулеттің «Алатау» дәстүрлі өнер театры бес бағытта қызмет көрсетеді» мақаласынан)

3. Ғылыми стильге тән тілдік құралдарды қолданып, оқылым мәтініне рецензия жазыңдар.

Әлеуметтік-саяси мазмұнды шешендік сөздер

Әлеуметтік-саяси мазмұнды шешендік сөздерге саяси шолушылардың, радио және теледидар шолушыларының сөздері, саяси тақырыптағы баяндамалар, митингіде сөйленетін сөздер, әскери-патриоттық сөздер жатады. Әскери-патриоттық тақырыптағы шешендік сөздер Отан қорғауда сарбаздардың рухын көтерген. Ұлы Отан соғысы жылдарында Б.Момышұлы сияқты қолбасшылардың шешендік сөздері жауынгерлерді жеңіске жігерлендіріп, Отан үшін аянбай соғысуға үндеген.

4. Мәтіннің әлеуметтік-саяси мазмұнды шешендік сөзге жататынын дәлелдеңдер.

Қай халықтың болсын өзге жұртқа ұқсамайтын бөлек болмыс-бітімін даралап, өзіндік тағдырын айқындайтын басты белгісі – мәдениеті. Мәдениет – ұлттың бет-бейнесі, рухани болмысы, жаны, ақыл-ойы, парасаты. Өркениетті ұлт, ең алдымен, тарихымен, мәдениетімен, ұлтын ұлықтаған ұлы тұлғаларымен, әлемдік мәдениеттің алтын қорына қосқан үлкенді-кішілі үлесімен мақтанады. Сөйтіп, тек өзінің ұлттық төл мәдениеті арқылы ғана басқаға танылады. Осы орайда «Мәдени мұра» бағдарламасы мәдениетке деген мемлекеттік көзқарастың соны стратегиялық ұстанымын айқындаған маңызды жоба болды. Ол жаңадан қалыптасып жатқан қазақстандық қауымдастықтың әлеуеті мен гуманистік бағыт-бағдарын танытты.

«Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасының идеясы ұзақ мерзімдік үлкен жоба ретінде көзделгендіктен, алда атқарылар шаруалар шаш етектен екенін өздеріңіз де білесіздер. Бағдарлама – ел тарихында, ұлттық тағдырымызда айрықша орын алатын әлеуметтік жоба. Бұл бастаманың ел рухының көтеріліп, ұлт жадының жаңғыруына септігін тигізетін құбылыстарының біріне айналғаны ақиқат.

(Нұрсұлтан Назарбаевтың қоғамдық кеңестің кеңейтілген мәжілісінде сөйлеген сөзі)

5. Мәтінді оқыңдар. Жыр алыбы Жамбылдың жан-жақты қабілеті, ақындық мұрасы туралы мысал келтіре отырып, мәтінді жалғастырыңдар. Көпшілік алдында коммуникативтік жағдаятқа сай дұрыс және тыңдаушыларға ықпал ете сөйлендер.

«Алатау» дәстүрлі өнер театрында өлең сөздің дүлдүлі, жыр алыбы Жамбыл бабамызға арналған «Жыр-жолбарыс» музыкалық спектаклі қойылды.

Театр шымалдығы зал толы көрерменнің қошеметімен ашылды. Бірден жырдың атырабына қарай жетелеп кететін домбыра үні қойылым тақырыбынан хабар бергендей жүз жасаған Жамбылдың балалық шағына қарай бастады. Сахнадағы сан-салалы көріністер құндақтаулы сәбидің өмірі тек жырмен, дала жырымен байланысты екендігін нақыштап

тұрғандай еді. Шағын ауылдың қуанышты әрі мұңды сәттерін бимен өрнектеген әртүрлі қимылдар, сондай-ақ дала төсін дүбірлеткен жылқы образы ерекше бір үйлесімде Жамбыл өмірімен астасып жатты.

(Эльвира Серікқызының «Алатау» өнер театрында «Жыр-жолбарыс» спектаклі қойылды» мақаласынан)

Көпшілік алдында сөйленетін сөздің ерекшелігі

Әдеби тілдің нормасына, тіліміздің грамматикалық нормасына сай келмейтін, күнделікті өмірде қате қолданылып жүрген кейбір сөзқолданыстарға тоқталайық:

1. Жасы үлкен адамға қатысты «жасар» деген форма қолданылмайды. Әдетте бұл сөз кішкентай балаларға қатысты айтылады. Мысалы: «екі жасар бала», «сегіз жасар бала». Ал жасы үлкен кісілер туралы «сексен екі жасқа толған», «жасы сексен екіге келген» деп айтылады.
2. «Мен бару керекпін», «біз бару керекпіз» деп қолдану дұрыс емес. «Менің баруым керек», «біздің баруымыз керек» деп қолданған жөн.
3. Көшпенді ме, көшпелі ме? «Көшпенді халық», «көшпенді мәдениет» деген дұрыс, ал «көшпелі» сөзін «көшпелі вагондар» деген сияқты қолданыстарға қоюға болады.
4. «Америкалық», «италиялық» деген дұрыс. Ал арасына «н» дыбысы қосылып кеткен «американдық», «итальяндық» деген қолданыстар – орыс тіліндегі сөзді тура аудару.
5. Көптік мағынадағы сөзбен тіркескен заттық мағынадағы сөзге көптік жалғауы жалғанбайды. «Бес-алты оқушы» («бес-алты оқушылар» емес), «он шақты қой-ешкісі бар» («он шақты қой-ешкілері» емес), «көптеген ұлт» («көптеген ұлттар» емес), «барлық адам» («барлық адамдар емес) деп қолданылады.
6. «Саламат» па, «салауат» па? Біз «саламатсыз ба» деп амандасамыз, оның жіңішке формасы «сәлеметсіз бе» нормаға айналды. Біз «салауатсыз ба» деп амандаспаймыз ғой. Олай болса, «салауатты өмір салты» – қате қолданыс. «Саламатты өмір салты» болу керек. Ал «салауат» деген сөз «рақым», «кешірім» деген ұғымға жақын келеді.
7. «Отбасы» деген сөз орыс тіліндегі «семья» деген сөздің ұғымын береді. Ал қазіргі кезде жиі қолданылып жүрген «жанұя» сөзі – жасанды, біздің мәдениетімізге жат сөз. *(Анар Фазылжан).*

6. 10-сыныпта өткен пунктуация ережелерін еске түсіріңдер. Берілген мәтіндерден бірнеше мысал алып, тыныс белгілерінің қойылу себептерін жазыңдар.

Үлгі:

Мысалдар	Тыныс белгілері	Қойылу себебі
Ш.Айтматов, Қ.Мұхамеджанов	Нүкте	Бас әріптерінен шартты түрде қысқартылып алынған адам есімінің қысқартылған әрпінен соң нүкте қойылады.

7. Б.Момышұлының әлеуметтік-саяси тақырыптағы нақыл сөздерін оқып, кестені толтырыңдар.

Бауыржан Момышұлы – шешен	
Б.Момышұлының шешендігіне 3 дәлел	3 дәлелге 3 дерек

Бауыржан Момышұлының нақыл сөздері

- Ел дегенде еміреніп, жұрт дегенде жүгініп қызмет ет!
- Отан үшін отқа түс – күймейсің.
- Опасызда Отан жоқ.
- Әділдікті мойындау – адал кісінің ісі.
- Намысты нанға сатпа!
- Қарабет болып қашқанша, қайрат көрсетіп өлген артық.
- Өз ұлтын сыйламау, оны мақтаныш етпеу – сатқындық.
- Ерлік – елдің қасиеті, жүректілік – жігіттің қасиеті.
- Тәртіпсіз ел болмайды,
Тәртіпке бас иген ел құл болмайды.
- Қайрат етер кезінде жүк көтерер нардай бол,
Ақыл айтар кезінде жүз жасаған шалдай бол!

§5.

«Жаужүрек мың бала» – азаттықтың айнасы

1. Суреттерді көргенде қандай ойда болдыңдар? Актерлер туралы қандай ақпарат айтар едіңдер?

2. Мәтінді түсініп оқыңдар. Құрылымы мен жанрлық ерекшеліктерін талдаңдар.

«Жаужүрек мың бала» – Ақан Сатаевтың көркем драмалық фильмі. Фильмнің тұсауы Қазақстанда 2012 жылы 3 мамырда кесілді. Фильмнің ұраны – «Туған ел, сүйген жар, намыс үшін от кешкендер».

Фильм қазақ халқы жоңғар шапқыншылығына қарсы ерлікпен күрескен XVIII ғасырдың бірінші жартысын бейнелейді. Сол кезде қазақ жасақтары бірігіп, басқыншыларға тойтарыс беріп, майданда шешуші жеңістерге жеткен еді.

Фильм сюжетінің негізіне жоңғарларға қарсы күресте кең-байтақ жері мен елін қорғауға бел буған өжет те жас мың жауынгер туралы аңыз желісі алынған. Осы соғыста ел үшін күрескен жауынгер ер-азаматтар қатарында жаужүрек Сартай батыр да ту көтеріп, өзіндей өрімдей жас, жеткіншек сарбаздарды жорыққа бастап шығады. Мың бала атанған Сартайдың азғана жасағы әлдеқайда көп жауға қарсы шауып, жеңіске жетеді.

Кейіпкерлері: Сартай батыр (Асылхан Төлепов), Таймас (Аян Төлепберген), Зере (Әлия Әнуарбек), Қорлан (Құралай Анарбекова), Әбілқайыр хан (Берік Айтжанов) және т.б.

(kazakhfilmstudios.kz)

3. Аудиожазбадан (15. тр.3) «Қайтыс болған каскадер туралы не білеміз?» атты тақырыптағы мәтінді мұқият тыңдаңдар. Қазақстандық каскадерлардың әлемдік дәрежеде өнер көрсете алтындығына көңіл бөліңдер. Мақсатты аудиторияға арналған тілдік оралымдарды талдаңдар.

4. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. «Жерұйық» фильмі туралы ойларыңды ортаға салыңдар.

«Жерұйық»

Шәкен Айманов атындағы «Қазақфильм» АҚ режиссер Сламбек Тәуекелдің «Жерұйық» атты көркем фильмін журналистер қауымына көрсетті. Фильм Таяу Шығыстан, Кавказдан, Волга бойынан қазақ жеріне күштеп жер аударылған ұлттардың қиын-қыстау кезеңін бейнелейді, сценарий авторы Лаврентий Сонның балалық шағынан сыр шертеді. Ұлы Абайдың «Адамзаттың бәрін сүй бауырым деп» деген сөзі фильмге эпиграф етіп алынған. Басты кейіпкері Орынбайдың (актер Болат Әбділманов) прототипі – Л.Сон тұрған колхоздың төрағасы.

Лаврентий Сон: «Бұл – адамгершілігі үшін өмірде көп азап шеккен адам. Бірақ дәл осындай өзгенің қайғысына бей-жай қарамайтын жүрегі кең адамдардың арқасында Қазақстанға көшіп келген көптеген ұлт өкілі ажалдан аман қалды. Олардың қазақ халқының бір бөлігіне айналуына осындай адамдардың көп септігі тиді», – деп, журналистер қауымымен ой бөлісті.

Тілшілер фильмнен жақсы әсер алғандарын қуана баяндады. Киносыншы, «Известия Казахстана» газетінің тілшісі Галина Леонова фильмді мектеп бағдарламасына қосу керектігін сөз етті. «Балаларға осындай достық, мейірімділік сынды мәңгілік тақырыптарды тілге тиек ете отырып, шынайы тарихты бейнелейтін фильмдер қажет-ақ», – деді Г.Леонова.

Кино мамандары фильмді түсіру барысында жинақталған материалдарды екі сағаттық фильмге сыйдыру мүмкін емес болғандықтан, болашақта 12 сериялы телехикая түсіруді жоспарлап отыр.

(kazakhfilmstudios.kz)

Әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнды шешендік сөздер

Әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнды шешендік сөздерге көрнекті қоғам қайраткерлерінің, жазушылардың, өнер адамдарының, ғалымдардың, басқа да айтулы тұлғалардың мерейтойларында, салтанатты жиындарда, қаралы жиындар мен астарда, елшіліктер қабылдауында айтылатын сөздер жатады. Бұл сөздер тыңдаушыларға әсер ететін түрде: не көтеріңкі көңіл күймен, не мұңды өкінішпен ұсынылады. Кейінгі кезде әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнды сөздер жиі қолданылып жүр.

5. Мәтіннің әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнды шешендік сөзге жататынын дәлелдеңдер.

Қазақтың кәсіби ән өнері дегенде біздің есімізге түсетін санаулы есімдердің бірі – бүгінгі той иесі Бибігүл Төлегенова. Өзінің тума таланты мен тынымсыз еңбегінің арқасында өнердің шыңына шыққан, халқының шынайы махаббатына бөленген Бибігүл апамызды мерейтойымен құттықтап, ол кісіге деген халқының ыстық ықыласын жеткізу – мен үшін үлкен мәртебе.

Бибігүл Ахметқызы 70 жылдан аса киелі сахнада жүр. Осы жылдар ішінде отандық және әлемдік опералардың ариялары Бибігүл Төлегенованың орындауында өнерсүйер қауымның жүрегінде ұмытылмастай болып сақталды. Ол кісінің орындауындағы халық әндеріне, ұлттық опера өнеріндегі Қыз Жібек, Гүлбаршын, Еңлік бейнелеріне, әлемдік опера жауһарларындағы Ақшақар, Джильда образдарына әлем елдерінің көрермендері тәнті болып, қол соқты.

Бибігүл Ахметқызы кино саласында да көпшіліктің көз-айымына айналды. Шәкен Аймановтың «Тақиялы періште», Рүстем Әбдіраштың «Балалық шағымның аспаны» фильмдеріндегі бейнелері көрермен жадында сақталды.

Сонымен бірге Бибігүл Ахметқызы – талай таланттарды тәрбиелеп, танымал еткен ұлағатты ұстаз, қазақ вокалдық өнерінің мэтрі. Оның шәкірттері бүгінде әлемдік сахналарда жасындай жарқылдап, ел мәртебесін, ұстаз өнегесін асқақтатып жүр.

Құрметті Бибігүл Ахметқызы! Халық сізді мейірбан ана, ұлағатты ұстаз, жас өнерпаздар мен хас таланттардың жанашыры ретінде де ерекше қадірлейді. Сізге дүниенің бар жақсылығын тілеймін. Денсаулығыңыз мықты болып, еңбегіңіздің жемісін ұзағынан көре беріңіз. Өзіңізді ерекше қас-терлейтін халқыңыздың ыстық ықыласы мен махаббатына бөлене беріңіз!

(Бақытжан Сағынтаев)

6. Кестедегі мәліметтер бойынша ойларыңды дұрыс жүйелеп, мәтін нормаларын (құрылымы, азатжол, мәтін бөліктері, тақырып) сақтап, мәтін жазыңдар. Тыныс белгілерін ережеге сай қолданыңдар.

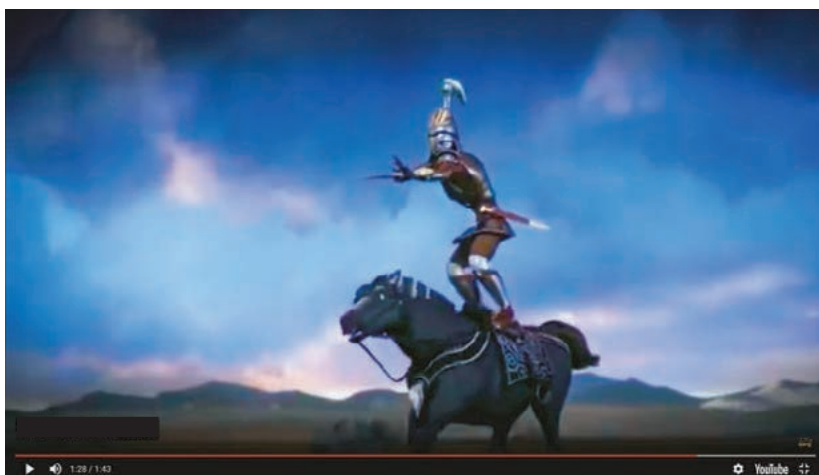
Кино өнерінің бір саласы – мультипликациялық фильм

Атауы: «Ер Төстік және айдаһар»
Жыл: 2013
Ел: Қазақстан
Режиссерлері: Жәкен Дәненов, Рустам Тұралиев
Басты рөлдерде: Дулыға Ақмолда, Димаш Ақымов, Күнсұлу Шаяхметова, Мерей Әжібеков, Лидия Кәден, Нүкетай Мышбаева, Қадырбек Демесінов, Ақкенже Әлімжан, Бауыржан Қаптағай, Елдар Отарбаев, Бейбіт Мүсілімов
Сценарий авторлары: Жәкен Даненов, Рустам Тұралиев, Михаил Алдашин
Продюсерлер: Рустам Тұралиев, Еділ Құсайынов
Жанр: мультфильм
Қазақ кино тарихындағы тұңғыш толықметражды анимациялық фильм сюжетіне арқау болған – халық ертегісі «Ер Төстік»
Бұл – әлемдегі соңғы анимациялық 2D және 3D үлгідегі технологиялар қолданылған жоба
Осыған дейін шетелдік анимациялық фильмдермен тәрбиеленіп келген жас ұрпақ аталмыш фильм арқылы қазақ ертегілерінің көне кейіпкерлерімен қауышып, халқымыздың рухани әлемінен нәр ала бастайтынына үміт зор

- 7. Мәтіндегі ойды жалғастырыңдар. Қазақ анимациясын дамыту үшін қандай жұмыс атқарар едіңдер? Пікірталас ұйымдастырыңдар.

«Ер Төстік және айдаһар»

Сонау 1967 жылдары «Қарлығаштың құйрығы неге айыр?» мультфильмімен Әмен Қайдаров қазақ анимациясының шымылдығын ашса, енді сол ағамыздың ізін жалғап келе жатқан шәкірттерінің бірі, режиссер-аниматор Жәкен Дәненов тәжірибесі молайып, қарымы күшейген шағында ұстазының жолымен қазақтың алғашқы толықметражды анимациялық фильмінің авторы атанып отыр.

Жалпы, «Ер Төстік және айдаһар» мультфильмі 3D форматы мен «motion capture» заманауи технологиясы арқылы жасалған. Сондай-ақ қазіргі көрерменнің талап-тілегіне сай жаңа кейіпкерлер мен әлемнің барлық жаңалығын сол сәтінде-ақ жеткізіп отыратын, ғаламторы бар iPad сияқты нанотехнологияларды фильм сюжетіне кірістіріп, бүгінгі өмірімізге жақындатқан...

(Ақмоншақ Ахмет)

- 8. Қазақ киносы мен театрының айтулы тұлғасының мерейтойына байланысты өтетін салтанатты жиында айтылатын әлеуметтік-тұрмыстық мазмұнды шешендік сөздің мәтінін жазыңдар.

§6.

«Балуан Шолақ» фильмі немесе «қазақтың бұлшық еті» туралы туынды

1. Суреттер қай фильмдерден алынған? Фильмдерді қойған режиссерлер мен оларда ойнаған актерлер туралы не білесіңдер? Тағы қандай отандық фильмдерді білесіңдер?

2. Мәтінді түсініп оқыңдар. «Бабалар өткен кемеңгер» тақырыбында еркін пікір айтыңдар. Тыңдаушыға ықпал ететіндей шешен сөйлеуге тырысыңдар.

«Сегіз қырлы, бір сырлы»

Балуан Шолақ (шын аты – Нұрмағанбет) Баймырзаұлы дарынды композитор, ғажайып әнші, ат құлағында ойнайтын шабандоз болған. 35 жасында 51 пұт (816 кг) кірдің тасын көтеріп, жұртты қайран қалдырған. Араға 14 жыл салып, яғни 49 жасында 1 тонна 70 келі тартатын тасты көтеріп, әудем жерге апарып қойған екен.

Сәбит Мұқановтың «Балуан Шолақ» повесінде балуанның тұлғасы айрықша суреттеледі. Онда: «Жұрттың айтуынша, Балуан Шолақ атан өгізді бұзаудай арқалап әкетеді, етіне темір қысқаш батпайды, білектей темірлерді сымдай бұрайды, асау атты жалғыз ұстап үйретіп мінеді. Аттың үстінде зәулім қорғандардан мысықтай қарғиды, ағаш үйдің қабырғасын басыман сүзіп

құлатады, дария көлдерден үйректей жүзіп етеді, жүгіргенде жөбішенді атқа жеткізбейді, бір жеуіне бір тайдың еті жұқ болмайды, киімді салдарша малынып киінеді, ер-тұрманы – жарқыраған алтын мен күміс. Сөйлесе кетсе, алдырмайтын шешен, қасарысқан адамына мейірімсіз, досына қоң етін кесіп берсе, қыңқ демейтін шыдамды. Дауыс біткеннің әншісі, саусақ біткеннің домбырашысы және сырнайшысы, жүрген жері – ойын-сауық...» – деп келтіреді.

Міне, осындай жан-жақты өнер иесі болған Балуан Шолақ туралы фильм түсірілді. «Қазақфильм» басшылығы бұл жобадан жақсы туынды шығатынына сенім білдіріп отыр. Олай дейтініміз, фильмнің сценарийін кинода ойып алар орны бар жазушы, драматург Дулат Исабеков өзінің «Жаужүрек» пьесасы негізінде жазған.

«Балуан Шолақ» фильмінің режиссері Н.Садығұлов: «Мен Балуан Шолақ тұлғасына Өнер академиясында оқып жүргенімде қатты қызықтым. Балуан Шолақтың бойындағы ақындық, серілік, әншілік, оның Отанға деген махаббаты әрқайсымызға үлгі боларлық. Меніңше, бүгінгінің жастары Балуан Шолақтай ерді білуге тиіс», – дейді.

Балуан Шолақ бейнесін экранға алып келу – үлкен жауапкершілікті талап ететін жұмыс. Түсірілім тобы балуанның тұлғалық қасиетін түсіріп алмай, биік дәрежеде көрсетуді мақсат тұтқан. Сол себепті түсірілім тобы балуанның ұрпақтарымен тілдесіп, оның тағдырын зерттеп, мол ақпарат жинады...

Режиссер фильмнің бас кейіпкері – Балуан Шолақ рөліне актерді көп іздеген. Кастингке кәсіби актерлермен қатар спортшылар да қатысқан. Бірінің дене пішіні сәйкес келмесе, екіншісінің образ жасауда шеберлігі жетпеген. Көп сынақтан соң Балуан Шолақтың рөліне актер Еркебұлан Дайыров бекітілді. Балуанның образына сәйкес келуі үшін актер күрестен дәріс алып, он келі салмақ қосыпты. Е.Дайыров: «Ұлт мақтанышына айналған Балуан Шолақ образын жасау – әркімге бұйыра бермейтін бақ. Бұл рөл физикалық және психологиялық тұрғыдан қиынға соғатынын жасырмаймын. Алайда образды алып шығатыныма сенемін» – деді.

(Айнұр Исаеваның «Балуан Шолақ» фильмі немесе «қазақтың бұлшық еті» туралы туынды» мақаласынан)

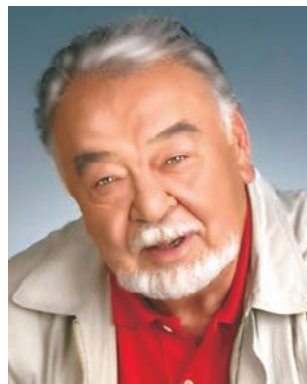
Аңызға айналған Асанәлі

...Бүгінде алты алаштың қадір тұтар тұлғасына айналған Асанәлі Әшімовтің халық сүйіспеншілігіне бөленуінің бір сыры ел мен жердің киесін терең сезініп, туған топырақтан тамыр үзбей, ұлтының ұлық қасиетін бойына сіңіруінде болса керек.

Асанәлі – соғыс дәуірінің ұрпағы. Жеңіске 20 күн қалғанда қаза тапқан әкесі Әшімнің аялы алақанының жылуын көрмесе де, үлкен әкесі Ысқақтың аталық мейіріне қанып өсті. Әшімовтің өртістік өнерінің алғашқы ұшқыны бала кезінде-ақ білінген екен. Ауылға сирек келетін өртістерге еліктейтін әдет тапқан бозбала Асанәлі келістіріп ән де айтқан. Бойындағы бұла талант оны Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясының театр факультетіне алып келеді. Оқуын аяқтай салысымен, яғни 1961 жылы «Қазақфильм» киностудиясына актер болып қабылданады...

А.Әшімов орындаған «Қыз Жібек» фильміндегі Бекежан рөлі әлем киносы тарихындағы үздік рөлдердің бірі болып саналады...

(Дина Имамбаеваның «Аңызға айналған Асанәлі» мақаласынан)

Діни мазмұнды шешендік сөздер

Діни мазмұнды шешендікке діни уағыздар, діни мейрамдарда халыққа айтылатын сөздер жатады.

Діни шешендіктің моральмен, жалпыадамзаттық құндылықтармен байланысты болуы оның тағылымдық, ізгілік сипаттарын танытады. Басты мақсаты – тыңдаушыларды иландыру, олардың ішкі сезімдеріне қозғау салып, өз пікірлеріне сендіру. Қазіргі діни шешендікте жалаң уағыздан гөрі саламатты танымдық көзқарас басым. Діни мазмұнды шешендікте діни сауаттылықтың маңызы зор. Діни шешендік халықты иландыру, үгіттеу сипатында айтылатындықтан, оған ауызекі сөйлеу стилінің белгілері тән. Онда дінге қатысты терминдер, имандылыққа шақыратын, ізгілікке үндейтін сөздер мол кездеседі.

 3. Үлкен кісілердің көмегімен «Қадыр түні» туралы мәлімет жинақтап, онда орындалатын шарттарды жазыңдар. Жұптарыңмен алмастырып, түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

 4. Елбасы пікірін жалғастырып, өз пікірлеріңді «ПСМТ формуласы» әдісі арқылы білдіріңдер.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін: ...».

3-сөйлем: «Мен оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...».

4-сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ...».

Біз ХХІ ғасырдың жаһандық картасында ешкімге ұқсамайтын, дербес орны бар ұлт боламыз десек, «Жаһандағы заманауи қазақстандық мәдениет» жобасын іске асыруымыз керек. Әлем бізді қара алтынмен немесе сыртқы саясаттағы ірі бастамаларымызбен ғана емес, мәдени жетістіктерімізбен де тануы керек.

(Нұрсұлтан Назарбаев)

 5. Топтық тапсырмаларды орындаңдар.
1-топ. Оқылым мәтініндегі тырнақшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.

2-топ. Оқылым мәтінінің үшінші және төртінші азатжолындағы үтірдің қойылу себебін түсіндіріңдер.

3-топ. Оқылым және «Артық болмас білгенің» мәтіндеріндегі сызықшаның қойылу себебін түсіндіріңдер.

Үлгі:

Мысалдар	Тыныс белгілері	Қойылу себебі
«Қыз Жібек», «Атаманның ақыры», «Транссібір экспресі»	Тырнақша	Газет, журнал, кітап, шығарма, қаулы, кино аттары тырнақшаға алынады.

 6. «Артық болмас білгенің» мәтінін жалғастырып, Асанәлі Әшімовтің қазақ киносына қосқан үлесі туралы хабарламалық эссе жазыңдар.

§7.

Қазақ киносы – қазақ тарихы

1. Қазақ киносының тарихын білесіңдер ме? Қай отандық фильмдерді (қазіргі әлде кеңестік) сүйіп тамашалайсыңдар?

2. Ғылыми стильдегі мақаланың құрылымы мен тілдік ерекшеліктерін талдаңдар.

Қазақ киносының тарихы

Ұлы Қазан көтерілісінен кейінгі кезеңде қоғамдағы аласапыран өзгерістер ұлт өміріне әсер етпей қоймады. Сондықтан ұлттық киноның даму тарихын «көпұлтты кеңес киносы» деген ұғыммен тығыз байланыста қарастырмасқа болмайды.

Еліміздің кино өндірісі жиырмасыншы жылдар соңында жолға қойыла бастады. Қазақ киносының тарихын бірнеше кезеңге бөліп қарастыруға болады.

Алғашқы кезең – 1910–1927 жылдар аралығы – Қазақстан аумағын кинофикациялау кезеңі. Бұл кезде қазақ көрермені алғаш рет экрандық шығармамен танысты, киноның құдіретін көрді, оған аса қызықты. Кинематограф ұшқыны 1910 жылы Верный (қазіргі Алматы) қаласында ашылған тұңғыш кинотеатр қызметінен басталғаны тарихи деректерден белгілі.

Екінші кезең – 1928–1938 жылдар аралығы – қазақ жерінде алғашқы хроникалық сюжетті киноөндірісінің пайда бола бастаған тұсы. Бұл кезде бүкіл әлемдік кино өнерінде дыбыссыз кезең өтіп, киноға «тіл бітті», монтаж теориясы жүйеленді. Кеңес киносы да құлашын кең жайып, Қазақстанда «Востоккино» тресінің бір бөлімі ашылды. Техникалық мүмкіндіктің шектеулі болғанына қарамастан, ел өмірінен хроникалық сюжеттер көптеп түсіріле бастады.

Үшінші кезең – 1938–1944 жылдар аралығы – ұлттық кино өнеріміздің қалыптасуына алғышарттар тудырған кезең. Алматы киностудиясы құрылды, киносценарийлер конкурсы ұйымдастырылды, кино саласына жазушылар бет бұра бастады. Қазақ киносының алғашқы толықметражды көркем фильмі – «Амангелді» (реж. Марк Левин) түсірілді. Соғыс жылдары Алматыда шоғырланған «Мосфильм», «Ленфильм» сияқты ірі киностудиялардың қызметі ұлттық киноөнеріміздің қалыптасуына тікелей әсерін тигізеді.

Ұлттық кино өнеріміздің өркендей бастаған тұсы – төртінші кезең – 1945–1960 жылдар аралығы. Осы жылдары Алматы киностудиясының көркемсуретті фильмдері өндіріске жіберілді. Ұлттық режиссура мектебі өріс алады. Шәкен Айманов, Мәжит Бегалин, Абдолла Қарсақбаев, Сұлтан Қожықовтардың кинематографиялық, шығармашылық жолдары қалыптаса бастады. Кино саласында кәсіби деңгейде мамандар даярлау мүмкіндігі айқындалды.

Бесінші кезең, 1960–1970 жылдар арасы, ұлттық киномыздың өрлеу жылдары болып есептеледі. Бұл кезеңде өмір шындығы, кейіпкер психологиясы сияқты терең мазмұнды құбылыстар экрандық көркем шығарма тақырыбына айналды. Кино өнері мен ұлттық әдебиет арасындағы байланыс күшейе түсті, нәтижесінде «Қилы кезең», «Атамекен», «Қыз Жібек», «Менің атым Қожа», «Тұлпардың ізі», «Тақиялы періште», «Алдар көсе» сияқты кинотуындылар экранға шықты.

Алтыншы кезең, 70–80-жылдары, әдеби шығарманы экрандаудың жаңа сатысы киноға театр режиссерлерінің келуіне ұласады. Бұл жылдары классикалық әдеби шығармалар желісімен көптеген фильмдер экранға шығады. Атап айтсақ: Мұхтар Әуезовтің «Көксерек» (1973 ж., реж. Т.Өкеев), Дулат Исабековтің «Гауһартас» (1975 ж., реж. Ш.Бейсембаев), Әбдіжәмил Нұрпейісовтің «Қан мен тер» (1978 ж., реж. Ә.Мәмбетов), Әнуар Әлімжановтың «Жаушы» (1980 ж., реж. Ә.Мәмбетов) шығармалары көрерменге жол тартты.

Қазақ киносының тарихындағы жетінші кезең – «жаңа толқын» кезеңі. Шығармашылық ізденістер қазақ киносын тағы бір деңгейге көтерді, жас режиссерлерімізді әлем тани бастады. Соңғы жылдары түсірілген фильмдеріміз халықаралық кинофестивальдарда жоғары бағаланып жүр. Бұл, сөзсіз, ұлттық кино өнерінің зор жетістігі болып есептеледі.

(«Қазақ киносының тарихы» оқулығынан)

3. Сұрақтар бойынша сұхбат құрындар. Шешен сөйлеген сыныптастарыңды анықтаңдар.

1. Қазіргі отандық фильмдер туралы пікірлерің қандай?
2. Кинодан қандай тәлім-тәрбие алуға болады?
3. Саған отандық кино ұнай ма, әлде шетелдік кино ұнай ма?

4. «Ең әсерлі қазақ киносы» тақырыбында мақала жазып, жазған мақалаларыңды жұптарыңмен алмастырып, түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

Сотта қолданылатын шешендік сөздер

Сотта қолданылатын шешендік сөздерді екіге бөліп қарастыру керек: қазақтың ескі әдет-ғұрып заңы бойынша жүргізілген дауларда орын алған шешендік сөздер және біздің дәуіріміздегі сот жұмысында айтылатын айыптаушылар мен қорғаушылардың сөздері.

Бұрынғы билікте айыптаушының да, қорғаушының да сөздерінде дәстүрлі модельдер: мақал-мәтелдер, фразеологизмдер, салыстырулар т.б. басты рөл атқаратын болса, қазіргі сотта айтылмақ ойдың дәлдігі, пікірдің айқындылығы басты орынға шықты.

Соттағы шешендік қарсыластармен бетпе-бет өтетіндіктен, ерекше жинақылықты, кез келген сұраққа тез жауап беру үшін қарсы жақтың осал жағын да, мықты жағын да нақты тани білуді, байқағыштықты қажет етеді. Соттағы шешендікте тек барды баяндау емес, даулы, кереғар сауалдар туындатуға қарсыласының пікірін жоққа шығаруға мән беріледі. Соттағы шешендікке қойылатын талаптар:

- сөздің айқындылығы;
- ойдың жинақылығы;
- логикалық қисынның күштілігі.

5. «Абай институты» хабаршысында жарияланған заңгер-ғалым Салық Зимановтың «Абай – ұлы билердің соңғысы және оның бітім-биліктері туралы» мақаласын оқып, «Практикалық талқылау» әдісімен талдаңдар.

Талқылаушы	Мәтіннің тақырыбы мен идеясын анықтайды.
Белгілеуші	Мәтін мазмұнын ашатын мақал-мәтелдер айтады.
Байланыстырушы	Мәтін мазмұнын өмірмен байланыстырады.
Топ шешені	Абайдың шешендігіне мәтіннен мысалдар келтіреді.
Қорытындылаушы	Мәтіннің құндылығын айтып, баға береді.

6. «Ең үздік қазақ актері» тақырыбында сипаттамалық эссе жазыңдар.

§8.

Шешендік сөздердің тәрбиелік мәні

1. Мәтінді түсініп оқыңдар. «Үш жақты күнделік» әдісі арқылы ойларыңды жазыңдар.

Мәтіндегі ең маңызды үзінді	Сол үзіндіге менің пікірім	Соған лайықты мақал

Би-шешендердің сөздері – тәлім-тәрбие құралы. Отбасылық ортадан бастап, ауыл-аймақпен, ағайынмен, көпшілікпен қарым-қатынас жасау мәдениетінің адамгершілік асыл қасиеттер аясында қалыптасуында би-шешендер сөздерінің ықпалы зор болды. Ата-ана, аға-іні, туған-туыс, бүкіл адамзатты құрметтеу мәселесі би-шешендер сөздерінде кең қамтылған...

Бөлтірік Әлменұлы (1771–1854) – қазақ тарихындағы осындай мемлекеттік тұғырдағы қайраткер тұлға. Оның сөздері халықтық тәлім-тәрбиені құрайтын барлық мәселелерді (достық, жолдастық, жомарттық, қайырымдылық, кішпейілділік т.б.) кешенді түрде қамтығандығымен ерекшеленеді. Ол жақсылық пен жамандық қасиеттерді салыстыра бағалайды. Толғауларында адамдар қарым-қатынасының күрделі қайшылықтары, қақтығыстары шындық құбылыстармен нақты дәлелдене, дәйектеле түсіндіріледі.

Бөлтірік айтқан ұлағатты сөздердің ешқашан мәнін жоймайтыны анық. Мысалы: «Сөзден тәтті нәрсе жоқ. Сөзден ащы нәрсе тағы жоқ. Сөзден жеңіл нәрсе жоқ. Сөзден ауыр нәрсе де жоқ. Сөзіңді тіліңе билетпе, ақылыңа билет. Ақылды сөзіңді ақылсызға қор етпе, ақылдыға айт. Не сөйлейтініңді біл. Кімге сөйлейтініңді біл. Қай жерде сөйлейтініңді біл. Қай кезде сөйлейтініңді біл. Қалай сөйлейтініңді біл. Оны білмесең, сара сөзің шала болады, арты жала болады, әкең қапа болады».

Бөлтірік сөздерінің біразы адамдарды жолдастыққа, достық қарым-қатынасқа тәрбиелеу болып келеді: «Саңылауы жоқпен сабақтас болма. Байлауы жоқпен санаттас болма. Тілегі жаманмен қапаға түспе. Тегі жаманмен ортаға түспе».

Бөлтірік шешен сөздеріндегі тәлім-тәрбиелік мағыналы ойлар жақсылық пен жамандық ұғымдарын танып-білу ұлағатын саралауға арналған. Мысалы, «Жаның жеті жаманнан аман болсын», «Өнерің мен өнегең азбасын», «Жеті жақсы», «Балаға ақыл», «Бес жаман», «Ақыл» т.б. нақыл сөздері жас ұрпақтың адамгершілік ұлағатымен қалыптасып өсуіне бағдар береді.

Бөлтірік Әлменұлы сөздерінің барлығында да тәрбиелік мән бар. Адамгершілік қасиеттерді бағалау тұрғысында сан алуан оқиғаларға (жер дауы, жесір дауы, барымта т.б.) байланысты туындаған сөздері халықтың жадында жатталған.

Қорыта айтқанда, қазақ тарихындағы көрнекті би-шешен, батыр Бөлтірік Әлменұлының шығармашылығы мен қайраткерлігі тұтасқан қызметінің өнегесі біздің ұлттық және жалпыадамзаттық мұраттарды игерген озық өркениеттік болмысымызды анықтай түседі. Қазақ өркениетінің осындай гуманистік тағылымы ұрпақтарды адамгершілік ұлағатымен мәңгілік болашақта да тәрбиелей береді.

(Темірхан Тебегеновтің «Бөлтірік шешен сөздерінің тәрбиелік мәні» мақаласынан)

2. Мәтінді түсініп оқып, шешендік сөздің ерекше эмоциялы тұстарын белгілеңдер.

Өмірбай шешен

Жамбыл облысының Сарысу ауданында Борбас деген жасы келген кісі болған. Қонысы шалғай болғанымен, Сыр бойындағы ағайын-туыстармен жүздесіп-көрісуді аңсап, алты жеті адаммен ағайынға дидарласып қайтуға барған екен. Көптен сағынысып көріскен туыстарының біріне қонып, біріне түстеніп, сейіл-серуен құрады. Бірнеше күн арқа-жарқа боп сағынышын басқан соң, ақ пейілмен құрмет еткен туыстардың ықылас-ниетіне риза боп, рақметін айтып, елге қайтуға рұқсат сұрайды. Кетерінде жақсы менен жайсаңдарды алдағы жылы күзде өз ауылына серуендеп қайтуға шақырады.

Межелі мерзім жеткенде бір-бірімен хабарласып, ел адамдары Борбастың ауылына аттанады. Үлкендерге ілесіп он үш жасар Өмірбай да барады. Борбастың Жантас, Бектас, Алтыбас деген ұлдары болған. Сол кезде Алтыбастың оқу бітіріп, білікті азамат атанған кезі екен.

Он үш жасар қаршадай баланың қияндағы елден ересектерге еріп келгеніне Алтыбас таңданып:

– Түріңе қарасам, ойын баласысың, ақсақалдарға еріп келгеніңнің мәнісі не? – дейді.

Сонда Өмірбай бала:

– Ер бала он екі жасында балиғатқа жетеді. Әкелер мен көкелерге ергеннен нем кетеді? Есті болып ешкім де іштен тумайды. Игі жақсылардың әңгімелерінен бір сабақ жіп ілсем, маған сол жетеді! – депті таңдайы тақылдап.

– Жарайды, балам, – дейді әкесі Алтыбасқа, – қонақтың үлкен-кішісі жоқ, мазалай бермеңдер енді.

Сонда Өмірбай іле-шала:

– Дұрыс қой, көке, маған сұрақ бергені. Мүсіркеу түбі – азап, азаптың түбі – тозақ, ағаларымның маған сұрақ қойғаны – мені елегені. Мен үшін бұл – ғажап! – дейді.

Екі елдің ақсақал-қарасақалдары шұрқыраса табысып, ел-жұрттың амандық-саулығын сұрай, мәре-сәре болып жатқанда, отау үйдің белдеуінде байлаулы тұрған түйенің бауырына көрші үйдің бір қозысы ойнақтап кіріп, түйе тарпып, қозыны өлтіріп қояды. Борбас тұрымтайдай баланың әлгіндегі сөзіне еріксіз назар аударған еді. «Бұл бала, сөзіне қарағанда, тегі, болайын деп тұрған науша-ау!» – деп түйін түйген. Осы оймен әдейі Өмірбайды шақыртып алып:

– Ал, наушам, түйем тарпып, көршінің қозысын өлтірді. Осы қозының кесімін айтшы! – дейді.

– Жақсы, көке! Тарпыған аяғын кессем – түйеңіз шолтақ болады, өркешін кессем – молтақ болады, қозысынан айырылған адам осы түйенің қырыққан жүніне ортақ болады! – дейді жүзі балбұл жанып.

Борбас балғын жастың өжет-өрлікпен сөз таба сөйлеуіне сүйсініп:

– Талабыңа ақылың серік болғандай наушам екенсің! Ғұмырың ұзақ болғай, қаражүректілерге тұзақ болғай, ел-жұртыңа шырақ болғай! Жүзің жарқын, ашық болсын, лебіңде халқың ғашық болсын! Енші деп емес, бір жорға құнан тұсаукесер жоралғы болсын! – деп маңдайынан сүйген екен.

(«Қазақтың би-шешендері» кітабынан)

3. «Өмірбай шешен» мәтіні бойынша тест сұрақтарын құрастырыңдар.

Үлгі:

Өңгімедегі іс-әрекеттің реті:

1. Борбастың ауылына үлкендермен Өмірбайдың да келуі
2. Борбастың Сыр бойына қонаққа келуі
3. Өмірбайдың дауды шешуі
4. Жас балаға Алтыбастың таңданысы

A) 3, 2, 1, 4

D) 3, 1, 4, 2

B) 4, 1, 3, 2

E) 2, 3, 1, 4

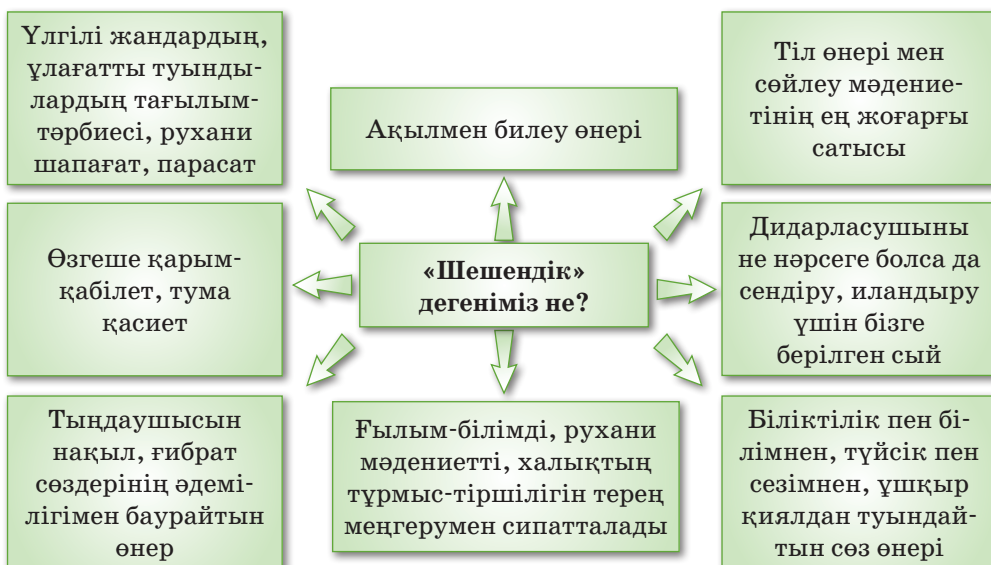
C) 2, 1, 4, 3

4. Ғылыми стильге тән тілдік құралдарды қолданып, алғашқы оқылым мәтініне рецензия жазыңдар.

5. Сызбадағы мәліметтерді негізге алып, «Шешендік – ақылмен билеу өнері» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар. Жұптарыңмен алмастырып, түзетулер енгізіп, редакциялаңдар.

(Абат Қыдыршаев)

6. Екі топқа бөлініп, оқылым мәтіндеріндегі тыныс белгілерінің қойылу себептерін кестеге жазыңдар.

Тілдік бағдар	Мысалдар	Сұрақтар	Жауаптар
Төл сөздің тыныс белгісі. Қаратпа сөздің тыныс белгісі. Құрмалас сөйлемнің тыныс белгісі	– Жарайды, балам, – дейді Алтыбасқа әкесі, – қонақтың үлкенкішісі жоқ, мазалай бермеңдер енді.	Сызықша мен үтір не себепті қойылған?	Автор сөзі төл сөзді екіге бөліп тұрса, екі жағынан үтір мен сызықша қойылады. «Балам» – қаратпа сөз, алдынан үтір қойылады. Төл сөздің екінші бөлігі – құрмалас сөйлем, сондықтан жай сөйлемдерінің арасына үтір қойылады.

7. Берілген шешендік сөзді жаттап алыңдар. Тыныс белгілерінің қойылу себепін түсіндіріңдер.

Жолдастың мыңын алма, бірін ал!

Жәнібек батыр жас уағында білім аламын деп Қаракерей Соқыр Абызды іздеп барған екен. Барса, Абыз жүз жиырма алты жасқа келіп отыр екен. «Осы жақта бір атамыз бар дегенді естіп, бір-екі ауыз ақыл-білім алайын деп келдім», – дейді Жәнібек. Сонда Соқыр Абыз аз ойланып отырып:

А, балам, болсаң боларсың!
 Қол бастап, жау алайын деген ұл екенсің,
 Алдыңа келсе, әділдігіңді аяма,
 Аймағың кетпес алдыңнан.
 Олжа түссе, олжанды аяма,
 Жолдасың кетпес жаныңнан.
 Жолдастың мыңын алма, бірін ал,
 Мың кісіге бір кісі олжа салады.
 Жас күнінде қалың бер де, қатын ал,
 Жігіттің хан болатын кезі,
 Қыздың ханым болатын кезі сол болады.
 Қару жисаң, мылтық жи:
 Жаяу жүрсең таяғың,
 Қарның ашса, тамағың, – депті.

Жәнібек осылай Абыздың батасын алып қайтқан екен.

(Балтабай Адамбаев)

IX

БӨЛІМ

ЕҢБЕК НАРЫҒЫ ЖӘНЕ СҰРАНЫС

ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР

Бұл бөлімде сендер:

- еңбек нарығы және оның әлеуметтік мәселелері, жұмыс күші, сұраныс факторлары, жұмыссыздық пен инфляция, кәсіпкерлік және табысты адамдар туралы ақпараттармен танысасыңдар;
- графиктік мәтіндегі мәліметтерді салыстырып, пікір алмасасыңдар;
- жоспар түрлерін (күрделі, тезистік, тірек-сызба) құрасыңдар;
- шешендік сөздерді қорытындылап, атқаратын рөлі мен маңызы туралы ой бөлісесіңдер;
- тыныс белгілерін дұрыс қолдануды меңгересіңдер.

**Егін сал не сауда қыл, малыңды бақ,
Білім білген әр істе шебер болмақ.
Қолөнерден пайда қыл үйреніп ап,
Кетпес дәулет осы ғой, әмбеге хақ.**

Шәкәрім Құдайбердіұлы

§1.

Еңбек – адамның тіршілік әрекетінің негізі

1. Мәтінді оқып, 2–3 сөйлеммен қорытындылаңдар, тақырып қойыңдар. Мәтін бойынша 3 түрлі жоспар құрыңдар.

Жай жоспар	Күрделі жоспар	Тезистік жоспар
Мәтіндегі маңызды бөлімдердің атауы	Мәтіндегі маңызды бөлімдер (кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды) атаулары, мағыналық компоненттері	Мәтін бөлімдерінің тақырыпшалары мен азатжолдардың негізгі мазмұнына қатысты атаулар

Адамды мақсат пен бақытқа жеткізетін қасиет – еңбек-қорлық. «Еңбек ер атандырады» дейді халық даналығы.

Күнделікті тіршілікте көзге көрінбейтін еңбек әрекетінің адамның бүкіл ғұмырына қатысы бар. Адам еңбегі – тіршіліктің алтын діңгегі. Адам баласының еңбегі нәтижесінде қоғам дамып, өркениет өрістейді. Сондықтан да еңбек тәрбиесі ұрпақ тәрбиесінде маңызды орын алады.

Ұлы ойшыл әл-Фараби тәрбиесіз берілген білімнің қоғамға зияны туралы айтса, ибн Сина еңбекке мән беріп, оны қоғам дамуы мен адамгершілік негізі ретінде тану қажеттігін тілге тиек еткен. Ұлы ақын Әлішер Науаи еңбекті қоғамдық дамудың жемісі ретінде қарастырады.

Адамның еңбек ету дағдысын қалыптастыруы оның еңбекті бағалап, қажеттілігін сезінуінен басталады. Еңбек ете білу – өнер, шығармашылық пен шеберлік өнері.

(«Тәрбие құралы» кітабынан)

2. Интервьюді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Мәтінде көтерілген мәселеге қатысты талқылау сұрақтарын ұйымдастырыңдар, сыни тұрғыда баға беріңдер.

Мен үшін мүмкін емес нәрсе жоқ!

Есімі «Қазақстанның 100 жаңа есімі» жобасына енген, мүгедектерге арналған еліміздегі ең алғашқы спорттық оңалту орталығының ашылуына бастамашы болған, 19 жасында көлік апатынан мойын омыртқаларын зақымдап, арбаға

таңылған талдықорғандық Елдос Баялышбаевты Qazir еркін әңгімеге шақырды.

Qazir: Елдос, хал-жағдай жақсы ма? «Қазақстанның 100 жаңа есімі» жобасынан сенің жетістіктеріңді көріп, қуанып жүрмін. Өзің жайлы, өзгелердің көзқарастары мен пікірлері туралы, жобаларың жайлы оқырмандарымызға басынан бастап баяндап берші.

Елдос: Сәлем, Жаннат, негізі, мен программалаушымын ғой, бірақ өмірімнің «программасы» өзгеше, ерекше. Қол-аяғы қимылсыз жатқан кімге ұнасын? Отбасыма да оңай болған жоқ. Қайтсем де қол-аяғымды жиып, басымды көтермекке бел будым. Содан үздіксіз жаттығулармен айналыстым. Құдайым қош көріп, қол-аяққа жартылай болса да жан бітіп, бетім бері қарай бастады. Ата-анам мен ағамның да қолдауы ұшан-теңіз болды. Өзімнің тағдырластарымның осындай тауқыметте жүргені күн-түні көкейімде тұрды. Сонымен, аздықөпті көмек болар деген оймен 2014 жылы оңалту орталығын аштық. Ондағы ойым өзім сияқтылардың құлазыған көңілдеріне сенімнің бір ұшқынын болса да себу еді.

Мен сияқты мүмкіндігі шектеулі жандарға шынығу арқылы талай белесті бағындыруға болатынын жеткізуім керек екенін түсіндім. Өздеріне өздері қызмет қыла алатын күйге жетелеуім керек. Олардың ойларын оңалтып, жаншылған жігерлерін неге шыңдамасқа? «Асар» осындай астанкестен болған бүкіл арманымды қайта айшықтап, қайтадан қаз басқан кезімде туды.

Qazir: «Асар» спорттық оңалту орталығына Қазақстанның түкпір-түкпірінен келетіндерді былай қойғанда, алыс-жақын шетелдіктер де ел кезіп таба алмаған емін іздеп келіп жатыр екен. Қарап отырсам, қыруар жұмыс атқарылған, солар жайлы біраз мәлімет бере кетейік, Елдос.

Елдос: Білесіз бе, бұл жерге төн дауасынан бұрын жан дауасын іздегендер денені шынықтырудан гөрі ерік-жігерді шынықтыру үшін келеді. 2014 жылы Талдықорған қаласы әкімдігінің қолдауымен ашылған бұл орталықтың биыл қызмет етіп келе жатқанына төрт жыл болды. Өзіңе, өзгеге, жетістікке сенім болмаса, сенің оңалатыныңа сенетін жұрт та шамалы. Құлшыныс күз басына бір-ақ көтереді, сондықтан көпшілік ерік-жігерлерін жанып, өзін-өзі жекпе-жекке

шақырғандай болып келеді. Бұл – басты жетістік. Қалғаны – үздіксіз еңбектің, төгілетін тердің, үзілмейтін үміттің еншісінде.

Алғашқы екі жылда мемлекеттік-әлеуметтік тапсырыс төңірегінде оңалтудан 260 адам өтті. Көлік апаты, инсульт, ДЦП-дан зардап шеккендер осында келіп, оңалып жатыр. Бас-аяғы төрт жыл ішінде келгендер саны 350 адамнан асты. Оның ішінде Қырғызстаннан, Ресейден, Өзбекстаннан келген түрлі топтағы мүгедектер де бар. 50-ге жуық адам арбамен келіп, өз аяғымен кетті. Жүздеген адам өзіне-өзі қызмет ететін деңгейге жетті. 2011 жылғы қысқы Азиада ойындарының чемпионы, спорт шебері Евгений Левкин де орталығымызда болып, біраз оңалып қайтты.

Qazir: Атқарылып жатқан басқа да жобаларыңмен өзім таныспын, өз аузыңнан көпшілік ести кетсін, айта отыршы.

Елдос: Азды-көпті оңалушылардың орталыққа төлейтін ақысы айлық жалақыны жабуға жұмсалып кетеді. Қалғанын реттестіріп келеміз. Мысалы, 2014 жылы «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы арқылы 3 миллиондық грант бұйырды, оған арнайы жаттығу құрылғыларын жасадық.

2016 жылы «Startup Bolashak» конкурсына қатысып, екінші орынды иелендім. Мұның нәтижесі ретінде Алақөлде мүгедектерге арналған еліміздегі ең алғашқы мамандандырылған пансионат ашылды.

Ал былтырғы жылдың ақпан айында Қазақстан Республикасындағы Жапония елшілігінің қолдауымен «Шөп тамыры» бағдарламасы бойынша 26 миллиондық грантты иелендім. Орталығымызға қажетті керек-жараққа, жаттығу құралдарына қол жеткіздік, ал мамандарымыз оңалту және жаттығу жабдықтарымен жұмыс жасау бойынша арнайы біліктілікті арттыру курстарынан өтті. Арасында өткізілген бірнеше қайырымдылық концерттер, шерулер мен түрлі шаралар да бар, санынан жаңылысамын қазір.

Qazir: Елдос, қала бойынша үздік кәсіпкер атандың, мүгедектердің өмір сапасын жақсартуға қосқан үлесің үшін «Жаншуақ» сыйлығын да иелендің. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың, Денсаулық сақтау, Еңбек және әлеуметтік қорғау министрлігінің алғыс хаттары мен түрлі қошеметтен кенде емессің. Жұырда «100 жаңа есімге» ендің.

Тағы бір жетістігің – «Сәби» қорының «Өз бизнесіңді жаса» байқауындағы жеңісің. Елу мың доллар болатын жүлдесін сенің жобаңа тағайындады. Қандай да бір себептермен іске аспай қалуы мүмкін бе?

Елдос: «Сәби» қорының жүлдесіне баспана мәселесін шешпекпін. Оңалту орталығына келушілерге арналған заманауи хостел салынады, қазір «қағаз» жұмыстары реттеліп жатыр.

Qazir: Ендігі «программа»?

Елдос: Бір-бір үміттерін арқалап, «Асарға» оңалуға келіп жатқандар саны күн сайын артуда, енді солар бас сауғалайтын баспана тұрғызсам деймін. Тағдырластарымның жүріп-тұруына, қатынауына барынша қолайлы хостел салу – жоспардың келесі тармағы.

Мен «мүмкін емес» дегенге сенбеймін. Кезінде маған: «Омыртқасы сынған, жұлыны зақымданған адамның қайта тұруы түгіл, отыруы мүмкін емес», – деген еді. Үзілген үміт те жалғанады, жоғалған арман да айналып өзіңді табады, өртенген сезім де бір күні өлмейтін махаббатқа айналады. Бәрі мүмкін, тек өзіңмен күресе білсең болғаны. Өзіңді жеңе білмесең, өзгеге не көрсете алмақсың?! – деп, сөзін қорытындылады Елдос.

Жігерін жанып, жеңілмей келе жатқан, жүзінен күлкісі кетпейтін жігітпен сұхбаттан соң, жадырап тарастық. Qazir Елдостың әр жобасының жүзеге аса беруіне тілектес.

(Жаннат Манасбайқызы)

3. Ұлттық салт-дәстүрді жаңғырту мақсатында қандай кәсіппен айналысар едіңдер? Мәтіндегі ойды жалғастырып, дискуссивті эссе жазыңдар.

Қазіргі уақытта қала баласының да, дала баласының да ермегі велосипед, гидроскутер, телефон болғаны рас. Халқымыз еңбек пен өнерді егіз санаған. Жүн иіріп, өрнек тоқу, киіз басып, үй жабу, ою ойып, сырмақ, тұскиіз өрнектеу, тері илеп, бас киім тігу қыздар үшін ерекше өнер болған. Ал тері, ағаш, темірмен байланысты кәсіпті ер адамдар атқарған. Асау үйретіп, қайыстан жүген тартып, өмілдірік, құйысқан, қамшы, шідер секілді әбзел істеген...

4. Өздерің жазған дискуссивті эсседегі тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Үлгі:

Мысалдар	Тыныс белгілері	Қойылу себебі
Қазіргі уақытта қала баласының да, дала баласының да ермегі велосипед, гидроскутер, телефон болғаны рас.	Үтір	Бірыңғай мүшелердің арасына қойылған.

Еңбек туралы мақалдар

- Еңбек ер атандырады.
- Еңбегің егіз болса, байлығың сегіз болады.
Еңбегің қатты болса, татқаның тәтті болады.
- Еңбегің өнімді болса, көңілің сенімді болар.
- Еңбек деген байлық бар ерінбеген жететін,
Жоқшылық деген жебірді жермен-жексен ететін.
- Еңбек ерлікке жеткізер,
Ерлік елдікке жеткізер.
- Еңбек еткен емеді.
- Еңбек етпей, елге өкпелеме,
Егін екпей, жерге өкпелеме.
- Еңбекке бейім болсаң, қатарыңнан кейін болмайсың.

(«Мақал-мәтелдер жинағынан»)

5. Үш топқа бөлініп, тапсырмаларды орындаңдар.
- 1-топ.** «Еңбек – адамның тіршілік әрекетінің негізі» деген пікірді қалай түсінесіңдер? Еңбекқор деп қандай адамды айтамыз? Пікірлеріңді жинақтап, 10 сөйлем жазыңдар.
- 2-топ.** «Мен үшін мүмкін емес нәрсе жоқ!» мәтініне тезистік жоспар құрыңдар.
- 3-топ.** Қазіргі таңда кәсіпкерлерге өз кәсібінің нәтижесін көрсетуіне қандай мүмкіндіктер жасалған? Өз ойларыңды постер арқылы қорғаңдар.

6. Жоғарыдағы мақалдарды қатыстырып, «Табысты адамдар – табысты ел» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.

§2.

Еңбек нарығы және оның әлеуметтік мәселелері

1. Еңбек нарығы дегенді қалай түсінесіңдер? Ойларыңды ортаға салыңдар.

2. Ғылыми еңбектегі деректерді «Инсерт» әдісі арқылы талдаңдар. Сызбадағы мәліметтерді талдап, негізгі үрдістерді анықтаңдар.

✓ бұрыннан білемін	+	-	?
	жаңа ақпарат	менің ойлағаным қайшы	білгім келеді

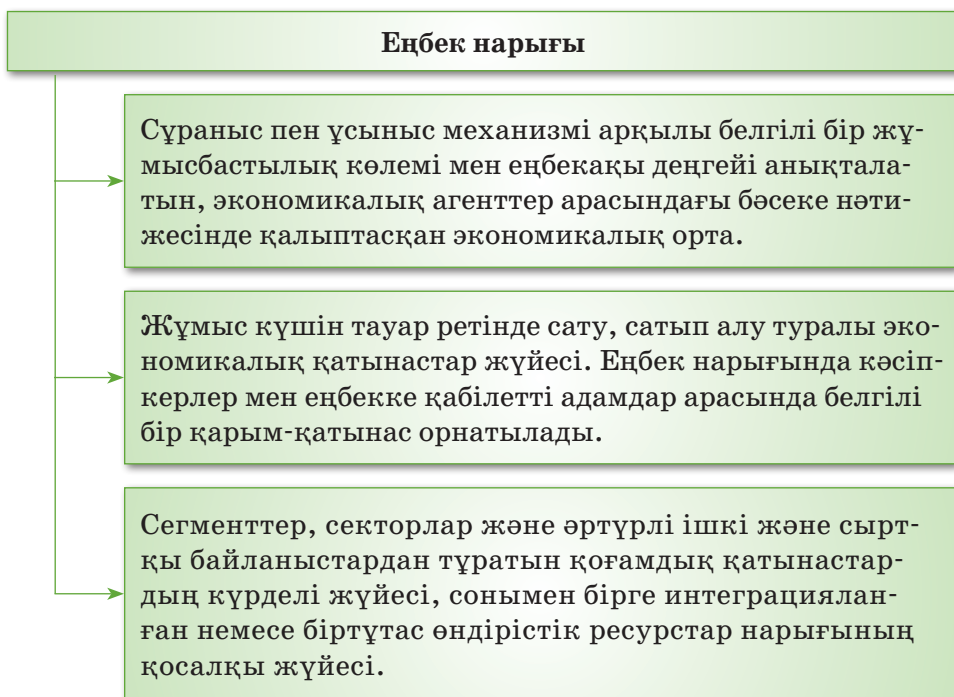
Еңбек нарығы

Еңбек нарығы – жұмыс күшін тауар ретінде сату және сатып алу туралы экономикалық қатынастардың жүйесі. Еңбек нарығында жоғары білікті еңбектің дәрежесі көтеріледі, әрбір жұмыс орнының бағасы өседі, жұмыскерге және оның еңбегіне талап күшейеді, жұмыскердің қабілеті мен іскерлігіне қатаң таңдау жүргізіледі. Нарық еңбекке қабілетсіздерді, жалқаулар мен әлсіздерді ешқашан аямайды. Ол шапшаңдық, іскерлік пен біліктілікті талап етеді.

Еңбек нарығы – бәсекелік нарық. Өз еңбегімен жоғары табыс табу үшін жоғары білікті жұмыскерлер мен мамандар бір-бірімен бәсекелік сайыста болады. Кәсіпкерлер арасында да фирмаға тәжірибелі және білікті мамандарды тарту үшін бәсекелік күрес жүріп отырады.

Еңбек нарығында еңбекақы, баға механизмі арқылы белгілі сегмент шеңберінде жұмыс күшіне сұраныс пен ұсынысты қалыптастыратын, экономикалық агенттердің қимылдарын үйлестіруге қызмет ететін бәсекелестік орын алып отырады.

Еңбек нарығының негізгі мақсаты – еңбек ресурстарын тиімді және нәтижелі қамту. Еңбекке жарамды адамдарды жұмыспен қамту – аса күрделі әрі мемлекеттік маңызды мәселе. Нарыққа бет алған сайын бұл мәселе өткір және батыл қойылған саяси-экономикалық және әлеуметтік мақсаттарға жетудің шарттарының бірі болып отыр.

Басқалай өндірістік ресурстарға (құрал жабдықтар, жер т.б.) қарағанда, еңбек – өзгеше ресурс, өйткені ол сақтау заты бола алмайды, ол өндірістің субъективті секторларымен, қызметкерлердің жеке сипаттамаларымен тығыз байланысты.

Өндірістік ресурстар нарығында еңбек нарығы ерекше орын алады, өйткені еңбек нарығынсыз өндіріс процесі болмайды, ал қоғам адамдардың еңбек қызметінен тыс дұрыс жұмыс істей алмайды.

*(Т.Какижанова мен Г.Искакованың
«Еңбек нарығы дегеніміз не?»
мақаласынан)*

3. «Еңбек нарығы» мәтіні бойынша топтық тапсырмаларды орындаңдар.

1-топ. Оқылым мәтініне күрделі жоспар құрыңдар.

2-топ. Оқылым мәтінінің тезистік жоспарын жазыңдар.

3-топ. Оқылым мәтінінің алғашқы төрт азатжолындағы мәліметтерді тірек-сызба түрінде жазыңдар.

4. Мәтін кейіпкерлерінің еңбек нарығына қосқан үлесі туралы ой бөлісіңдер. Мәтінде көтерілген мәселені, негізгі ойды анықтаңдар.

Фотограф сыйлаған мәңгілік ғұмыр

Оспан Әли есімімен көпке танылған фотограф Әлібек Ибраевтан адам мен табиғат үндестігі салтанат құрған осы бір суреттің сырын сұрауға асықтық...

Кие мен қасиет, обал мен сауап, мейірім мен махаббат бір ғана суреттің өн бойынан саулай төгіліпті. Құралайдың момақан ғана қалпына қараңызшы!.. Өзін көктің де, жердің де иесі сезініп, алшаңдай басқан адамзатқа қанағат пен рақымды ұқтырғысы келгендей, жәудірәй қарап қалыпты. Киіктің лағын қос қолдай көтеріп тұрған қорықшы Ерлан Нұрғалиевтің портреті жүректерді жылытқан картинаға айналды.

– Сол уақыттарда елімізде киіктердің қырылып жатқан кезі еді. Киіктің киесі туралы әңгіме бала күннен көңіл түкпірімде айрықша қатталып қалған-ды. Осы тақырыпта бірнеше жұмыстарым болуы тиіс деп, Орман шаруашылығы комитетіне хабарлассам, Қорғалжын мемлекеттік қорығына пресс-тур ұйымдастырып жатыр екен. Көп ойланбастан мен де ілестім. Бізді «Охотзоопром» мекемесінің жануарлар дүниесін қорғау жөніндегі инспекторы Ерлан Нұрғалиев қара кешке дейін ертіп жүрді. Жүзі ерекше жылы адам көрінді. Әңгіме арасында киіктің неге киелі аң саналатынын сұрадым. «Киіктер ешқашан жетім қалған лақтарды далаға тастамайды. Далада келе жатқан кез келген киік жалғыз-жарым құралайды кездестіре қалса, жанына барып емізіп, ертіп өкетеді. Жетімін жылатпаған қазақ киікті осы себепті киелі санаса керек», – деді.

– «Аға, олай болса, өз балаңыздай көтеріп түсіңізші!» – деп, сол сәтті түсіріп алдым, – деп еске алды Әлібек.

Қорықшы үдеп тұрған браконьерлік шабуыл туралы да көп айтса керек, фотоға түсірудің нағыз қызығына батқан фотограф бұған аса мән бере де қоймаған. Ал түп-тура бір жылдан соң борышын адал атқарған табиғат жанашыры туралы суыт хабар еститінін, өзі түсірген суретімен-ақ оған мәңгілік ғұмыр сыйлайтынын ол кезде білген жоқ еді.

– Өзім түсірген фотоны жан-жақтан жіберіп, Ерлан ағамыздың қазасын естіртеді деген ой басыма кіріп шыққан емес. Браконьерлер аңға ғана емес, адамға да шабуыл жасайды деп ойламаған едім. Бұл фотосурет адам мен табиғаттың етене жақындығын көрсететін жаныма жақын туындыларымның бірі болып қалды, – дейді өткен күндерге ой жүгірткен Әлібек.

Фотограф Оспан Әлидің алғашқы қадамы Миландағы ЭКСПО-2015 халықаралық көрмесіндегі Қазақстанның ұлттық павильонына туындысы қойылудан басталған еді. Бір жылдан соң Әлібектің 500 фотографтың арасынан іріктелген жұмыстары Париждегі «Карусель дю Лувр» сауда орталығында таныстырылды. Одан кейінгі жылдардағы Астанада өткен «Тәуелсіздіктің 25 маманы», «Мен қазақ даласының қызымын» атты фотокөрмелері ұлттық реңкімен ерекшеленеді. Ал 2018 жылы Францияда өткен «Қазақстан ырғағы» атты автордың жеке көрмесі жаңа мүмкіндіктерге жол ашты деуге болады. Сол сапарда шетелдік заманауи өнер

орталықтарының бағыт-бағдарымен танысқан фотограф енді тұрақты байланыс орнатуды мақсат етіп отыр.

Әлібек қазір Астанада «Osran Ali productions» креативті агенттігіне жетекшілік етеді.

(Ая Өміртайдың «Фотограф сыйлаған мәңгілік ғұмыр» мақаласынан.

Фотолар Оспан Әлидің жеке архивінен алынды)

Ұлы Абайдың нақыл сөздері

- Ақырын жүріп анық бас, еңбегің кетпес далаға.
- Еңбек – қуаныш, жалқаулық – айырылмас азап.
- Адал еңбекпен мал іздемек – арлы адамның ісі.
- Сақалын сатқан көріден
Еңбегін сатқан бала артық.
- Егер де мал керек болса, қолөнер үйренбек керек. Мал жұтайды, өнер жұтамайды. Алдау қоспай, адал еңбегін сатқан – қазақтың қолөнерлі төресі сол.

5. «Фотограф сыйлаған мәңгілік ғұмыр» мәтінінің тезистік жоспарын жазыңдар.

6. Болашақта ірі кәсіпкер болсаңдар, еңбек нарығына қандай үлес қосар едіңдер? Қажетті ақпараттарды қолданып, өз ойларыңды тірек-сызба түрінде жазыңдар.

7. Оқылым мәтінінен бірнеше мысал алып, тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Үлгі:

Мысалдар	Тыныс белгілері	Қойылу себебі
Құралайдың момақан ғана қалпына қараңызшы!..	Леп белгісі, көп нүкте	Көтеріңкі дауыспен айтылған сөйлемнің соңына леп белгісі қойылады. Сөйлемдер не сөздер қалдырылған жерге көп нүкте қойылады.

8. Абайдың «Еңбек – қуаныш, жалқаулық – айырылмас азап» нақыл сөзінің мағынасын қалай түсінесіңдер? Өз ойларыңды дәлелдеп, дискуссивті эссе жазыңдар.

§3.

Еңбек нарығындағы жұмыс күші.
Сұраныс факторлары

1. Мәтінді оқыңдар. Қай мамандыққа сұраныс көбірек? БАҚ және ғылыми еңбектерден деректер келтіре отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Еңбек нарығы – сұраныс пен ұсыныс механизмі арқылы белгілі бір жұмысбастылық көлемі мен еңбекақы деңгейі анықталатын, экономикалық агенттер арасындағы бәсеке нәтижесінде қалыптасқан экономикалық орта.

Еңбектің сұранысы мен ұсынысына әсер ететін әлеуметтік факторларға мыналар кіреді: ұсынылған еңбектің сапасы және қызметкердің біліктілігі, әлеуметтік қамсыздандыру деңгейі, білім беру жүйесінің дамуы, кәсіподақ қозғалысының дамуы, денсаулық сақтау жүйесінің дамуы, еңбек жағдайының өзгерісі.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Назарбаев 2012 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында ең бірінші мәселе ретінде қазақстандықтардың еңбекпен толық қамтылуы мәселесін қарастырған. Бұл мәселе оқытудың тиімді жүйесін қалыптастыра отырып, еңбек ресурстарының мобильділігін арттыруға негізделіп жүзеге асады. Экономиканың жандану және өрлеу кезеңдерінде жоғарғы деңгейдегі нарықтық жағдаяттың қалыптасуына байланысты жаңа кәсіпорындар ашылады, бұрыннан жұмыс істейтін кәсіпорындар ұлғаяды және соның арқасында жаңа жұмыс орындары ашылады да, жұмыс күшіне деген сұраныс артады. Мұның нәтижесінде еңбектің бағасы неғұрлым өседі де, халықтың әлеуметтік жағдайы жақсарады.

Бүгінде еңбек күші стратегиялық ойлау, тапқырлық, мәдениеттілік тағы басқа сол сияқты қабілеттіліктерге икемделуі қажет. Адам ресурстарын әрдайым дамытып отырғаны жөн. Қазақстан Республикасы дүниежүзілік нарықта өзінің бәсекелестік позициясын орнықтыру үшін мемлекеттің рөлін күшейтіп, экономиканы стратегиялық басқаруын дамытуы және кадрлық саясатты көтеруі тиіс.

(Толқын Какижанова)

2. Мәтіннен түйген ойларыңды «ПСМТ формуласы» әдісі арқылы жазыңдар. Осы мәселе туралы білетіндеріңді ортаға салып, дереккөздеріне сілтеме жасаңдар.

1-сөйлем: «Менің ойымша, ...».

2-сөйлем: «Мен оны былай түсінемін: ...».

3-сөйлем: «Мен оны мына деректермен, мысалдармен дәлелдей аламын: ...».

4-сөйлем: «Осыған байланысты мен мынадай қорытынды шешімге келдім: ...».

Біздің елімізде жұмыс күшін ұсынатын жұмыскерлерде өз еңбегіне сұранымның бар-жоқтығы туралы ақпарат жоқ. Олар өздері тұратын қала не аудан шеңберінде қандай бос жұмыс орнының бар екендігін толық білмейді. Ал басқа аймақтағы жұмыс орындары туралы тіпті хабарсыз.

Мысалы, америкалықтар еңбек еткен жылдарында жұмыс орнын 7,5 рет, Жапонияда 2,6 рет ауыстырады. Батыс Еуропада бұл көрсеткіш Жапонияға қарағанда жоғары. Дамыған елдердегі нарық өзінің өзгермелі конъюктурасына қарай жұмыскерлердің 3,2 бөлігін үнемі оқуға жіберіп отырады. Жапонияда әрбір екінші жұмысшы әйтеуір бір жерде оқиды. Осы елде сапа үйірмелері, тәжірибемен алмасу тобы, жаңа технология және еңбек тәсілдерін игеру құбылыстары кең тараған. Швецияда еңбекке байланысты арнайы заң қабылданған. Заң талабына сай әрбір жұмыскер жұмыс уақытының есебінен кез келген курста оқуға құқылы және ешқашан жалақысын жоғалтпайды. Сондықтан жұмыскердің оқуы мен білім дәрежесі жоғары бағаланады. Бұл процесс – нарықтық принципке көшетін экономика үшін қажетті құбылыс.

(Толқын Какижанова)

3. Аудиожазбадан (16. mp3) «Әнет баба» мәтінін тыңдап, онда көтерілген мәселеге автор мен оқырманның қарым-қатынасын ескере отырып, талқылау сұрақтарын құрастырыңдар.

Сөйлеу мәнерлілігі

Адамның сөйлеу әрекетінде екі сипат болуы шарт. Бұларсыз сөйлеу өзінің қызметін дұрыс атқара алмайды. Біріншісі – сөйлеудің мазмұндылығы, екіншісі – мәнерлілігі.

Сөздің мазмұндылығы дегеніміз – екінші біреуге жеткізілетін ойдың айқындығы, мәні мен мағынасының болуы.

Сөздің мәнерлілігі дегеніміз – адамның сөйлеу кезіндегі эмоциялық қалпын білдіре алуы, яғни әрбір сөйлемді өзінің сазымен айта алуы. Сөздің мәнерлілігі – тыңдаушылар мен оқушылардың назарын аударып, қызығушылығын арттыратын қасиеттері. Сөйлеуші тыңдаушылардың тек ақыл-ойына ғана емес, сонымен бірге оның сана-сезіміне, қиялына да әсер етуі керек. Сөздің бейнелілігі мен сезімдік күші оны жақсы қабылдап, түсінуге, есте сақтауға септеседі, жақсы сөзден тыңдаушылар эстетикалық ләззат алады. Сөздің мәнерлілігі ақпараттық (айтылған ақпарат тыңдаушыларға қажет болғанда) және сана-сезімдік (тыңдаушыларды сөздің айтылу, сөйлеу шеберлігі қызықтырғанда) болып екіге бөлінеді.

4. Тыңдалым мәтініндегі Әнет баба пікірін жалғастырып жазыңдар. Жазған жұмыстарыңды мәнерлеп оқыңдар.

Үш жаман бар. Олар мыналар: нақақ қан төгу, кісі малын нақақ алу, ата-бабадан қалған ескі жұртты бұзу. Міне, бұдан сақ болыңдар!

5. «Еліміздегі еңбек нарығын дамыту үшін қандай жаңа технология мен еңбек тәсілдерін игеру тиімді?» сұрағына жауап бере отырып, дискуссивті эссе жазыңдар.

6. Жинақтардан, ақпарат көздерінен ізденіп, Әнет бабаның бір шешендік сөзін жаттап алыңдар.

§4.

Жұмыссыздық пен инфляция – экономикалық тұрақсыздықтың көрінісі

1. Кестедегі мәліметтерді салыстырыңдар. Жұмыссыздықты жоюдың қандай әдістерін ұсынар едіңдер?

Негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіш	2018 жыл	2019 жыл
Жұмыссыздық деңгейі	4,8%	4,8%
Жұмыссыз ретінде тіркелгендер саны	149,5 мың адам	131,8 мың адам
Орташа жалақы	163 604 тг	173 499 тг (мамыр айындағы бағам бойынша)

(ҚР Статистика комитетінің мәліметінен)

2. Мәтінді түсініп оқыңдар. БАҚ және ғылыми еңбектерден инфляция туралы деректер келтіре отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

Еңбек нарығы – тауар болып табылатын еңбек ресурстарының нарығы. Олардың тепе-теңдік бағасы мен саны сұраныс пен ұсыныстың бір-біріне әсер етуімен анықталады. Кәсіпкерлер мен еңбекке қабілетті адамдар – нарық агенттері, олар еңбек нарығында өзара қатынаста болады. Жұмыссыздық – еңбек нарығының құрамдас элементі. Жұмыс күші бар ересек адамдар еңбек нарығына қатысуына қарай бірнеше негізгі категорияларға бөлінеді.

Жұмыссыздықтың типтері:

1. Фрикциондық жұмыссыздық. Еңбек нарығында адамдардың бір орыннан екінші орынға қозғалысымен, бір кәсіпорыннан екіншісіне ауысуымен байланысты туындайтын жұмыссыздықтың белгілі бір түрі. Вакансиялар туралы толық ақпарат болмағанда немесе осы ақпарат тым қымбат болғанда, жұмыскерлер мен бос жұмыс орындарының арасында белгілі бір сәйкессіздік болады, яғни фрикциондық жұмыссыздық пайда болады.

2. Құрылымдық жұмыссыздық. Оған экономикадағы құрылымдық өзгерістердің нәтижесінде бос жұмыс орындары мен жұмыссыздардың арасындағы кәсіби-біліктілік пен аумақтық сәйкессіздік себеп болады. Мысалы, жаңа технологиялар мен жаңа тауарлардың пайда болуының нәтижесінде жұмыс күшінің кәсіби-біліктілік құрылымында өзгерістердің орын алуы. Экономиканың бір секторындағы жұмысынан айырылған жұмыскерлер басқа саладағы бос жұмыс орындарына орналаса алмаған жағдайда, құрылымдық жұмыссыздық орын алады.
3. Маусымдық жұмыссыздық. Өндірістің кейбір салаларындағы (мысалы, ауылшаруашылығы, құрылыс және т.с.с.) өндіріс көлемінің маусымдық ауытқуымен байланысты болады. Бұларда жыл бойында еңбекке сұраныс біркелкі емес, елеулі өзгеріп отырады.
4. Циклдық жұмыссыздық. Экономикалық құлдырау мен экономиканың бір секторындағы немесе аймақтағы жұмыс күшінің артуы басқа жерде оның жеткіліксіз болуымен қатар жүреді. Ол экономикалық конъюктураның өзгеруімен анықталады. Циклдық өрлеу кезінде азайып, дағдарыстар кезінде көбейіп отырады.

Инфляция термині қазақша «қампаю, ісіну» дегенді білдіреді. Инфляция – өндіріс процесінің бұзылуы, шаруашылық салаларының бір-бірімен үйлесімсіз дамуы және мемлекеттің эмиссиялық саясаты мен коммерциялық банктер іскерлігінің икемсіздігі салдарынан туындайтын күрделі әрі көпфакторлы құбылыс.

Сұраныс инфляциясы, негізінен, ақшалай факторға байланысты туындайды, яғни айналыстағы ақша массасы өссе, соның нәтижесінде төлем қабілеті бар сұраныс та жоғары болады. Ал сол кездегі бір қалыпты баға жағдайында өндірістің оралымсыздығы сұранысты қанағаттандыра алмайды. Сөйтіп, жиынтық сұраныс экономикалық өндірістің мүмкіндіктерін жоғарылатып, бағаның көтерілуіне әкеледі.

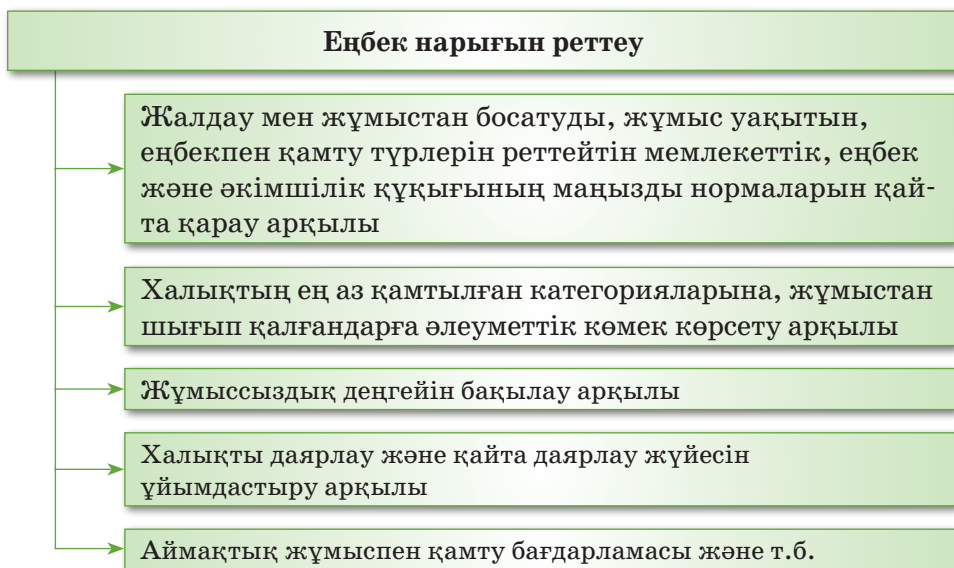
Шығындар инфляциясы өнімге баға белгілеуде әсер ететін ақшасыз факторларға байланысты туындайды.

Тауар бағасының өсуі халықтың табысын төмендетіп, жалақының қайта индекстелуін талап етеді. Жалақының өсуі өз кезегінде өнімді өндіру шығындарының өсуіне, пайданың төмендеуіне, қолданылып жүрген баға бойынша шығарылатын өнім көлемінің қысқаруына әкеп соғады. Пайданы сақтап қалу мақсатында өндірушілер тауар бағасын көтеруге мәжбүр болады. Нәтижесінде инфляциялық серіппе пайда болады, бағаның көтерілуі жалақының өсуін талап етсе, жалақының өсуі бағаны көтереді. Бұл – жалақы мен бағаның «инфляциялық серіппе» теориясы деп аталады.

(7kun.kz)

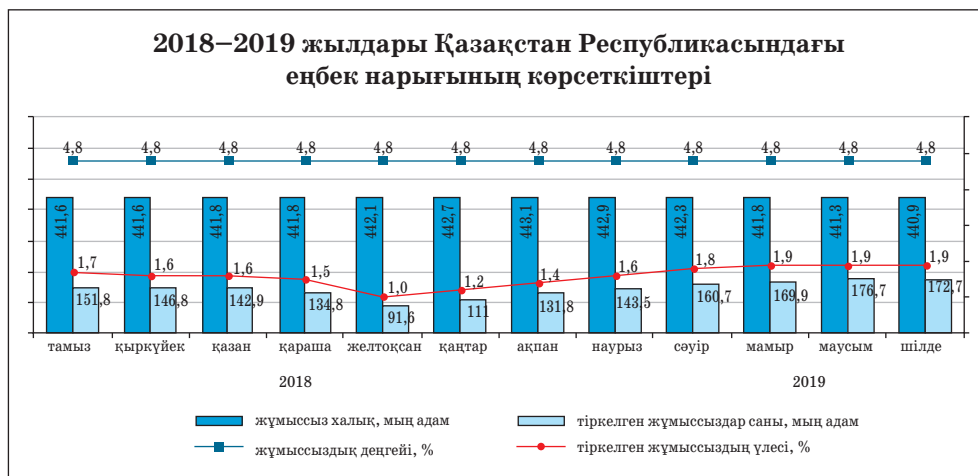

3. Графиктік мәтіндегі ақпарат бойынша өз ойларыңды ортаға салып, пікірталас өткізіндер.

4. Графликтік мәтіндегі қажетті ақпаратты қолданып, жұмыссыздықты жою жолдары туралы ойларыңды дәлелдеп, мәтін жазыңдар. Тыныс белгілерін дұрыс қолданыңдар.

*(ҚР Ұлттық экономика министрлігінің
Статистика комитетінің сайтынан)*

5. Өздеріңе ұнаған мақалды тақырып етіп алып, пікірлерің мен көзқарастарыңды растайтын немесе жоққа шығаратын дәлелдер келтіріп, аргументті эссе жазыңдар.

- Көңілсіз жұмыс – өнімсіз жұмыс.
- Жұмысы жемістінің өмірі келісті.
- Жақсы болар жігіттің
Жұмыссыз жүрген күні жоқ.
Жаман болар жігіттің
Еш жұмысқа қыры жоқ.
- Қолыма жұмыс бергенің –
Жаныма тыныс бергенің.
- Жұмыс істеп, бой түзе,
Өнер біліп, ой түзе.
- Жұмыстың көзін тап,
Қисықтың ізін тап.

(«Мақал-мәтелдер жинағынан»)

§5.

Кәсіпкерлік – ерекше экономикалық құбылыс

1. Мәтінді түсініп оқып, мазмұнын өз пікірлеріңмен кеңейтіп баяндаңдар. «Кәсіпкерлік» сөзіне түсініктеме беріңдер.

Абай: еңбек һәм кәсіпкерлік

Абай он жасынан бір мүшеліне дейін бар болғаны үш-ақ жыл оқыған. Семейдің екі діни медресесінде, сосын Приходская школада үш ай дәріс алып, орысша тіл сындырған. Бүгінгі түсінікпен бастауыш мектеп деңгейіне де жетпеген. Бірақ мәселе ұлы ұстаз Ыбырай Алтынсарин жастарға өсиет еткендей, «оқығанды көңілге ықыласпен тоқи білуде» ғой. Ілім іздеген жасқа білім көзінің қайда жатқанын, оны қалай алуға болатынын үйренсе, ар жағын қаузап, өзі-ақ алып кетеді емес пе? Абай да ілім-білім жинауды өз бетінше ізденіп, үйрену әдісін жетік игерген. Семей кітапханаларының тұрақты оқырманы болумен бірге, Ресейден газет-журналдар жаздырып алып тұрғаны оның осындай ізденімпаздық ізгі қасиетін айғақтайды. Бұларды неге айтып отырмын? Дүниедегі жақсы мен жаман, озық пен тозық, шынайы мен жалған өзара салыстыру арқылы ғана танылады. Ал салыстыра білуің үшін өзінде барды ғана емес, өзгеде барды да жақсы білуің керек. Абай осындай «дүниені оймен шолған» аса білімдар, саналы адам болды. «Әке – балаға сыншы» деген ғой, оның бойындағы ерекше қасиетті, әрине, сұңғыла Құнанбай алдымен таныды.

Мал тапқысы келмейтін адам жоқ, соны қалай табудың көзін білетін адам аз. Ол үшін оқып іздену, білім жинау керек. Өйткені «Өзің тірі болсаң да, көкірегің өлі болса, ақыл табуға сөз ұға алмайсың. Адал еңбекпен ерінбей жүріп мал табуға жігер қыла алмайсың» («Алтыншы сөз»).

Мал табудың бір жолы ретінде «Отыз үшінші сөзінде» Абай ұсақ кәсіпшілікті көрсетеді.

«Қолөнер үйрен. Бірақ мына кеселдерден аулақ бол:

- бұл ісімді ол ісімнен асырамын деп артық тыраштанба;
- малға бөге қалған кісімсіп кекіреңдеме;
- қу тілге, мақтанға алданып дарақыланба;
- тамыршыл болып босқа шашыла берме».

Абайдың мақалға айналған қанатты сөздері «Отыз жетінші сөзінде» топтастырылған. Мұнда да ол адал еңбек ету, өнімді кәсіп табу мәселесіне баса көңіл бөледі. Соның бірнешеуіне тоқталайық:

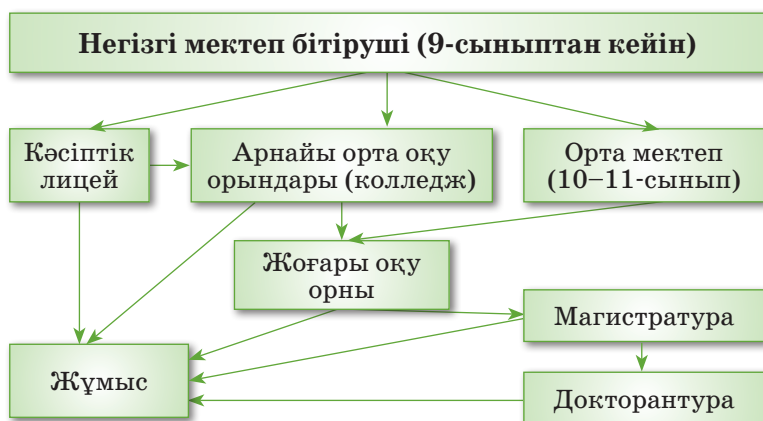
- Егер ісім өнсін десең, ретін тап;
- Еріншектік – күллі дүниедегі өнердің дұшпаны. Талапсыздық, жігерсіздік, ұятсыздық, кедейлік – бәрі осыдан шығады.

Өмірді жаңғыртып, жақсартатын, тұрмысты түрлендіріп мәнді де сәнді қылатын, адамның төндік те, рухани да сұраныстарын толық қамтамасыз ете алатын құдіретті күштің кәсіпкерлік екенін Абай жақсы білген.

(Өтен Ахмет)

2. Графиктік мәтіндегі негізгі үрдістерді анықтаңдар. Еңбек пен білімнің егіз екенін дәлелдеп, сұхбаттасыңдар.

Кәсіпкерлік – экономикалық іс-әрекет, мақсаты – пайда табу, табысқа ие болу. Кәсіпкерлік өз мақсатымен тәуекелге бел буатын, жеке табыс пен пайда табуға ұмтылған азаматтардың қызметтері болып саналады.

Кәсіпкер – кез келген уақытта өз бетінше шешім қабылдайтын, жаңалықтарын белсенді түрде тез іске асыратын, барынша тапқыр, тәуекелшіл, жігерлі, жауапкершілігі мол адам.

Фирма – дербес шешім қабылдай отырып, жоғары пайда табуға ынталанатын жеке және заңды тұлғалардың кәсіпкерлік қызметінің ұйымдық-құқықтық формасы.

Бизнес – пайда алуға бағытталған экономикалық қызмет, кәсіпкерлік.

Бизнес-жоспар – идеясын іске асырып пайда алу үшін жасалатын кәсіпкер әрекетінің жоспары.

Субсидия – бюджеттен берілетін қаражат түрі.

3. Сұрақтарға жауап беріп, кестені толтырыңдар. Ойларыңды қорытындылап, сыни тұрғыда баға бере отырып, дискуссивті эссе жазыңдар.

Ақшаға нені сатып алуға болады?	Ақшаға нені сатып алуға болмайды?

4. Мәтін деңгейінде тыныс белгілерін дұрыс қолданып, өлеңдегі негізгі ойды өз сөздеріңмен жазыңдар.

Өзіңді оят, дабылын қақсын арманың!

Өзіңді оят!
 Жүре бермей түңіліп,
 Күдіктеніп, қорқып, ылғи кідіріп.
 Тұтансын сенде жалын беретін жүрекке,
 Ұмтылдыратын
 Ұлы арман және Бір үміт.

Өзіңді оят!
 Дабылын қақсын арманың,
 Күтуде талай жетістіктерің алда мың.
 Шабыттанғайсың жарқын болашақ жайында,
 Уайым-қайғының астында сөніп қалмағын.

Өзіңді оят!
 Адам екеніңді еске алып,
 Білімнің жолын, ілімнің жолын төске алып.

Өмір дегенің – өткенің емес, қалғаны,
Жүрген жоқсың сен жақсылықтардан кеш қалып.

Өзіңді оят!
Күшіңді сезін жасындай,
Талантың таудай, тек қана жатыр ашылмай.
Үлкен ойыңмен үлкен жобалар бастарсың,
Ұмтылсаң, досым, ұялшақтыққа бас ұрмай.

Өзіңді оят!
Жүгенін жібер жүйріктің,
Демегін маған: «Орынсыз жерде киліктің».
Қиындықтарды сынақ деп қара баптайтын,
Күресіп жүріп мен дағы, қалқам, ширықтым.

Өзіңді оят!
Өтірік ойлармен түс көрмей,
Қиялдап жүріп, қалмасын ісің істелмей.
Әрекеттенгін, әрекет – өмір өзегі,
«Білмедім» деме, аспаннан жаңа түскендей.

Өзіңді оят!
Өмірің өтіп кетпесін,
Орала қоймас уақыт дегенің өткесін.
Армандарыңды жүзеге асыр жігермен,
Көңіліңдегі көгілдір раушан көктесін!

(Рысмендиев Аманжол)

5. Мақал-мәтел, тұрақты сөз тіркестерін пайдалана отырып, күрделі жоспар құрып, «Бай болу үшін кәсіп керек» атты тақырыпта шығарма жазыңдар.

§6.

Табысты адамдар – табысты ел

1. Мәтінді сызбадағы мәліметтермен бірге оқыңдар, «Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасының халыққа тигізетін пайдасын анықтаңдар.

«Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы Елбасының «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу. Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына Жолдауын және Қазақстанның 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарын іске асыру үшін әзірленген.

«Бизнестің жол картасы-2020» бағдарламасы Мемлекеттік үдемелі индустриалды-инновациялық даму бағдарламасын іске асыру тетіктерінің бірі болып табылады.

Кәсіпкерлік – кез келген адам айналысуға болатын әрекет түрі. Табысты кәсіпкер болу үшін білім, іскерлік қабілет, күш-жігер, жауапкершілік, табиғи дарын болуы керек. Мұнай, газ, металл – барлығы халықтың 5–7% -іне ғана жұмыс береді. Әлемде халықтың 90% -іне жұмыс беретін – шағын және орта бизнес. Германияның дағдарыстан шайқалмай өтуінің себебі – бүкіл өнімнің 80% -ін кіші және орта бизнес өндіреді.

2. Мәтінде көтерілген мәселені, автор позициясын талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар. «Егер мен ғалым болсам, не істер едім?» деген сұрақ төңірегінде ой бөлісіңдер.

«Болашақ» бағдарламасының түлегі, физика-математика ғылымдарының кандидаты, физика ғылымдарының PhD

докторы, Серік Нұркеновтің отандық медицинаға қосқан үлесі зор. Онкологиялық ауруларды ерте кезеңде анықтау әдісін «ядролық медицина» саласымен жолға қойған білгір маманның еңбегі бүгінде лайықты бағаланып, Серік Нұркенов «Қазақстанның 100 жаңа есімінің» қатарына еніп отыр.

– Біздің амал-әдісіміз алдын ала ісіктерді анықтайды. Ең алдымен, біз дәрігер емес, медициналық физик екенімізді атап өткім келеді. Біздің бағытымыз – ядролық дәрі-дәрмектерді өндіріп, қолданыстан кейін науқастарды зерттеу. Ол – позитронды-эмиссионды (компьютерлік) томография деп аталады. Сол арқылы дәрігерлер науқастың қай жерінде қандай ісік барын ерте кезеңде анықтайды. Біз бериллий негізіндегі жаңа термотөзімді нано-жабындылар әзірледік. Олар ядролық медицина, ғарыштық және ядролық энергетика саласында маңызды тәжірибелік қолданысқа ие. Бұл онкопроцестерді (ісік жасушалары) ең ерте кезеңінде жылдам анықтауға мүмкіндік береді. Осылайша ақпараттық позитронды-эмиссионды томография, яғни «ядролық медицина» бағыты елімізде 2010 жылдан жасала бастады. 10 жылдың ішінде Қазақстанда 17 мың адам біздің әдісіміз бойынша зерттелді. Бұл – құтқарылған мыңдаған адамның өмірі.

Физик ретінде айтарым, онкологиялық аурулар мәселесін шешу атом энергиясын бейбіт мақсатта қолданумен тікелей байланысты. Мейлі қалада, мейлі ауылда тұрсын, әрбір азамат осы емдеу әдісін тегін алуы керек деп есептеймін. Елімізде алдағы уақытта халықаралық стандарттарға сәйкес онкологиялық орталық ашылады.

Медициналық физиканы әлемдік медицинадағы трендтердің қатарына жатқызуға болады. Менің ойымша, кез келген салада әлемдегі трендтерден әсте қалып қалмау керек. Абайдың «Өзіңе сен, өзіңді алып шығар, Еңбегің мен ақылың екі жақтап» қағидатына сүйенер болсақ, өткенді ұмытпай, болашаққа ұмтылсақ, алар асуымыз асқақ болмақ.

Жаһандану заманының сын-тегеуріні, Абайша айтқанда, «қолыңызды кеш сермеуді» кешіре бермейді. Жаһандану заманында жаңғыруға бет алдық. Кеудесінде сәулесі бар кез келген адам үшін айтылар ой түсінікті. Жақсысын ал, жаманын қабылдама, еңбек, адалдық жолынан адаспа!

Өзің үшін ғана емес, өзге үшін де қамқор бола білсең, азамат болғаның. Жаңғыру, бөлкім, осыдан басталар.

Әр адам өз ұрпағының болашағына жауапты екенін сезіне білуі керек.

(ҚазАқпарат)

3. Мәтін кейіпкерінің ұстанымдары бойынша ойкөкпар өткізіңдер.

Ричард Брэнсонның ойымен толық келісемін	Ричард Брэнсонның кей пікірімен келіспеймін

Ричард Брэнсонның бойыңды рухтандыратын даналық сөздері

Ричард Брэнсонға таңдана және сүйсіне қарамау қиын. Ол – бизнес әлеміндегі ең беделді тұлға, арманшыл әрі жеңімпаз адам. Оның өзі және кәсіпкерлік қызметі жайлы пікірлеріне құлақ салып көрейік.

Өзіндік ерекшелігі жайлы:

– Мен үшін бизнеспен айналысу дегеніміз – костюм киіп, стейкхолдерлерге жағымпаздану емес. Ең бастысы, өз-өзіңе, идеяларыңа адал болу және басты мәселелерді назарда ұстау.

Позитивті көзқарас жайлы:

– Менің өмірлік ұстанымым – әр минуттан ләззат алу. Мен «Бүгін мен қалайда мынаны жасауым керек» деген оймен ешқашан ештеңе істемеймін. Бизнесмен өз ісін үлкен қызығушылықпен істеу керек, оған бәрі ұнау керек. Бұл шығармашылық қабілетті арттырады.

Кәсіпкерлік жайлы:

– Кәсіпкерліктің бар мәні – сені толғандыратынның бәрін қаржыға айналдыру, сол салада жетістікке жету және алға ілгерілеу. Менің ойымша, бір сарынды жұмыс пен сағаттап бір жерде отыру – бұл жалпы кәсіпкерлік рухқа жасалған қиянат.

Адамдар жайлы:

– Адамдарға шынайы қамқор болу өте маңызды. Сіз егер адамдарды жақсы көрмейтін болсаңыз, жақсы көшбасшы бола алмайсыз. Оларды жақсы көргенде ғана жақсы қасиеттерін байқай аласыз. Бизнес – адамдардың өмірін жақсарту үшін ойлап табылған жай ғана идея.

Сын-тегеурін жайлы:

– Менің өмірге деген қызығушылығым өзіме ақылға сыймайтын сынақтар ұйымдастырып, соларды бағындыруымнан туындаған.

– Маған жігер беретін не? Ол – әрі қарай да өзіме сын-сынақтар жасау. Мен өз өмірімді университеттегі шексіз оқу деп есептеймін: күн сайын жаңа нәрсе үйренемін.

Жалпы барлығы жайлы:

– Өзің мақтан тұтатын бір нәрсе жасап шығару. Бұл менің бизнестегі пәлсапам десем болады. Шындығын айтсам, мен ешқашан көп қаржы табу үшін бизнеспен айналысқан емеспін. Егер бұл басты себеп болса, онда ештеңе істеудің қажеті жоқ. Мен жұмысты жұмыс деп, ал көңіл көтеруді көңіл көтеру деп қабылдамаймын. Мұның бәрі – өмір.

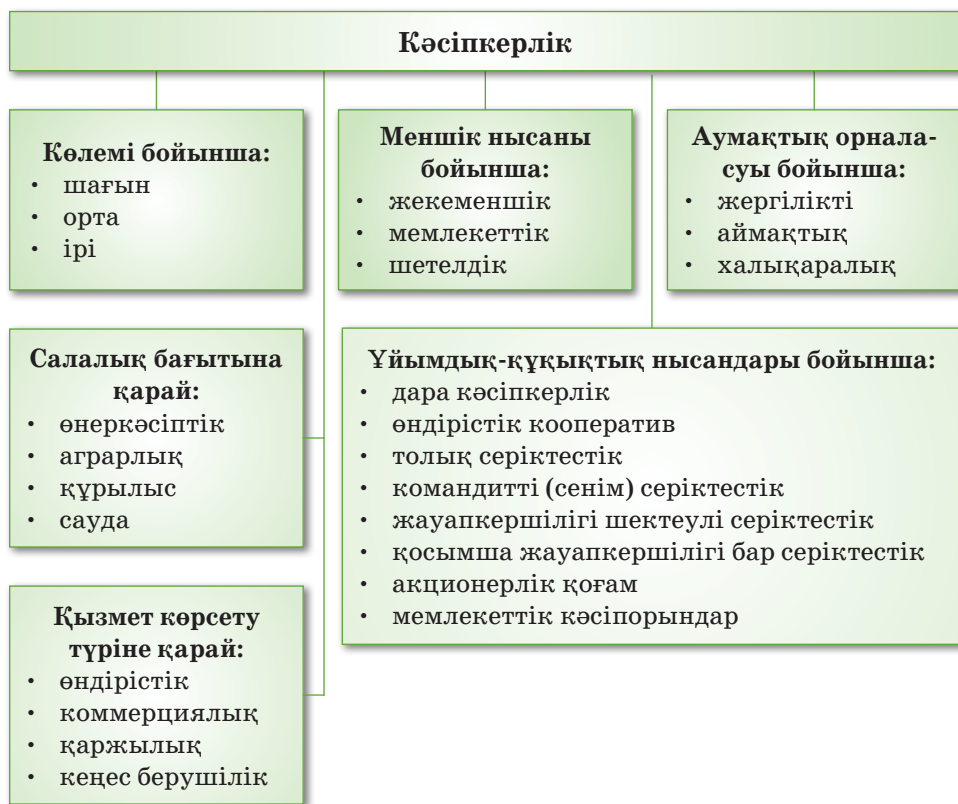
4. Ричард Брэнсонның ұстанымдарынан тірек-сызба түріндегі жоспар құрып көріңдер.

5. «Кәсіпкерлік және бизнес негіздері» пәнінен алған білімдеріңмен байланыстырып, берілген сызба бойынша сөйлемдер құрастырыңдар. Үлгі бойынша тыныс белгілерінің қойылу себебін түсіндіріңдер.

Үлгі:

Мысалдар	Тыныс белгілері	Қойылу себебі
Меншік нысаны бойынша кәсіпкерлік үш түрге бөлінеді: 1) жекеменшік; 2) мемлекеттік; 3) шетелдік.	Қос нүкте, нүктелі үтір	Бірыңғай мүшелердің алдынан келген жалпылауыштық мағынадағы сөзден соң қос нүкте қойылады. Цифр не әріптер арқылы санамаланып айтылған сөздер нүктелі үтір арқылы ажыратылады.

6. Екі тапсырманың бірін орындаңдар.

1. «Білікті білім жинап, кәсіп етер» тақырыбында аргументті эссе жазыңдар.
2. Табысқа жету үшін адамға қандай қасиеттер керек? Тірек-сызбамен көрсетіңдер.

§7.

Шешендік сөздердің маңызы

1. Аудиожазбадан (17. mp3) «Бәйдібек бидің өсиеті» мәтінін тыңдап, көтерілген мәселені, автор позициясын талдай отырып, негізгі ойды анықтаңдар.

2. Мәтінді оқып, негізгі ойды анықтаңдар. Сөйлеу мәнерлілігін ескере отырып, мәтін мазмұнын ауызша баяндаңдар.

Бәйдібектің ерлігі

Бір шежіреде Бәйдібектің батырлығы былай хикая етілген. Алатаудың арғы жағынан жау қолы қаптап келе жатады. Жалайыр қариялары жан-жақтағы елге ат шаптырады. Бұл хабарды естіп Қаратаудан Бәйдібек батыр қол жинап аттанады. Екі жақ Алтынемел жотасында тоқайласады. Әуелі жекпе-жекке батырлар шығады. Түйедей қара атқа мінген бір шойын қақ ортаға шығады. Бұл – қалмақтың Дөде батыры екен. Оған жалайырдың Алшынбай батыры қарсы жүреді. Екеуі найзаласады. Алшынбайдың қылышы қақ бөлініп, Дөдемен арпалысып жүріп мерт боп кетеді.

Бәйдібек батыр:

– Енді кім шығады? – деп айқай салады. Найманның Шектібай батыры көк атын ойқастатып, Дөдеге жетіп барады. Тағы айқас, тағы найзаласу. Шектібай да дүлей Дөдеге төтеп бере алмай, ауыр жараланып қалады.

Дөде енді жекпе-жекке Бәйдібектің өзін шақырады.

Бәйдібек:

– Келсең кел, өзім де сол сөзіңді күтіп тұр едім, – деп, өзінің Ақбоз айғырына мініп, оған қарсы шығады. Сарбаздары: «Иә, Құдай, қолдай гөр!» – деп тілеп, шуласады. Екеуі әуелі қылыштасады. Дөденің күші басым болғанымен, айла-тәсілі аз екен. Бәйдібектің қимылына төтеп бере алмай, әбден қан сорпаға түседі. Дөде бар күшін жинап алып, енді найзасын кезенеді. Бәйдібек те найзасын ыңғайлайды. Оның жылқы бағып жүргенде, қарт жылқышылардан үйренген дағдылы бір әдісі – құрыққа ұқсатып найзасының ұшына шылбырдан қыл тұзақ байланатын-ды. Ол енді Дөдеге сол тәсілін қолданбақ. Мұны Дөде де, жау жағы да елей қоймайды, онша мән бермейді. Екеуі әрі-бері атойлап шауып, найзаласып жүреді. Бір

уақытта Дөде оған оқтала бергенде, Бәйдібек оның бұғыдай мойнына қыл тұзақты шалып алып, ат-матымен сүйрей жөнеледі. Дөде қолындағы найзасын тастай салып, екі қолымен буынып бара жатқан мойнын босатып алмақ боп жантала-сады. Бәйдібек батырдың темірдей тегеурінді қолы қоя ма, әне-міне дегенше Дөденің аюдай денесін жерге сүйретіп, екі айналдырып тастайды да, жайына кете береді. Осылай Дөде жантәсілім қылады. Бәйдібек жауды түре қуып, тас-талқан етіп жеңіп шығады.

Бәйдібектің ел-жұртын шапқыншы жаудан қорғап қалу-дағы ерліктері жөніндегі шежіре-дерек, аңыз-әңгімелер аз емес. Кезінде солар хатқа түсе қоймаған.

Бәйдібек би 718 жылдың күзінде сексен алты жасында Балабөген басындағы өзінің қыстауында қайтыс болыпты.

(Нысанбек Төреқұл)

3. Мәтінді оқып, Әнет би туралы білетін мәліметтеріңмен бөлісіңдер, дереккөзіне сілтеме жасаңдар.

Әнет би

Жалпы, «Жеті жарғымен» қатар «жеті қазына», «жеті ата», «жеті жұрт», «жеті ғалым», «жеті хақ» деген секілді ұғымдардың көбі сол Әнет бабаның есімімен тығыз байланысты. «Дүниеде неше түрлі жетім бар?» – деп сұрағанда, Әнет баба айтыпты:

Дүниеде жеті жетім бар. Олар мыналар:
 Сөз – жетім, ынтаменен тыңдалмаса;
 Бөз – жетім, киіместен тозған болса;
 Жер – жетім, иесі жоқ қалған болса;
 Ел – жетім, жақсы басшы арман болса;
 Көл – жетім, қаз қонбаса, құстары ұшып;
 Ер – жетім, жеке қалса тізе құшып;
 Болмаса замандасың тойға барма,
 Басына жалғыздықтың торы түсіп.

Қазақ «жеті жоқ» деп Әнет бабаның тұсынан мына нәрсе-лерді айтады:

Аспанда тіреуіш жоқ,
 Тасбақада тамақ жоқ.
 Жерде сүйеуіш жоқ,
 Аққуда сүт жоқ,

Таста тамыр жоқ,
Анда қанат жоқ,
Жылқыда өт жоқ.

Халқымызда «жеті қазына» деген ұғым бар. Әнет бабадан: «Жеті қазынаға нелер жатады?» – деп сұрағанда, ол кісі мүдірмей жауап беріпті: «Жеті қазына – әйел, ер жігіт, ілім-білім, жүйрік ат, қыран бүркіт, берен мылтық, алғыр ит».

Соны айтқанда, біреу тұрып былай дейді:

– Баба, қазақта «бала – белде, қатын – жолда» деген мақал бар. Ер жігіт әйелді жаудан олжалап та алады, қалың малына қырық жылқы айдап апарып, айттырып та алады. Қазақта тағы бір мақал бар. «Қойныңдағы қатының сенбе, астыңдағы атың сенбе» дейді. Тағы айтады: «Атың жаман болса – сатып құтыларсың, қатының жаман болса – қайтіп құтыласың?» Соған қарағанда «әйел – жеті қазынаның бірі» деу дұрыс бола қояр ма екен?

– Әйел жеті қазынаның бірі ғана емес, біріншісі болуға тиіс, – депті Әнет баба сонда. – Дүниедегі барлық тіршілік атаулының анасы – әйел. Сондықтан оған тіл тигізуге де, қол тигізуге де болмайды. Пайғамбарымыздың өзі әйелдерді қатты құрмет тұтқан. Ал кейбір ауылдың бейпілауыздары әйел туралы жаман сөз айтар болса, ондайларға тыйым салу керек!

(Нысанбек Төреқұл)

4. Тыңдалым және оқылым мәтіндеріндегі тыныс белгілерінің қойылу себептерін кестеге жазыңдар.

Тілдік бағдар	Мысалдар	Сұрақтар	Жауаптар
Сөйлем ішіндегі тырнақша	Халқымызда «жеті қазына» деген ұғым бар.	Тырнақша не себепті қойылған?	Дәйексөз ретінде алынған сөздер, сөз тіркестері тырнақшаға алынып жазылады.

Шешендік сөздердің маңызы

Сөз құдіретін білген қазақ «Өнер алды – қызыл тіл», «Аузы құлып сандықты тіс ашпаса, тіл ашады» деп тілді аспандата дәріптейді, енді бірде «Басқа пәле – тілден», «Көнектей басыңа шүмектей тілің жау», «Айтылған сөз – атылған оқ» деп, тірнектеп жиған абырой-беделіңді орынсыз айтылған сөздің төгіп жіберетінін алға тартады. Халық «Құлаққа кірген суық сөз көңілге барып, болар мұз» деп сөз семсерін оңды-солды сілтеудің адам көңілін жаралайтынын, сондықтан әрбір сөзге абай болуды, сөзбен жұбатуға да, жылатуға да болатынын меңзейді.

Бұрынғы қазақ жұртының би-шешендері даулы мәселенің түйінін төрт-ақ ауыз сөзбен тындырған. Билердің кесім-бітімі көпшіліктің көзінше жария болып отырған. Ешқандай құпия, алдын ала ымыраласу, пәтуаласу деген болмаған. Билер өзінің сөзін: «Ал, халайық, бұған не дейсіңдер, ризамысыңдар?» – деп көпшілікке салып, мақұлдасқан. Осы күнгі айтылып жүрген жариялылық, демократия дегеніміздің өзі осы емес пе?!

Билер қазақ елінің берекесі, отансүйгіштік, ерлік және ар-ұждан сияқты маңызды қасиеттерді жоғалтпауға және адами құндылықтарды сақтауға үйретіп отырды. Сондықтан да халық өзінің от ауызды, орақ тілді, қара қылды қақ жара әділ билік айтатын шешен билерін ханнан бетер қадірлеп, олардың айтқан кесімді, бітімді сөздерін жадында сақтап келген.

Сөзді киелі санау, орынды сөзге тоқтау, сөздің парқы мен құдіретін білу – бүгінгі ұрпаққа да аса қажет қадірлі қасиет. Тіл өз құндылығын жойып, бағасын төмендетті ме? Әрине, жоқ. Шешендік сөз – бүгінгі күнде де өзінің мәні мен маңызын жоғалтпаған, заман талабының үдесінен шыға алатын аса қажетті құндылық.

5. Берілген үзінділердің мазмұнына сүйеніп, тіл туралы мақалдарды қатыстырып, шешендікті үйрену мәселесі мен шешендік сөздердің маңызы туралы сұхбаттасындар.

Шешен сөйлеуге көп тындап, көп оқып, халықтың ауыз әдебиетін, әсіресе айтқыштық пен терең ойдың інжу-маржандары – мақалдар мен мәтелдерді жетік біліп, сырына үңілу арқылы, кітапты көп оқу арқылы жаттығып теңеледі. «Ақылды адам сөзді нақылсыз айтпайды. Бір айтпаса, нақылды ақылсыз айтпайды» деген тұжырым содан шыққан.

(Мүсілім Базарбаев)

Асанқайғы, Жиренше
Сөйлеп өткен қазақ тіл.
Жәнібек пен Қойлыбай
Сыйлап өткен ғажап тіл.
Ата-анамыз әлдилеп,
Уатқан бізді баба тіл.
Осы тілді жек көрген
Дүниеден қалар құр.
Бағаласаң, шынымен,
Баба тілің – асыл-дүр.

(Қожаберген жырау)

6. Сұхбаттан түйген ойларыңды жинақтап, сыныптастарыңның пікірлерін мысалға келтіріп, дискуссивті эссе жазыңдар. Тақырыбын өздерің қойыңдар.

7. Жүйелі сөз, тапқыр сөз, шешендік туралы даналық сөздерді кірістіріп, аргументті эссе жазыңдар.

Анық, түсінікті сөйлеу – сөйлеудің басты қасиеті.

(Аристотель)

Кісі сөз өнерін білетін, шешен сөйлей алатын болуға тиіс. Ей, перзентім, сен де шешен бол, сөйлей білгін, бірақ жалған сөйлеме, сөйлесең, шындықты сөйлеп, туралықты айтумен атағың шықсын.

(Ахмет Иүгінеки)

Көп біліп, дөп сөйлеген – шешен, аз біліп, көп сөйлеген – мылжың.

(Зейнолла Қабдолов)

Тыңдалым материалдары

(01. mp3)

Қазақтың қонағы неше түрлі болады?

Сырым батыр үйіне қонып отырған қадірменді қонағы Төленді биден:

– Биеке, қазақтың қонағы неше түрлі болады? – деп сұрапты.

– Қазақтың қонағы төрт түрлі болады: біріншісі – арнайы қонақ, екіншісі – құдайы қонақ, үшіншісі – қыдырма қонақ, төртіншісі – қылғыма қонақ.

– Ал оны қалай айырамыз? – дегенде:

– Арнайы қонағың – алыстан арнайы келген жақын туыс, нағашы, жиен, құда, күйеу, қайын сияқты жегжатың немесе адал досың, жақсы жолдас-жораң. Міне, бұл – нағыз сыйлы қонағың.

Құдайы қонақ – өзің танымайтын, білмейтін шалғай елден, алыс жерден жолаушылап жүріп, ат басын тірей қалған тосын да бөгде қонақ. Міне, бұл – нағыз сауап қонағың.

Қыдырма қонақ – ерігіп те желігіп, үйден-үйді, ауылдан-ауылды кезіп, сөз аңдып, өсек теріп, қымыз ішіп, ет жеп жүрген сандалма қонақ. Міне, бұл – нағыз далбаса қонағың.

Қылғыма қонақ – үй арасындағы, ауыл ішіндегі түтіні түзу шыққан үйді торып, өзінің құлқыны үшін аузына тигенін қылғытып жіберіп, басы ауған жаққа тарта беретін көлденең қонақ. Міне, бұл – нағыз сұғанақ қонағың, – депті көпті көрген көне би Төленді қарт.

(«Шешендік шиырлары» кітабынан)

(02. mp3)

Үш бидің жер бөлуі

Қазақта үш би бопты ел қалаған,
Аузына не айтар деп жұрт қараған.
Өз Төле, Қаздауысты Қазыбек би,
Әйтеке – үшеуінен сөз тараған.
Үшеуі ақылдасып, жер бөледі,
Үлкен деп Ұлы жүзге жол береді.

«Әз Төле, қалау сізге берілді» – деп,
 Әйтеке, Қазыбек би тең келеді.
 Төле би таңдап апты Алатауды,
 Ол кезде мекендеген Қаратауды.
 Сол заман халық қандай ынтымақты,
 Қазаққа үш-ақ кісі айтқан қаулы.
 Қазыбек Сарыарқаға ие бопты,
 Айтқаны елге сондай жүйе бопты.
 Жайық пен Маңғыстауды Әйтеке алып,
 Халыққа құтты қоныс майдай жақты.
 Үш бидің толып жатыр әсиеті,
 Үлгі боп елге істеген әділеті.
 Болса да талай ғасыр өлгеніне,
 Қалған жоқ ел аузынан қасиеті.

(Кенен Әзірбаев)

(03. mp3)

Отан сүйер ұлан бол!

Адам өміріндегі ең үлкен қуаныш – бала сүйю. Ана бөпесіне ақ сүтін береді, түн ұйқысын төрт бөледі.

Мен немере сүйіп отырған адаммын. Балаларды өте жақсы көремін. Сол балалардың, бүлдіршін балдырғандардың бақытты болашағы үшін сұрапыл соғыс азабын мейлінше көрген адаммын. Қырық жыл қырғында тірі қалғандардың бірімін. Мен әскери адаммын.

Сондықтан да біздің айбынды армиямыздың торқалы тойы – мен үшін үлкен де ерекше қуаныш мейрамы.

...Талай жылдар өтті, бірақ ешқашан да, ешкім де біздің армияны жеңе алмады. Бұл армия Ұлы Отан соғысында орасан зор күші бар фашистердің сағын сындырып, қиратты. Отанның бостандығы мен тәуелсіздігін қорғап қалды.

Бейбітшілікті қорғаушы жеңімпаз армия – жержүзіндегі ең әділетті армия. Мен осындай армияның солдатты болғандығымды мақтан етемін.

Мен де адаммын жаралған сүйек, еттен,
 Арым бар, намысым бар жан тербеткен.
 Қазақтың қарапайым бір ұлымын,
 Жанымды арым үшін құрбан еткен...

Балаларыма, немере-шөберелеріме айтар жалғыз тілегім:
Отаныңды сүйер ұлан болыңдар! Өз Отаныңа лайықты азамат
болып өсіңдер!..

(Бауыржан Момышұлы)

(04. mp3)

Жаның жеті жаманнан аман болсын

Бірде Бөлтіріктен қасындағы жас өнерпаздар сұрапты
дейді:

– Ақ ата, тәнің мен жаның бірдей сау болсын деген сөзі-
ңіздің мәнісі не? Тәні саудың жаны да сау болмай ма? – деп.

Сонда Бөлтірік былай деп айтқан екен:

– Тәні саудың бөрінің жаны сау бола бермейді. Тән мен
жанның саулығы бірдей болуы – кісі бойында сирек кезде-
сетін байлық. Кісінің жанын аздыратын дерттің түрі көп.

Күншілдік деген бар, содан сақтан!

Кекшілдік деген бар, содан сақтан!

Астамшылық деген бар, одан алыс жүр!

Сараңдық деген бар, одан қалыс жүр!

Қараулық деген бар, одан таза бол!

Бөлекорлық деген бар, одан ада бол!

Ынсапсыздық деген бар, содан аман бол!

Төрт мүшең түгел болса, жаның осы жеті жаманнан аман
болса, жаның мен тәніңнің бірдей сау болуы деген – сол.
Жаның осы жеті жаманнан аман болсын.

(Бөлтірік шешен)

(05. mp3)

Байлық пен ақыл

Бір шалдың төрт ұлы болыпты. Бір күні шал ұлдарын
жинап алып былай депті:

– Мен қартайдым. Біреуіңнің үй иесі болатын уақыттарың
жетті. Кімнің ақылы мен байлығы сай болса, сол мұрагерім
болады. Маған байлықтарың мен ақылдарыңды көрсе-
тіңдер, – депті.

Үлкен ұлы асыл тасты жүзік салған қолын көрсетіп:

– Міне, менің байлығым. Ал кім бай болса, сол ақылды, –
депті.

Екінші ұлы асыл киімдерін киіп, әдеміленіп келеді де:

– Менің осы түрімді көргендер ақылым мен байлығымның алдында бас иеді, – дейді.

Үшінші ұлы күміспен және тастармен әшекейленген белдігін буынады да:

– Бұндай белдікті, – дейді, – ешкім ешқашан буынып көрген жоқ...

Әкесі үлкен балаларына қарап басын шайқады да, ең кіші ұлына қарап:

– Сен неге үндемейсің? Сен қандай байлығыңмен мақтанасың? – дейді.

Сонда кенже ұлы былай депті:

– Менде асыл тасты жүзік те, сәнді киім де, қымбат тастармен әшекейленген белдік те жоқ. Тек еңбексүйгіш екі қолым, қайрат-жігерге толы жүрегім ғана бар.

Шалға кенже ұлының жауабы ұнайды. Ол өзінің мұрагері етіп кіші ұлын қалдырып, үлкен балаларына інісінің айтқанынан шықпауды өсиет етіпті.

(«Ел аузынан» кітабынан)

(06. mp3)

Алқа билер соты

Шешендік өнер прокурорлардың да бойынан табылуы қажет...

Уақыт талабымен алқа билер соты құрылды. Соттар мен алқа билер істі бірге қарағанымен де, қылмыстың ауыр не жеңілін алқа билер анықтайды және үкімді де солар шығаратын болады. Енгізілген жүйе қазақтың көне билер сотына ұқсас.

Алқа билер құрамына жасы 25 пен 65 жас аралығындағы, бұрын сотталмаған, ерікті азаматтар кіре алады. Республиканың бас прокуратурасы ұйымдастырған Алматыдағы республикалық семинар барысында, осы жүйедегі мемлекеттік айыптаушылардың міндеттері мен мақсаттары айқындалды.

Әлемдік сот тәжірибесінде англо-саксондық үлгі де бар. Ол бойынша алқа билер үкім шығармайды, сотталушының кінәлі, кінәлі емесін ғана анықтаумен айналысады. Енгізілер жүйе қаншалықты жаңа дегенімен де, қазақтың көне билер

сотына ұқсас болып келеді. Осы ретте айта кету керек, 1684 жылы Өз Тәуке хан жасап шығарған «Жеті жарғының» күні бүгінге дейін негізі сақталып отырған византиялық Солон заңымен терезесі тең.

(Айсұлу Асылхан)

(07. mp3)

Бала бағатын білезік

Аса тиімді гаджеттердің бірі – Sіkker білезіктері. Бұл гаджеттің жұмыс істеу ерекшелігі: білезіктің бірі – баланың, екіншісі анасының не әкесінің қолына тағылады. Bluetooth арқылы баланың хал-ахуалы жайлы мәлімет білезіктің бетіне шығу арқылы ата-аналарға беріледі. Соның арқасында олар балаларының жағдайын ұдайы бақылауда ұстап отыра алады. Қажет болған жағдайда көмек көрсете алады. Гаджеттің қызметі арқылы баланың жүрек соғысын да бақылап отыруға мүмкіндік бар екен. Ата-ана балаларының дауысын естіп қана қоймай, онымен сөйлесе алатын да көрінеді. Білезік базалық стансы арқылы күні бойы қуаттандырылып отырады.

(Дайындаған Шалқар Естен)

(08. mp3)

Өзі тербелетін бесік

Астаналық өнертапқыш Серікбол Шәймардан өздігінен тербелетін бесік ойлап тапты. Ол баланың дауысына қарай тербелетін бесік жасап шығуға 6 жыл уақытын жұмсаған. «Smart бесіктің» ұзындығы – 100, ені – 40, биіктігі – 60 см. Бесікте баланың жағдайынан хабар беретін бірнеше құрылғы бар. Оның бірі бөбектің дене қызуын бақыласа, екіншісі жаялықтың ылғалдылығын анықтайды. Егер баланың қызуы бөлме температурасынан түсіп не асып кетсе: «Балаңыз тоңып қалды» немесе «Балаңыз ауырып қалды» деген дыбыстық ескерту айтады. Бесік тербелгенде қондырғыға енгізілген «Бесік жырын» ойнатып қоюға болады.

«Smart бесік» – ата-анаға көмекші ғана емес, сонымен бірге тәрбие құралы да.

(Өркен Жоямерген)

(09. mp3)**Екі дос**

Ертеде, ел арасында жаугершілік жиі болатын кезде, қазақтың екі жауынгері төс қағысып дос болады.

Бірде әскерлер бір өзеннің бойына шатыр тігіп дамылдайды. Сонда тұтқиылдан жаудың қаптаған қалың қолы шабуыл жасайды. Тонаған мал-мүліктерін тиеп кетеді. Қолға түскен қазақ жасағын айдап әкетеді.

Әлгі екі достың біреуі жау қолына түседі. Досының қолға түсіп қалғанын естіген екінші батыр күздің қара суығын елеместен, өзенді малтып өтіп, жау жатқан жағаға келеді. Анталаған жау жасақтары оны тарпа бас салады.

Жауынгер өзін қолбасыларына алып баруын өтінеді. Алып барған соң, ол жаудың қолбасына: – Мен қолдарыңа түскен бір жауынгерге құн төлеп, сатып алуға келдім. Менің оған айырбасқа берер мал-мүлкім жоқ. Бір-ақ нәрсе беремін. Ол үшін өзімнің өмірімді қияр едім, – дейді.

Қолбасы ойланып отырып, оны сынамақ болады да:

– Жарайды, мен сені қыршыныңнан қимай-ақ қояйын. Маған сол өміріңнің бір бөлшегін ғана берсең болды, – дейді.

– Ол не? – деп сұрайды досын құтқаруға келген жігіт.

– Маған сенің көздерің керек, – дейді қолбасы. – Екі көзіңді ойып аламын.

– Ол да болсын, көзімді ал да, досымды босат, – дейді жігіт. Ол бұл сыннан тоқтаусыз өтеді.

Әлгі жауынгер тұтқыннан босаған досының иығына қолын артып, зағип күйі қуана күлімдеп келе жатады.

Мұны көрген әлгі қолбасы: «Мынадай ерлері бар халықты тұтқиылдан келіп, қапыда бас салғанда болмаса, бетпе-бет ұрыста жеңу өте қиынға соғар», – деп түйеді. Сөйтіп, өзінің әскерлеріне шегінуге бұйрық берген екен.

(Ел аузынан)

(10. mp3)**Ата өнегесі**

Мақсаттың атасы жылқы бағады, оларды әрдайым күтіп, баптайды. Немересін өзімен бірге ертіп, жылқыларды көріп қайтады. Атасының аттары онша көп емес.

– Өзірше осы бес-алтауы жетеді, – дейді қария. – Жасыма. Бұларды бағу, күту, қарау оңай емес.

– Ата, өскенде, мен сізге көмекші боламын. Аттардың санын көбейтемін, – дейді Мақсат.

– Менің немерем өскенде кәсіпкер болады. Жылқы бағу – ата-бабадан қалған кәсіп қой, – дейді атасы да Мақсаттың басынан сипап.

Мақсат балалық балғын мінезбен басын изей күлімсіреді.

– Рас, ата, мен өз сөзіме берікпін. Аттарға қарағанды, күтіп, баптағанды жақсы көремін.

– Қандай шаруаны болмасын, жаның сүйіп, бар ынтаңмен жасасаң, соның рақатын көресің, балам, – деді атасы ат үстінде келе жатып.

Атасы мен немересі қырқаның үстінде жайылып жатқан аттарға келді. Айғыр мен биелерінің, тайлары мен құлындарының қарындары тойып, бір үйір болып, бір-біріне жақын тұр екен. Иелерін көрген жылқылар кісіней жөнелді...

(Нұрғали Қадырбаев)

(11. mp3)**Қызғалдақтар – өнер туындыларында**

Орта ғасырларда қызғалдақ өнер туындыларының айрықша белгісіне айналғаны белгілі. «Қазақстанның қызғалдақтары» атты энциклопедияда: «Орта Азия аймағынан табылған X–XIII ғасырлық қыш бұйымдарда қызғалдақ суреттері көп кездеседі. Орта ғасырларда мемориалдық архитектура мен пластикалық өнер түрінде өсімдік тектес оюларды пайдалану басым болды. Қожа Ахмет Ясауи кесенесін жапқан жұқа кірпіштер, Отырар даласындағы ортағасырлық қыштар гүл пішіндермен әшекейленген», – деп көрсетілген. Қызғалдақ суреті тіпті сонау б.з.б. IV–II ғасырларға тиесілі көне жәдігерлерде де бейнеленген. Археологтер Жетісу

жерінде қазба жұмыстарын жүргізгенде, көне қорғандардан қызғалдақ бейнеленген алтын тілік тапқан.

Әртүрлі бұйымдағы гүл бейнесіне қарап, тіршіліктің жалғасын, мәңгі өмір идеясын аңғаруға болады. Қызғалдақ өрнегі киімдерге, орамалдарға да түскен. Ертедегі түсінік бойынша, егер бойжеткен қолына қызғалдақ бейнелі сақина тағып жүрсе, бұл оның атастырылғанын білдірген.

Жақында Ұлытау кентінен оңтүстік-шығысқа қарай 60 шақырым жерде орналасқан «Болған ана» мазарынан көне жәдігерлер табылды. Қазба жұмыстары кезінде әйел адамның қабірінің ішінен алтынға ұқсас сары металдан жасалған тостаған, әшекейлер, сырға мен шашқа арналған түйреуіш табылды. Бір қызығы, тостағанның түбінде қызғалдақ пішінді өрнек бар екен. Осының өзі гүлдің тарихи тамырының тым тереңде екенін көрсетеді. Археолог мамандардың болжауынша, табылған бұйымдар исламға дейінгі кезеңге жатуы әбден мүмкін.

Бұл гүлдің кескінін көшпелі қазақ халқының текеметі мен сырмағынан, кілемдердің жиектеріндегі өрнектерден жиі байқаймыз. Сонымен қатар он саусағынан өнер тамған шеберлер қызғалдақ пішінін ер-тұрманда, тері белдік тоғаларында қолданған екен.

Тарих ғылымдарының кандидаты Төттігүл Қартаеваның пікірі еріксіз елең еткізді. Оның айтуынша, көктемде қызғалдақ гүлдеген соң, ауыл әйелдерінің жиналып, шүйіркелесіп шай ішетін «қызғалдақ май» деп аталатын көне дәстүрі болған екен. «Ғұрыптық мәні бар бұл дастарқанның басты атрибуты қызғалдақты далада жайылған мал сүтінен шайқалған май еді. Бұл дәстүр бүгінде көшпелі тұрмыстың тарих сахнасынан кетуіне орай жойылып кеткенімен, тарихи санамызда қалды», – дейді профессор.

(Жандарбек Жұмағұлов)

(12. mp3)

«Жасыл ел» – жастар тірегі

«Жасыл ел» – Елбасымыздың «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» Жолдауы негізінде 2005 жылдан бастап жүзеге асырылып келе жатқан кешенді бағдарлама. Сол жылы Нұр-Сұлтан қаласында

«Жасыл ел» жастар еңбек жасағының республикалық штабы құрылып, ұлан-ғайыр мекеннің барлық аймағында бөлімшелері ашылып, өз жұмысын бастап кетті. Аталмыш бағдарлама 12 жыл ішінде көптеген жастың Отанға деген сүйіспеншілігін оятып, елімізді жасыл желекке айналдыру мақсатында олардың жалын-жігерін, күш-қуатын бір арнаға тоғыстыра алды. «Еңбек етсең ерінбей, тояды қарның тіленбей» деген философияны өскелең ұрпаққа ұғындырып, жазғы демалыстарын босқа өткізбей, жұмыс істеп, қосымша қаржы табуға мүмкіндік тудырды.

Уақыт өткен сайын осы бастамаға үн қатып, қолдау білдіруші студенттердің, жалпы жастардың қатары артып келеді. «Ағаш ек, гүл ек, туған жерді түлет» немесе «Бір тал кесең, он тал ек» деп ата-бабамыз бекер айтпаса керек. Жасыл желек – жан саясы.

Бұл бағдарламадағы басты бағыт – табиғатты қорғау мен экологияны сақтау ғана емес, жастарды еңбекке баулу. «Жасыл ел» жасақшылары қоршаған ортаның көркеюіне, қоғамдық орындардың таза тұруына өз септігін тигізуде. Ол ұйым елді көркейтіп жатыр десек артық болмас. Осы күнге дейін «Жасыл ел» жасақшылары құрамында 220 мыңға жуық жас еңбек етіпті. Соның арқасында елімізде 100 гектар жер абаттандырылып, 50 миллиондай ағаш егілген екен. Ал биыл бұл көрсеткіш тағы да еселенбек.

«Жасыл ел» бағдарламасы жақсы бастама ретінде бүгінгі күнге дейін өз өзектілігін жоғалтқан емес. Қаншама студенттеріміз бос уақытын тиімді өткізе отырып, еліне қызмет етіп жүр. Сондықтан мынадай іс-шараға барлық оқу орындары атсалысса, тіпті жақсы болар еді. Қоғамға, өз ұлтына пайдасын тигізер кезде аянып қалмайтын жасақшыларымызға алдағы уақытта сәттілік тілейміз!..

(Ақерке Бершімбекова)

(13. mp3)

Тербеліп тіршіліктің бесігі

Айнымас қасиетін мәңгі сақтап,
Келеді бар әлемді таң құшақтап.
Сәулелі сұлу күннің саусағынан
Шашылып жер бетіне алғыс аппақ.

Жамылған жағасына құрақ көрпе,
Беймаза бұрала аққан бұлақ та ерке.
Шағылып алтын сәуле күміс суға
Шомылды сұлулыққа шуақты өлке...

Күн қандай! Керім өлке... керемет жаз,
Алаңсыз аспанымда өуелеп қаз.
Аз ғұмыр, жаз ғұмырды сезер ме екен,
Айтып жүр гүл біткенге көбелек наз.

Самал жел салқын ғана есіп өткен,
Тербейді табиғатты осы леппен.
Қызығын жарық күннің көтере алмай,
Шулайды жан-жануар есі кеткен.

Бұл күннің ғажап еді хошы неткен,
Түр едім тау басында есінеп мен.
Малынып күн нұрына жатты осылай,
Тербеліп тіршіліктің бесігі еппен!

(Қалқаман Сарин)

(14. mp3)

«Күләш» фильмі – көрермендер назарында

Астана. 26 желтоқсан. 2013 жыл.

«Хабар» арнасында желтоқсанның 23-інен бастап көрсетіле бастаған «Күләш» телехикаясы аты аңызға айналған жезтаңдай әнші Күләш Бәйсейітованың көзін көрген жақындарына ерекше әсер етті. Дарын иесінің ағайын-тумасы қазақ киносының тарихында тұңғыш рет жарық көрген бұл туындыдан алған әсерін біздің тілшілерімізбен бөліскен еді.

– Фильмнің алғашқы сериясы көрсетілген күні түн ортасына дейін барлық таныстарымыз, замандастарымыз Қазақстанның түкпір-түкпірінен хабарласып, құттықтап жатты, – деп бастады әңгімесін Күләш Бәйсейітованың қызы Қарлығаш Бәйсейітова.

Әсіресе басты рөлді орындаған Әйгерім Уалжанованың актерлік шеберлігіне, сырт бейнесінің ұқсастығына қайран қалғандарын айтып, ризашылықтарын білдіруде. Шынында да, актрисаның бойы мамам сияқты кішкентай, сол сияқты

нәзік, күлімсіреп тұрады, мамам да солай күліп тұратын. Ешқашан ала көзімен қарамаған.

Фильмнің алғашқы серияларында балалық шағымда ұстаған самауырды, анамның кабинетінде тұрған үстелді көріп, таңғалдым.

Көп-көп рақмет! Маған бәрі телефон соғып, құттықтап жатыр. Ризамыз!

Қарлығаш Бәйсейітованың айтуынша, фильм авторлары түсірілім басталғаннан бастап, әрдайым әншінің қызымен ақылдасып отырыпты. Басым бөлігі Орал қаласында түсірілген телехикаяда Күләш тұрған үйге ұқсас ғимаратты табу үшін, шығармашылық топ Қарлығаш апайға шаһардағы көне ғимараттардың суретін жіберіп, ол кісінің құптауынан кейін жұмыстарын жалғастырған.

Небәрі 24 жасында «Кеңес Одағының Халық әртісі» атағына ие болған Күләш Бәйсейітованың өмірі мен өнері туралы түсірілген кинотуынды «Хабар» арнасында әлі де жалғасуда.

(Baq.kz)

(15. mp3)

Қайтыс болған каскадер туралы не білеміз?

34 жасында дүниеден озған Қасым Жұмағожин – отандық және шетелдік фильмдерге түскен, кино әлемінде өзіндік орны бар дарынды азаматтардың бірі.

Қасым Жұмағожин екінші дәуірдегі үздік танымал цирк әртісі саналған. «Nomad Stunts» командасының менеджері, Евгения Лидің айтуы бойынша, ол бар өмірін цирк өнеріне арнаған.

Ижевскіде өткен цирк өнеріне арналған халықаралық фестивалға қатысып, «Алтын аю» сыйлығын иеленген. Марқұм таэквондо, ат акробатикасы, семсерлесу, 10 метрден жоғары биіктіктен құлау, жүзу, садақ ату сынды спорттың бірнеше түрін меңгерген.

2005 жылы «Көшпенділер» атты тарихи фильмге түсіп, кино әлемінен өзінің орнын ойып тұрып тапқан. Ақан Сатаев, Тимур Бекмамбетов, Ермек Тұрсынов сынды танымал отандық және шетелдік режиссерлер онымен қуана-қуана жұмыс істеген. Қасым Жұмағожинға Сильвестр Сталлоне, Джейсон Стэйтем, Дольф Лундгрэн, Жан-Клод Ван Дамм, Чак

Норрис және Арнольд Шварценеггермен «Неудержимые-2» фильміне түсу бақыты бұйырған.

34 жасында дүниеден озған азамат «Nomad Stunts» командасына ашылған күннен бастап мүше болған.

(Stan.kz)

(16. mp3.)

Әнет баба

Әнет бабадан тағы бірде Күлтөбеге жиналған ел:

– Баба, дүниеде не арсыз, не ғайып, не даусыз, не қадірсіз, не төтті, не күшті, не жаман? – деп жеті сұрақ қойыпты.

Сонда баба жеті сауалға үш-үштен жұптап, былай деп жауап беріпті:

– Үш арсыз бар. Олар мыналар: ұйқы арсыз, тамақ арсыз, күлкі арсыз.

– Үш ғайып бар. Олар мыналар: ажал ғайып, қонақ ғайып, несібе ғайып.

– Үш даусыз бар. Олар мыналар: мінез даусыз, кәрілік даусыз, ажал даусыз.

– Үш қадірсіз бар. Олар мыналар: жігіттік қадірсіз, денсаулық қадірсіз, әйел қадірсіз. («Қадірсіз» дегенде, бұл жерде, Әнет баба, адам баласы жас уағында осы үш асыл нәрсенің қадірін білмейді, ес тоқтата келе өкінеді дегенді айтып отыр).

– Үш төтті бар. Олар мыналар: жан төтті, мал төтті, жар төтті.

– Үш күшті бар. Олар мыналар: ақыл күшті, жүрек күшті, тіл күшті.

– Үш жаман бар. Олар мыналар: нақақ қан төгу, кісі малын нақақ алу, ата-бабадан қалған ескі жұртты бұзу. Міне, бұдан сақ болыңдар, – депті.

(«Даланың дара ділмарлары» кітабынан)

(17. mp3)

Бәйдібек бидің өсиеті

Бәйдібек би өз тұсындағы жылқылы байлардың ішіндегі ең жылқысы көп байы болған деседі. Ол бабамыздың мыңдаған үйір-үйір жылқысы өзінің түр-түсі, тұқым-нәсілімен өреді екен. Қаратаудың Боралдай, Қостұра, Ақтасты, Керегетасты,

Жетімтау шатқалдарының теріскей, күнгеі жағын түгелдей қарақұрымдай қаптап жатады екен. Жылқысы Боралдай өзеніне құлағанда, Бөген, Шаян өзенін кешкенде, өзендер ақпай қалар еді деседі жұрт. Ал Бәйдібектің өзі жылқы танығыш бапкер, сыншы болыпты. Ол кісінің жылқышыларына айтқан аталы сөз, шаруа нақылдары аз болмаған.

Соның бірлі-жарымы мыналар:

Малды жақсы баққаның –
Өзіңе абырой тапқаның.
Малды жаман баққаның –
Келген бақты қаққаның.

Кендірмен байлама,
Жыңғылмен айдама.
Кендірмен байласаң,
Жыңғылмен айдасаң,
Мал өсер деп ойлама.

Сиырда аунамақ жоқ,
Жылқыда күйсемек жоқ,
Таста тамыр жоқ,
Суда қаймақ жоқ.

(«Шешендік шиырлары» кітабынан)

Глоссарий

Айшықтау – сөз тіркестерін дағдылы синтаксистік қалыптан гөрі өзгешелеу ораммен, айрықша айшықпен құру. **Мақсат** – сөздерге ерекше леп, екпін беру. Сөз айшықтары – сөйлеудің әсемдігін, мәнерлілігін, экспрессивтік мәнін күшейтетін синтаксистік құрылымдардың формалары. Айшықтауға шендестіру, қайталау, параллелизм, риторикалық сұрақ, дауыс ырғағы т.б жатады.

Аудитория (лат. *audio* – «естимін») тікелей мағынасында «тыңдаушы топ» дегенді білдіреді. **Мақсатты аудитория** – тыңдаушылардың таңдап алынған белгілі тобы.

Бақас – алдау, қиянат жасау.

Босқындар – өз елін, жұртын қандай да бір келеңсіз жағдайға байланысты қалдырған адамдар, мысалы, соғыс, ашаршылық, жұт, стихиялық бөле және т.б.

Бөргез – қалың тікенекті өсімдік, «бөрікөз» деген сөзден шыққан.

Дәйексөз, цитата (латын. *cito* – «келтіремін», «шақырамын») – түпнұсқадан сөзбе-сөз алынған үзінді. Автордың ойын беделді пікірлермен тиянақтау, біреудің пікіріне сын айту, құнды дерек ретінде пайдалану үшін қолданылады.

Диаспора – ұлттың атажұртынан тысқары өмір сүретін бір бөлігі. «Диаспора» грек тілінде «шашырау, шашырай орналасу» деген мағынаны білдіреді.

Дивиденттер – компания акционерлерінің арасында акциялардың санына қарай бөлінетін пайдасының бөлігі.

Дуан – (*көнерген сөз*) бір уездік көлемдегі ауқымдық бекініс, аймақ.

Дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы – 1992 жылы қыркүйекте құрылған халықаралық қоғамдық ұйым. Негізгі мақсаты – республикадан тысқары, шетелдерде жүрген қазақ диаспорасымен жан-жақты байланыс орнату, мәдени және білім беру мәселелері жөнінен жәрдемдесу.

Жөбішенді – ірі, биік.

Иммиграция – көшіп келу.

Инверсия – 1) *лингв.* сөйлемдегі сөздердің дағдылы орын тәртібінің өзгеруі; 2) *лог.* ақиқат пікірден жалған пікір тууы, берілген шартты пікірді жаңаша құру амалы.

Инвестициялар (Investment) – пайда табу мақсатымен ел ішіндегі салаға немесе шетелге мемлекеттің немесе жеке капиталдың ұзақ мерзімге салынуы.

Индекс – экономикалық құбылыстар дамуының, мысалы, өндіріс көлемінің, өмір деңгейінің, бағалардың салыстырмалы көрсеткіші.

Инфляция (inflation) – айналымдағы ақша массасының нақты ұсынылған тауар санынан артып кетуі. Бұл жағдай ақшаның сатып алу қабілетінің төмендеуіне және тауарлар мен қызметтер бағаларының өсуіне әкеледі.

Ирредент (итал. *irredento* – «қайта бірікпеген») – ата-бабасының мұраға қалдырған жерінде отырған қазақтар. Ирреденттер – шетелдегі қазақтардың негізгі бөлігі.

Капитал – (лат. *capitalis* – «басты нәрсе», «басты мүлік», «негізгі қаржы») табыс әкеле алатын нәрселердің бәрі немесе адамның тіршілік әрекеті барысында тауарлар, өнімдер т.б. өндіру, қызметтер көрсету үшін жасаған ресурстары.

Конвенция – халықаралық келісім, қандай да бір арнайы мәселемен мәмілеге келу.

Қор биржасы – бағалы қағаздардың бірқалыпты айналымы үшін қажетті жағдайлармен қамтамасыз ететін ұйым.

Мәнмәтін (контекст) – тілдік бірліктердің негізгі және қосымша мағыналарын ашуға көмегі тиетін мәтіннің ең шағын бөлігі, үзіндісі.

Миграция – халықтың қоныс аударуы, қозғалысы: а) халықтың ел ішіндегі ішкі көші-қоны; ә) халықтың бір елден екінші елге қозғалысы, яғни сыртқы көші-қоны.

Монография (грек. *monos* – «біртұтас», *grapho* – «жазу») – белгілі бір тақырыпты жан-жақты зерттейтін ғылыми еңбек.

Мұлахаза, мұхафаза – беріктік, басқарушылық.

Нарық – экономикалық проблемалардың тиімді шешуді қамтамасыз ететін тауар өндіру мен тауарға айырбастауда туындайтын экономикалық қатынастардың жиынтығы, шаруашылықты ұйымдастыру формалары.

Несие (кредит, қарыз) – ақшаны немесе тауарларды қайтарымдылық, ақылы және мерзімділік шарттарымен уақытша пайдалануға берген кезде өртүрлі заңды және жеке тұлғалар арасында туындайтын экономикалық қатынастар жүйесі.

Образды сөздер – суретті сөздер.

Оппонент – белгілі бір ғылыми зерттеулерге талдау жасап, баға беруші ғалым.

Оралмандар – Қазақстан егемендігін алмай тұрғанда өзге мемлекеттің аумағында тұрған, қазақ елінің азаматтығы жоқ, енді Қазақстан жеріне тұрғылықты тұру мақсатымен келген қандастар.

Өндіріс факторлары – өндірісте нақты әрекет жасауға жұмсалған ресурстар (жер, капитал, еңбек, кәсіпкерлік қабілет).

Патент – 1) өнертапқыштың белгілі бір ғылым, өнер саласында жаңалық ойлап тапқанын растайтын куәлік; 2) сауда жасауға, не болмаса кәсіп қылуға құқық беретін куәлік.

Перифраза – заттың, құбылыстың атын тура атамай, суреттеп көрсету. Мысалы: дәрігер – «ақ желеңді абзал жан», депутат – «халық қалаулысы», кітап – «жан азығы». Мақсаты – сөзді бейнелі етіп сипаттау, оған эмоционалды-экспрессивті баға беру.

Пропонент – пікірталасқа қатысып, өз тезисін ұсынушы.

Репатриация – әскери тұтқындарды, босқындарды, эмигранттарды туған еліне қайтару.

Респондент – сауалнама немесе интервью барысында сұрақтарға жауап беретін адам.

Реферат – ғылыми еңбектің, мақаланың немесе баяндаманың қысқаша жазылған мазмұндамасы.

Салықтар – мемлекет біржақты тәртіпте заңнамамен белгілеген, қайтарымсыз және өтеусіз сипатта болатын бюджетке төленетін міндетті ақшалай төлемдер.

Сарыкідір – орта жасқа келген кексе әйел.

Селекция – будандастыру арқылы малдың не өсімдіктің жаңа түрлерін шығару, жақсарту, сұрыптау әдісі.

Стейкхолдер – компанияның дамуына мүдделі, табысынан дәмелі, өніміне қызығушы тарап. Пиар маманы үнемі осы стейкхолдердің мүддесіне сәйкес жұмыс істейді.

Стиль – 1) заттың негізгі белгісі мен қасиетін білдіретін ерекше көрінісі; 2) белгілі бір ойды, идеяны білдіруде жалпыхалықтық тілдік құралдарды пайдалану амалдарының жиынтығы.

Субсидия – бюджеттен берілетін қаражат түрі.

Сұраныс – тұтынушының табысы, саны, тұтынушылардың талғамы, бірін-бірі алмастыратын және бірін-бірі толықтыратын тауарлар бағасының өзгеруі, келешектегі өзгерістерді күту.

Сілтеме (ағылш. *the reference, link*) – 1) қандай да бір объектіге арналған нұсқағыш; 2) тілдің сипатталған элементін белгілеуге пайдаланылатын тілдік құрылма; 3) хабарланған нысанды ұқсастыру.

Ұсыныс – ресурстар бағасы, технология, салықтар және дотация, бірін-бірі алмастыратын және бірін-бірі толықтыратын тауарлар бағасының өзгеруі, сатушылардың саны.

Феномен – 1) *филос.* идеалистік философияның түсіндіруінше, тек санада ғана өмір сүретін, танып-білуге болмайтын құбылыс; 2) *ауысп.* өмірде сирек кездесетін, ерекше жаралған адам немесе ғажайып құбылыс.

Фирма – пайда табу мақсатымен өндіріс факторларын қолданып, шаруашылық жүргізуде еркіндік алған экономикалық субъект.

Хүзур хасил – нәтиже, мағына.

Экстенсивті жол – қосымша қорларды (табиғи, материалдық еңбек) пайдалану арқылы өндіріс көлемінің сан жағынан өсуі; интенсивті жолға қарама-қарсы.

Эмиграция – көшіп кету.

Этикет – қарым-қатынастың қалыптасқан үлгісі.

SWOT-талдау – тақырыпқа деген көзқарасты анықтау үшін жүйелі ойлауға негізделген сараптамалық әдіс. Strengths (күшті жағы); weaknesses (әлсіз жағы); opportunities (мүмкіндіктер); threats (қатерлер).

NASA (ағылш. *National Aeronautics and Space Administration*) – аэронавтика және ғарышқа ұшу саласында зерттеулер жасау үшін, 1958 жылы құрылған АҚШ үкіметінің агенттігі.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Жалпы орта білім беру деңгейінің қоғамдық-гуманитарлық бағыттағы 10–11-сыныптарға арналған «Қазақ тілі» пәнінен жаңартылған мазмұндағы үлгілік оқу бағдарламасы. – Ү.Алтынсарин атындағы ҰБА, 2017.
2. «Қазақстан». Ұлттық энциклопедия. Бас редактор Ә.Нысанбаев. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы» бас редакциясы, 1998.
3. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. – Алматы, 2011.
4. Қазақ мәдениеті. Энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: Аруна, 2010.
5. Сыздық Р. Тілдік норма және оның қалыптасуы. – Алматы, 2001.
6. Исаев С. Қазақ тілі. Оқу құралы. – Алматы: Өнер, 2007.
7. Ерғалиев Қ. Қазақ тілінің орфографиясы мен пунктуациясы. Оқу құралы. 2-басылым. – Павлодар: ПМПИ баспасы, 2014.
8. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. – Алматы: Мектеп, 1984.
9. Әлімов А. Интербелсенді әдістерді ЖОО-да қолдану мәселелері. – Алматы, 2013.
10. Ермекова Т., Оданова С. Кестелі грамматика. – Алматы, 2015.
11. Отарбекова Ж., Нұржанова Б., Байтымбетова П. Нормативті қазақ тілі. – Алматы, 2015.
12. Тұрсынова Г., Шүленбаева Ұ., Рыскелдиева Г., Итемирова А. Қазақ тілі. Оқулық. (Экология, су ресурсы, құрылыс-сәулет салаларындағы мамандықтарға арналған). – Алматы: ҚазҰТУ, 2013.
13. Алтынсарин Ү. Таңдамалы шығармалары. – Алматы: Ғылым, 1994.
14. Әуезов М. Абай жолы: роман-эпопея. – Алматы: Жазушы, 2011.
15. Шешендік шиырлары. Жинақ. – Алматы: Қайнар, 1993.
16. Ахметова З. Бабалар аманаты. Естелік-эссе. – Алматы: Полиграф-комбинат, 2017.
17. Тарихи тұлғалар. Танымдық-көпшілік басылым. Құрастырушылар: Тоғысбаев Б. Сужикова А. – Алматы: Алматыкітап, 2009.
18. Мұқанов С. Таңдамалы шығармалар. 13-том. Очерктер, саяхаттар. – Алматы: Жазушы, 1978.
19. Қазақтың би-шешендері. Жинақ. Құрастырғандар: Төреқұлов Н., Қазбеков М. – Алматы: Жалын, 1993.

20. Қыдыршаев А. Шешендіктану: теориясы және практикасы. Орал, 2012.
21. Балақаев М. Қазақ тілі мәдениетінің мәселелері. – Алматы, 1965.
22. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008.
23. Mass media және телекоммуникация терминдерінің қазақша-орысша-ағылшынша анықтамалық сөздігі. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2015.

Электронды қорлар

1. abai.kz
2. inform.kz
3. kitap.kz
4. adilet.zan.kz
5. bilim-all.kz
6. infourok.ru
7. aikyn.kz
8. alashainasy.kz
9. 7kun.kz
10. egemen.kz
11. mport.ua
12. photographer OSPANALI
13. vecher.kz
14. twitter.com/ZhasylL
15. alutech-group.com
16. kazakhfilmstudios.kz
17. khabar.kz
18. stud.kz
19. kazakh.tv
20. www.uniface.kz
21. qazir.kz
22. massaget.kz

МАЗМҰНЫ

Алғы сөз.....	4
I БӨЛІМ. ҚАЗАҚСТАН БЕЙНЕСІ. ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӨТКЕНІ МЕН КЕЛЕШЕГІ. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР	5
§1. Ұлы даланың рухани құндылықтары.....	6
§2. Қазақстан аумағындағы Ұлы Жібек жолы.....	11
§3. Егемендік – елдіктің белгісі.....	16
§4. Көшпенділер мәдениеті. Қазақтың ат әбзелдері.....	20
§5. Қазақстан – алма мен қызғалдақтың Отаны.....	24
§6. Ұлы даладағы ежелгі металлургия.....	28
§7. Шешендік өнер тарихы.....	31
II БӨЛІМ. ЖАСТАР МӘДЕНИЕТІ ЖӘНЕ МӘСЕЛЕСІ. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР	35
§1. Тіршіліктің негізі – саламатты болашақ.....	36
§2. Жастар және ұлттық мәдениет.....	39
§3. Мамандықты дұрыс таңдау – болашағыңның кепілі.....	44
§4. Ғаламтор және жастар.....	48
§5. Жаңашыл жастар – ел болашағы.....	53
§6. Жақсы кітап – жан азығы.....	56
§7. Шешендік – жалпыадамзаттық құндылық.....	59
§8. Шешеннің көпшілік алдында өзін ұстау мәдениеті.....	62
III БӨЛІМ. ҚАЗІРГІ ҚОҒАМ. МИГРАЦИЯ. ЗИЯТКЕРЛІК МИГРАЦИЯ. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР	65
§1. Миграция туралы түсінік.....	66
§2. Зияткерлік миграция.....	70
§3. Шетелдерде қазақ диаспорасының қалыптасуы.....	73
§4. Халықаралық миграция.....	77
§5. Қазақстан – еңбек мигранты көп елдің бірі.....	82
§6. Шешендік толғау.....	86
§7. Шешендік дау.....	89
IV БӨЛІМ. ӘЛЕМДІ ӨЗГЕРТКЕН ӨНЕРТАБЫСТАР. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР	93
§1. «ЭКСПО-2017». «Нұр өлем» павильоны – жел күші.....	94
§2. Никола Тесла. Электр энергиясы.....	99
§3. Киіз үйдің сыры. Ақылды үй.....	103
§4. Ұшатын автокөлік.....	106
§5. Адамзатқа қауіп төндіретін өнертабыстар.....	110
§6. Ғарышты игеру.....	114
§7. Мақсат – жетістік желкені.....	118
§8. Тура биде туған жоқ.....	123
V БӨЛІМ. БЕЙБІТШІЛІК, ҚАУІПСІЗДІК ЖӘНЕ ЖАҒАНДЫҚ ЭКОНОМИКА. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР	127
§1. Көгершін – бейбітшілік құсы.....	128
§2. Бейбітшілік – ұранымыз, туған жер – тұғырымыз.....	132

§3. Бірлік пен бейбітшілік – біздің ортақ мүддеміз.....	136
§4. Ел қорғау – азаматтық парыз.....	140
§5. Қазақстан қарулы күштері – мемлекет қауіпсіздігінің кепілі.....	144
§6. Экономика – біздің өмірімізде.....	149
§7. Шешендік шеберлік.....	153
VI БӨЛІМ. ҰЛТТЫҢ ТАРИХИ ЖӘДІГЕРЛЕРІН САҚТАУ.	
ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР.....	157
§1. «Алтын адам» – ұлы даланың тарихи жәдігері.....	158
§2. Жылқыға жүген салған жер.....	163
§3. Көне тарихтың куәсі болған құнды жәдігер – Қожа Ахмет Ясауи кесенесі.....	168
§4. «Қазақстанның киелі жерлері» картасы.....	174
§5. «Ұлы даланың жеті қыры. Архив-2025» бағдарламасы.....	179
§6. Өлке тарихынан сыр шертетін ескерткіштер.....	183
§7. Мұхтар Әуезов – көркемсөздің хас шебері.....	188
VII БӨЛІМ. ТАБИҒАТ ЖӘНЕ ЭКОЛОГИЯ.	
ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР.....	191
§1. Табиғат – тіршілік көзі.....	192
§2. Табиғатты аялау – халық даналығында.....	196
§3.«Жасыл ел» бағдарламасы.....	201
§4. Экология және табиғатты қорғау. Қоқыс – ғасыр мәселесі.....	205
§5. Шешендік – ақылмен билеу өнері.....	209
VIII БӨЛІМ. ЖАҢА ӘЛЕМДЕГІ ТЕАТР МЕН КИНЕМАТОГРАФИЯ.	
ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР.....	213
§1. Театр – мәдениет ордасы.....	214
§2. «Астана Опера» мемлекеттік опера және балет театры.....	219
§3. Қазақ бұлбұлы – «Күләш» телехикаясында.....	224
§4. Алматыдағы «Алатау» дәстүрлі өнер театры.....	227
§5. «Жаужүрек мың бала» – азаттықтың айнасы.....	232
§6. «Балуан Шолақ» фильмі немесе «қазақтың бұлпық еті» туралы туынды.....	237
§7. Қазақ киносы – қазақ тарихы.....	241
§8. Шешендік сөздердің тәрбиелік мәні.....	244
IX БӨЛІМ. ЕҢБЕК НАРЫҒЫ ЖӘНЕ СҰРАНЫС. ШЕШЕНДІК СӨЗДЕР.....	249
§1. Еңбек – адамның тіршілік әрекетінің негізі.....	250
§2. Еңбек нарығы және оның әлеуметтік мәселелері.....	255
§3. Еңбек нарығындағы жұмыс күші. Сұраныс факторлары.....	260
§4. Жұмыссыздық пен инфляция – экономикалық тұрақсыздықтың көрінісі.....	263
§5. Кәсіпкерлік – ерекше экономикалық құбылыс.....	267
§6. Табысты адамдар – табысты ел.....	271
§7. Шешендік сөздердің маңызы.....	276
Тыңдалым материалдары.....	281
Глоссарий.....	294
Пайдаланылған әдебиеттер.....	298

Жазбалар үшін

Оқулық басылым

**Тыныштық Нұрдәулетқызы Ермекова
Гүлбақыт Мошқақызы Найманбаева
Бақыткүл Мошқақызы Найманбаева**

ҚАЗАҚ ТІЛІ

Жалпы білім беретін мектептің 11-сыныбының
қоғамдық-гуманитарлық бағытына арналған оқулық

Суретшісі	А.Айтжанов
Бас редакторы	Қ.Қараева
Редакторы	Н.Абдиджашпарова
Техникалық редакторы	В.Бондарев
Көркемдеуші редакторы	Е.Мельникова
Билд редакторы	Ш.Есенкулова
Мұқабаның дизайны	В.Бондарев
Беттегендер	Т.Жумагулова, Т.Омарова, Л.Костина

Электрондық нұсқа

Назар аудар

Электронды қосымша жүктелген CD қолжетімсіз болған жағдайда, қосымшаны *arman-pv.kz* сайтынан тауып, өз компьютеріңе жүктеп алуыңа болады

Сатып алу үшін мына мекенжайларға хабарласыңыздар:

Нұр-Сұлтан қ., 4 м/а, 2 үй, 55 пәтер.

Тел.: 8 (7172) 92-50-50, 92-50-54. E-mail: astana@arman-pv.kz

Алматы қ., Ақсай-1А м/а, 28Б үй.

Тел.: 8 (727) 316-06-30, 316-06-31. E-mail: info@arman-pv.kz

«Арман-ПВ» кітап дүкені

Алматы қ., Алтынсарин к/сі, 87 үй. Тел.: 8 (727) 303-94-43.

Теруге 15.08.19 берілді. Басуға 26.06.20 қол қойылды. Пішімі 70 x 100¹/₁₆.

Қағазы офсеттік. Қаріп түрі «ММ Мектептік». Офсеттік басылыс.

Шартты баспа табағы 24,51. Таралымы 17000 дана.

Артикул 811-001-001к-20